

A beszélőváltások jellemzői a társalgási struktúrában: univerzális vonások és dinamikus változások*

1. Bevezetés. A társalgás – vagyis a mindennapi társas interakciókban megvalósuló, két vagy több résztvevő közti beszélgetés – jelenségeinek vizsgálata a 20. század második fele óta, a beszélésnéprajz, az interakciókutatás és a konverzácioelemzés kibontakozása nyomán a nyelvészet egyik frekvenciát mutatott kutatási területévé vált; ezen belül az egyik fő témát a társalgás szerveződési jellegzetességei, főleg a fordulók és a beszélőváltások alkotják. Ez a jelenségkör kiemelt figyelmet kap a legújabb pszicholingvisztikai kutatásokban is, melyek a pszicholingvisztika, a társalgáselemzés és a fonetika összekapcsolásával – valamint a kognitív pszichológia, pragmatika és neurolingvisztika eredményeinek bevonásával – vizsgálják a beszélőváltások alapvető mechanizmusát és ezek univerzális vonásait, a mögöttes álló mentális műveletek, valamint az ezeket segítő vagy alakító tényezők feltárására törekedve. Ebben meghatározó szerepe van a valós társalgások fonetikai és korpusznyelvészeti módszerekkel történő elemzéseinek (DE RUITER et al. 2006; STIVERS et al. 2009; LEVINSON–TORREIRA 2015; CORPS et al. 2018; BÖGELS 2020; magyarul pl. HÁMORI–HORVÁTH 2019; HUSZÁR et al. 2021). Jelen kutatás kérdései és elméleti-módszertani keretei is ehhez a megközelítéshez kapcsolódnak; erre támaszkodva 100 háromfős társalgásban vizsgáljuk a beszélőváltások jellemzőit, ilyen nagy mintán és ebben a módszertani keretben először elemezve ezek jellegzetességeit a magyar nyelvben. Az elemzések során elsősorban a beszélőváltások időviszonyai és a jósló feldolgozás kérdésköre áll a központban, emellett azonban a fenti megközelítéshez képest új szempontokra is kitérünk, és egy ritkán érintett jelenséget, a beszélőváltások dinamikus változásait is bemutatjuk a társalgás során.

2. A beszélőváltás pszicholingvisztikai elméletei. A beszélőváltással foglalkozó kortárs pszicholingvisztikai kutatásokban központi szerepet kap a gyors, gördülékeny beszélőváltás mint univerzális – minden nyelvben érvényesülő, hasonló jellemzőket mutató – jelenség, és ennek kapcsán a beszélőváltások típusainak

* A kutatást a Nemzeti Kulturális, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-128810 számú pályázata támogatta. Köszönjük az annotátorok munkáját.

és időtartamának vizsgálata, valamint a „jósló feldolgozás” vagy „korai előkészítés” elmélete. Mindezek alapját elsősorban a nyelvészeti konverzációelemzés elméletei, elsősorban a SACKS és társai által megfogalmazott társalgási modell adja (SACKS et al. 1974; magyarul vö. BORONKAI 2009). Ennek fő elvei röviden így foglalhatók össze: a társalgásban a résztvevők váltakozva beszélnek; egyszerre általában egy ember beszél; az egyik résztvevő szóátvételétől a következő beszélő szóátvételéig tartó szakaszok a fordulók, melyek között nincsenek (hosszabb) szünetek, se (hosszabb) egyszerre beszélések. A beszélők sorrendje, a beszélgetés témája és terjedelme nincs előzetesen rögzítve, a résztvevők ezeket rugalmasan és közösen alakítják az interakcióban, lokális cselekvéseik és jelentésalkotásuk révén; mindez bizonyos szabályszerűségek mentén, szervezeten megy végbe, a fordulók szerveződése és a beszélők váltakozása többnyire gyorsan és gördülékenyen történik, a hibák javítására többféle stratégia létezik.

E modell nyomán az elmúlt évtizedekben számtalan kutatás vizsgálta a fordulók és a beszélőváltások különféle jellemzőit. Pszicholingvisztikai szempontból ezek közül kiemelkedő jelentőségűek voltak azok a munkák, amelyek fonetikai elemzések alapján rámutattak, hogy a beszélőváltás nemcsak gördülékeny, hanem a felnőttek közt folyó társalgásokban többnyire rendkívül gyors: átlagosan 200 ms vagy kevesebb idő alatt megy végbe, vagyis jóval rövidebb a beszédprodukciónak az előkészítéséhez szükséges legalább 600 ms-nyi időtartamnál (DE RUITER et al. 2006; STIVERS et al. 2009; LEVINSON–TORREIRA 2015). Ez adja a mai elméletek másik fő pillérét, az ún. korai jóslás vagy jósló feldolgozás gondolatával együtt, mely szerint a beszélőváltás előkészítése már az előző beszélő fordulója közben megkezdődik, a várható fordulózárás előzetes bejósolása alapján, lehetővé téve az addigi hallgató számára a gyors és gördülékeny szóátvételt.

A társalgás szerveződésében tehát kulcsjelenségnek számít a fordulók lokális alakítása és a beszélőváltás, ebben pedig sarkalatos kérdés az időzítés: a megfelelő pillanat megtalálása és a szóátvétel megvalósítása. A kutatások egyik fő kérdése, hogy a résztvevőket ebben milyen tényezők és műveletek segítik a társalgás során.

Ezzel kapcsolatban az elmúlt évtizedekben több elmélet is született, amelyek különféle részletek jelentőségére mutattak rá. Az elsők között – a társalgáselemzés kezdeteivel egy időben – az ún. „jelzés-elmélet” fogalmazódott meg (DUNCAN–NIEDEREHE 1972; DUNCAN 1974). Ez az aktuális beszélő szerepét emelte ki a váltások lebonyolításában, aki jelzéseket küld a saját közlésében a forduló végén, illetve azokon a lehetséges pontokon, ahol megtörténhet a szóátvétel; a beszédpartner ezen jelzések alapján jelöli ki magát következő beszélőnek és veszi át a szót. Az aktuális beszélő jelzései lehetnek fonetikai, szintaktikai jelzések, diszkurzusjelölők vagy gesztusok; továbbá a beszédpartner az aktuális tartalom, valamint a beszéd tempójának információi alapján is időzíti a saját megszólalását (GARROD–PICKERING 2015). A szintaktikai, prozódiai és tartalmi tényezők feldolgozása mellett a vizuális információknak (pl. testhelyzet megváltozása) is szerepe van a fordulóvég-detektálásban. A beszélő jelzéseire építő modelleket később több kritika érte; fő gyengeségük, hogy számos fordulóvégi jelzés, például a frázisvégi nyúlás és egyéb prozódiai jelzések túl későn szerepelnek az aktuális beszélő beszédében ahhoz, hogy a következő beszélőnek legyen ideje megtervezni saját

megszólalását, és lehetőség nyíljon a váltás gyors megvalósítása. Emellett a szóátvétel nem is minden esetben az előző forduló zárását követi, hanem gyakran rövid egyszerre beszélés (két vagy több résztvevő átfedő beszéde) formájában valósul meg. A társalgások újabb leírása és modellezése már ezen szempontokra is kiterjed. ROCHET-CAPELLAN és FUCHS (2014) például három váltástípust különböztet meg az aktuális beszélő közlésének félbeszakítása mentén. Gördülékeny a beszélőváltás, ha a következő beszélő az aktuális beszélő fordulójának félbeszakítása nélkül veszi át a szót egyszerre beszéléssel vagy szünetet követően. Előfordulhat, hogy a beszélgetőpartner megszakítja az aktuális közlést és közbevágással veszi át a szót; de az is, hogy a közbevágás sikertelen, és az aktuális beszélő folytatja a közlést, a partnere pedig elhallgat.

A beszélőváltás kapcsán egy másik, nagy hatású elmélet a már említett „projekciós” vagy „jósló-modell”, mely a forduló végének előrevetítését, korábbi megjósolását feltételezi (SACKS et al. 1974: 719 nyomán): eszerint a beszélőváltás nem a szóátadás jelzésének felismerése után indul meg, hanem a következő beszélő már az aktuális beszélő fordulója közben megjósolja a forduló várható végét, és ennek alapján már korábban elkezdi megszólalását tervezni („Projection-Dependent” hipotézis, vö. DE RUITER et al. 2006). DE RUITER és munkatársai kísérletükben azt találták, hogy ebben a bejósolásban a lexikális és szintaktikai elemek kulcsfontosságú szerepet játszanak. Létezik olyan elképzelés is, hogy a következő beszélőnek nem kell pontosan megjósolnia a fordulóvéget saját közlése megtervezéséhez, csak elhalasztani a tervezett közlés artikulációs kivitelezésének megkezdését egy olyan pontra, ahol megtörténhet a szóátvétel („Projection-Independent” hipotézis, pl. LEVINSON–TORREIRA 2015); nem szükséges tehát a tényleges lexikális elemek vagy a szintaktikai struktúra pontos bejósolása a tervezés megkezdéséhez, elegendő az üzenet vagy a beszélői szándékok predikciója a kontextuális információkkal kiegészítve.

Az aktuális beszélő szerepe és jelzései mellett a legújabb modellek a percepció oldalát helyezik előtérbe, azaz a társalgás egyéb résztvevőinek szerepét és műveleteit (HOLLER–LEVINSON 2019; BARTHEL 2020), kiemelve a multimodális feldolgozást részükről, amely mind a prozódiai, szemantikai, szintaktikai és pragmatikai tényezőket, mind pedig a nonverbális jelzéseket magába foglalja. Noha a számos információ egyidejű beérkezése gátolhatná is ezek feldolgozását, valójában a percepció során támogatják egymást, segítik, erősítik egymás értelmezését. Azt korábbi kutatások is bemutatták, hogy a fordulók lezárásának és a lehetséges váltási pontoknak az azonosításában egyidejűleg több nyelvi tartomány jelenségei is szerepet kapnak, ugyanakkor többnyire nem mindegyikben jelenik meg egyszerre a lezártág jelzése (FORD–THOMPSON 1996; DE RUITER et al. 2006; HÁMORI–HORVÁTH 2019). A mentális modell rámutat, hogy az elme rendezi, kategorizálja a beérkező információkat (BARTHEL 2020). Ez a modell kiemeli továbbá, hogy az interakció során a résztvevők emellett több mentális műveletet is végeznek. Miközben feldolgozzák mások beszédét, elő is készítik saját megszólalásukat, időzítik közlésüket a partner vagy partnerek megnyilatkozása és viselkedése függvényében; továbbá önmonitorozást végeznek és javítják hibáikat, ügyelnek a testbeszédre (mimikára, gesztusokra), törekedve saját céljaik megvalósítására stb.

A beszélőváltások holisztikus leírása azt is hangsúlyozza, hogy a társalgások az összes résztvevő által közösen konstruált cselekvések sorozataként foghatók fel, függetlenül attól, hogy aktuálisan éppen beszélői vagy hallgatói szerepben vannak (vö. pl. HELDNER–EDLUND 2010; HOLLER et al. eds. 2016; BARTHEL 2020).

3. Nemzetközi és magyar kutatási előzmények. A beszélőváltások részletei kapcsán az újabb kutatásokban kiemelt figyelmet kap a váltás időtartama. Ennek vizsgálatában meghatározó szerepe van a konverzációanalízis és a fonetikát összekapcsoló módszereknek, amelyekkel részletekbe menően pontos adatok nyerhetők az egyes társalgásokról, így a szünetek vagy egyszerre beszélések időtartamáról; ezek árnyalt elemzése elsősorban a fordulóváltási érték (FTO) fogalmára támaszkodik.

A beszélőváltás időviszonyai jól jellemezhetők a „váltási érték”, az ún. FTO-érték mentén (Floor Transfer Offset, vö. DE RUITER et al. 2006; más néven response offset, STIVERS et al. 2009): ez a beszélőváltáskor az előző beszélő megnyilatkozása és az új beszélő megszólalása között eltelt időt jelöli. Az FTO-érték háromféle lehet: amennyiben a pozitív tartományban van, akkor a szóátvétel néma szünettel valósult meg, negatív érték esetén átfedő beszédként realizálódott, míg az azonnali váltás esetén az FTO értéke 0 ms. STIVERS és munkatársai (2009) 10 különböző nyelvben vizsgálták az FTO-értékeket. Adataik kötetlen természetes társalgásokból kivágott eldöntendő kérdés–válasz szekvenciák elemzésén alapultak. Azt találták, hogy az FTO-értékek eloszlása hasonló, még nagyon különböző típusú nyelvek esetén is; ugyanakkor a jellemző értékek nyelvenként kissé eltérőek – ez arra utal, hogy a beszélőváltás során univerzális vonás lehet a törekvés a viszonylag gyors szóátvételre és a hosszú szünetek, hosszú együttbeszélések elkerülésére, de ezt kultúrafüggő tényezők is befolyásolják. A legjellemzőbb váltástípust az elemzés szerint a rövid (0 és 200 ms közötti időtartamú) néma szünet alkotja minden nyelven. A mediánok is kis tartományban szórnak, 0 ms (angol) és +300 ms (dán) között, a tíz nyelvre +100 ms volt az FTO-értékek mediánja. Az átlagos FTO-értékek a dánban voltak a leghosszabbak és a japánban a legrövidebbek. Az FTO-értéket vizsgálták angol nyelven több szempont mentén is, a Switchboard-korpusz 348 darab kétfős társalgásában, 31 órányi anyagban, összesen majdnem húszezer beszélőváltás adatait elemezve (ROBERTS et al. 2015). Az FTO-értékek átlaga 187 ms, a mediánja pedig 168 ms volt a korpuszban (szórás: 448 ms); a kutatás továbbá azt is igazolta, hogy a forduló funkciója és a szekvenciális szerkezet is befolyásolja a beszélőváltások időviszonyait. Német telefonos korpuszban is vizsgálták a beszélőváltásokra jellemző FTO-értékeket egy kísérlet alapjaként (RIEST et al. 2015), és hasonló eloszlást kaptak a korábban hollandra adatolt értékekhez (DE RUITER et al. 2006), noha néhány paraméterben különbözött az adatok eloszlása (pl. átlag és variancia). A holland beszélgetésekben adatolt FTO-érték átlaga 0 ms, a mediánja 38 ms volt; a német beszélgetésekben pedig 131 ms volt az átlagos FTO-érték, a medián pedig 141 ms.

Magyar társalgásokban is vizsgálta néhány kutatás a beszélőváltásokat, elsősorban más szempontok szerint. MARKÓ eredményei (2006) négy fő részvételével készült társalgási felvételek részletes elemzése alapján azt mutatták, hogy a beszélő-

váltások kb. 10%-a szintaktikailag befejezetlen egységet követett, és ezek majdnem háromnegyed része kötőszóval végződött (*úgyhogy, vagy, de, akkor* stb.). DÉR 2012 a beszélőváltások és a diskurzusjelölők összefüggéseit elemezte majdnem nyolcórányi, 30 darab társalgásban a BEA-adatbázisból (GÓSY et al. 2012). A szóátvételek során megjelenő diskurzusjelölők nemcsak gyakoriak voltak, hanem sokfélék is, és nagy arányban álltak több szóból. Az egyszavas diskurzusjelölők közül legnagyobb arányban a *hát*, a *de* és az *és* jelentek meg. Szóátadáskor összességében kevesebb diskurzusjelölőt adatolt, az *úgyhogy* volt a leggyakoribb.

MARKÓ és GÓSY (2015) a megszólalások jellemzőit vizsgálva hat darab háromfős társalgásban azt találták, hogy a beszélőváltások többségükben önkiválasztással mentek végbe. A hallgatások időtartamának és a beszélőváltás típusának összefüggésének elemzése azt igazolta, hogy rövidebb volt a hallgatási periódus önkiválasztás esetén, vagyis amikor a beszélő önmaga akart megszólalni. A kiválasztásnál tendenciaszerűen hosszabb hallgatások arra utalnak, hogy a megszólított résztvevő nem feltétlenül akart megszólalni, így a kiválasztást követően kell megterveznie, mit és milyen formában mondjon. A tanulmány nem fókuszál a jósló előkészítés elméletére, de eredményei azzal is összhangban vannak, illetve azt is igazolhatják. Az önkijelöléssel történő szóátvétel lehet azért is gyorsabb, mivel az új beszélő, saját szándékát követve, korábban elkezd beszédprodukcióna tervezését; míg kiválasztás esetén ez csak később, az aktuális beszélő szándékának és jelzéseinek felismerése után tud megindulni, még akkor is, ha az új beszélő részéről megvan a szóátvételi szándék.

Az egyes társalgási jelenségek statikus leírásán túl fontos kérdés, hogy az egyes paraméterek hogyan változnak dinamikusan az idővel, a beszélgetés elejétől a végéig. Ismert ugyanis – többek közt a beszédalkalmazkodás-elmélet vagy annak továbbgondolt változata, a kommunikációs alkalmazkodás modellje (GILES et al. 1987) nyomán –, hogy például a társalgás résztvevői, a beszélő(k) és hallgató(k) hatnak egymásra, vagy hogy a beszélők gyakran adaptálódnak egymáshoz az idő előrehaladtával, ami több akusztikai paraméterben is kimutatható. A társalgási jelenségek időbeli változásairól kevés vizsgálat készült a hazai szakirodalomban. GRÁCSI és BATA (2010) a BEA adatbázis négy felvételében azt vizsgálták, hogy miként alakulnak bizonyos beszédparaméterek és társalgási jelenségek a társalgások első és utolsó négy percében, illetve a beszédpartnerek ismeretségi fokának függvényében. Az ismerősökkel készült felvételen gyakrabban adatoltak átfedő beszéddel történő szóátvételt; illetve a beszélgetések utolsó négy percében gyakoribbak voltak az ilyen jellegű beszélőváltások, mint az első négy percben. Az idő előrehaladtával a társalgásokban változott az egyes szóátvétel-típusok gyakorisága is (MARKÓ–GÓSY 2015). Az elemzett hat, BEA-adatbázisból származó társalgás első adatközlői fordulói (az interjúkészítő kérdéseire adott válaszok) jellemzően kiválasztások voltak. Az idő előrehaladtával gyakoribbá váltak az önkiválasztásos megszólalások, ami mögött például a kezdeti formáltság csökkenése vagy a résztvevők egymásra hangolódása állhat.

A prediktív/jósló feldolgozás, előkészítés kérdéskörét a beszélőváltások kapcsán magyar viszonylatban elsőként HÁMORI és HORVÁTH (2019) vizsgálta, egy társalgáselemzési, fonetikai és pragmatikai szempontokat összekapcsoló kutatás

keretében, a BEA adatbázis egy 13 perces társalgásának részletes elemzése alapján. Adataik szerint a beszélőváltások jelentős része (nagyjából 50%-uk) 400 ms-osnál rövidebb néma szünetet követően ment végbe (akár 0 ms-os szünettel, vagyis azonnali szóátvétellel); ez a magyar társalgásokban is alátámasztja a prediktív előkészítési folyamatok működését. A beszélőváltások többsége önkiválasztással történt a társalgásban; a beszélőváltás és a dallam összefüggését illetően azt találták, hogy a váltást nem feltétlenül előzte meg intonációs lezárás (ereszkedő vagy eső dallam), hanem majdnem ugyanolyan gyakran lebegő dallammenetet adatoltak a váltás előtt.

Az említett kutatás a jósló előkészítés mellett vizsgált egy másik, a nemzetközi társalgáselemzési szakirodalomban szintén kiemelten fontos jelenséggör: a társalgás globális szerkezetét (makrostruktúráját), a belső tematikai-funkcionális tagolódást és ennek összefüggéseit a lokális szerveződéssel (fordulókkal), a beszélőváltás mintázataival. A beszélgetés tematikai és funkcionális szerkezetének elemzése alapján azt találták, hogy a globális struktúra a bevezetés és a lezárás között további nagyobb tematikai és funkcionális egységekre tagolódott, és ezekben eltérő fordulójellemzők, eltérő szóátvételi arányok és mintázatok valósultak meg. A beszélgetés bevezetésében és zárásában, valamint egyes interaktív (dialogikus/polilogikus) szakaszokban rövidebb fordulók és gyakoribb beszélőváltás volt jellemző, míg más, narratív szakaszokban a fordulók jóval hosszabbak, a beszélőváltások ritkábbak voltak. Ez alapján feltételezhető, hogy a nagyobb ívű tematikai és funkcionális szerveződés is összefügg a szóátvétel alakulásával, és – a korábban említett szintaktikai és pragmatikai tényezők mellett – ezeknek a nagyobb egységeknek a felismerése és feldolgozása is részt vehet a beszélőváltás szerveződésében (HÁMORI–HORVÁTH 2019; l. még ROBERTS et al. 2015). Ez összhangban van azzal a megállapítással, amely szerint a beszélőváltások gyakran befejezett témák, kérdések, néma és kitöltött szünetek környezetében következnek be (BORONKAI 2009). A HuComTech multimodális korpuszból származó kétfős társalgások elemzése is kitér a váltások időtartamára, azt mutatva, hogy a beszélőváltásokat megelőző szüneteket leggyakrabban 400 ms és 700 ms közötti időtartam jellemezte (ez nemcsak eldöntendő kérdéseket tartalmaz, ami magyarázhatja az eltérést a nemzetközi szakirodalmi adatoktól, vö. DE RUITER et al. 2006). A szóátadás során az aktuális beszélő szünetet tartott, eközben tekintetét a másik fél felé irányította, szemkontaktust felvéve, gyakran kérdéssel kísérve. Beszélőváltási pontoknál, illetve diskurzusszegmensek határán adatoltak leggyakrabban testhelyzetváltásokat (ABUCZKI 2011; HUNYADI et al. 2018).

4. A jelen kutatás célja, hipotézisek. A kutatás célja a beszélőváltások jellemzőinek vizsgálata háromfős magyar társalgásokban, nagy mintán. Ennek során egyrészt a váltástípusokat és az FTO-értékeket kívánjuk feltárni, a fent bemutatott módszertani keretben. Emellett – tekintettel arra, hogy a korábbi vizsgálatok többségében statikus, leíró szempontrendszer alapján vizsgálták a beszélőváltásokat – célunk annak az elemzése is, hogy változnak-e a váltások paraméterei a társalgásban dinamikusan, az idő előrehaladásának függvényében, valamint a beszélői szerepekkel összefüggésben: más szóval, vannak-e különbségek a szóátadások-átvételek jellemzőiben attól függően, hogy a társalgás elején, közepén vagy vége

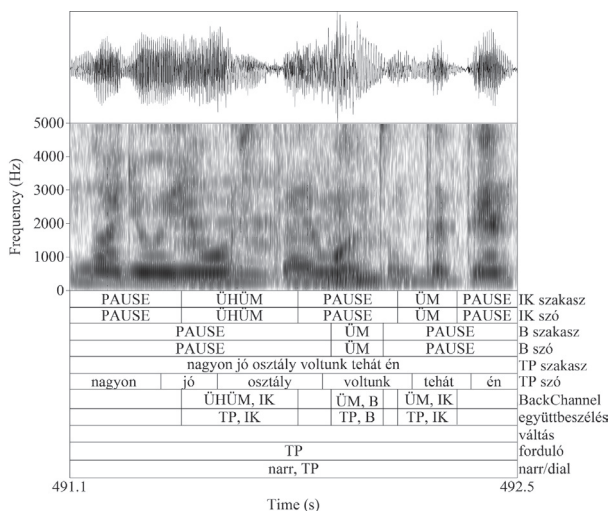
felé járunk, illetve aszerint, hogy egy beszélő milyen szerepkörben vesz részt a beszélgetésben. (Az elemzett beszélgetésekben a résztvevők három alapvető szerepben lehettek jelen: egyikük mindig az ún. interjúkészítő kutató volt, aki az esemény „házigazdjaként” a társalgás megkezdését és lezárását végezte; a másik résztvevő egy meghívott vendég volt (ún. külső beszélő vagy adatközlő); végül jelen volt egy további kutató, aki a társalgásban a harmadik beszélgetőpartner szerepét töltötte be, részletesebben l. alább).

Hipotéziseink szerint a) a beszélőváltások gyakorisági és időzítési jellemzői változnak a társalgásban az idő előrehaladtával (például gyakoribbak lesznek a váltások, illetve nő az egyszerre beszéléses szóátvételek száma, a résztvevők öszszeszkokása vagy egyéb, például tematikai vagy interakciós okok miatt); b) a beszélőváltások jellemzői a beszélők alapvető társalgásbeli szerepével is összefüggnek, szerepkörtől függően is változnak.

5. Anyag és módszertan. A jelen kutatás 100 darab háromfős társalgás elemzésén alapul a BEA Spontánbeszéd Adatbázis (GÓSY et al. 2012) társalgási al-korpuszából (HORVÁTH et al. 2019). A teljes anyag időtartama mintegy 20 óra. A felvételek annotálása a Praat programban (BOERSMA–WEENINK 2019) készült, tartalmazza a három beszélő beszédének átíratát szó- és beszédszakasz-szinten, továbbá például a beszélőváltások, egyszerre beszélések, háttéracsatorna-jelzések manuális címkézését (1. ábra).

1. ábra

Részlet a BEA társalgási al-korpusz annotációjából (HORVÁTH et al. 2019)

Minden társalgásban három fő vesz részt: két kutató – az ún. interjúkészítő (IK) és az ún. társalgópartner (TP) –, valamint egy meghívott személy, az ún. adatközlő vagy beszélő (B). Közülük kettő, az interjúkészítő és társalgópartner személye állandó volt a kutatáshoz használt 100 felvételen: mindketten nők, kollégák,

nyelvész végzettségűek, a felvételek rögzítésének időpontjában 28–35 évesek. A felvételi protokoll szerint az interjúkészítő felvezet egy témát (pl. ünnepi szokások, aktuális közéleti események, közlekedés) a beszélgetés megkezdéséhez, majd átadja a szót a meghívott vendégnek, ezután a társalgás kötetlenül alakul a három résztvevő között. Az adatközlő személye különböző a 100 felvételen: 41 férfi, 59 nő (átlagos életkor: 39,6 év, szórás: 19,5 év). A társalgások a beszédtervezés szempontjából spontánnak tekinthetők, mivel semmilyen felkészülés nem előzi meg őket, az adatközlő beszélő (B) az adott pillanatban ismeri meg a témát, amiről a beszélgetés folyik, és mind a fordulók hossza, elosztása, mind a további témák is spontán módon szerveződnek.

A beszélőváltásokat a következő szempontok szerint elemeztük: a) percenkénti gyakoriság a teljes társalgásban, a társalgás azonos időtartamú szakaszaiban az idő függvényében és a beszélői szerepek függvényében; b) típusok (szünet előzi meg, vagy egyszerre beszélés előzi meg, vagy azonnal megtörténik); c) FTO-értékek (az az időtartam, amely alatt a váltás végbemegy) és változásai az idő függvényében.

A beszélőváltások időben dinamikus változásának elemzésére, illetve a különböző terjedelmű társalgásokban az egységes feldolgozás és összemérhetőség biztosítására a következő módszert alkalmaztuk. A társalgásokat öt egyenlő részre osztottuk kizárólag az időtartam alapján, Praat szkripttel automatikusan. Az öt szakasz szerinti elemzést az indokolja, hogy ilyen módon minden felvétel esetében azonos arányú, objektív eloszlás alapján történhetett az összevetés. A nagyobb számú részekre való osztás néhol irrelevánsan kis időtartamok összevetését eredményezte volna, míg a kevesebb részre osztás esetén kérdéses volt a bevezető és befejező szakaszok aránytalansága. Emellett fontosnak tartottuk a páratlan szakaszszám meghatározását, hogy vizsgálhatóvá váljon a középső szakasz, amelynek már feltételezhetően nem része sem a kezdeti feladatbevezető, sem pedig a lezáró szakasz az egyes társalgásokban. Az egységesen öt szakaszra bontás mellett szólt az is, hogy jelen esetben azonos diskurzusműfajba tartozó, ugyanolyan elrendezésben megvalósuló társalgásokról van szó, amelyek a legtöbb szövegtani aspektusban megegyeznek egymással, például hasonló a belső felépítésük – mezo- és makrostruktúrájuk –, azonosak a szövegtípus-jellemzőik, résztvevőik száma, akciói stb. Bár a társalgások időtartamában voltak egyéni különbségek (l. 6. fejezet), a legtöbb esetben ez is nagyságrendileg hasonlóan alakult (jellemzően 10 és 20 perc között; csak egyetlen beszélgetés volt jelentősen rövidebb, 6 perc), és a bevezető és záró szakaszok hossza és a belső felosztások arányai nem különböztek jelentősen az egyes társalgások között. Ilyen módon az egyes szakaszok összevetése objektív módon lehetségessé vált. Ha összevetjük az egyes részekben kapott gyakorisági és időbeli jellemzőket, leírható, hogy az idő előrehaladtával milyen változások történnek a társalgásban a beszélőváltásokat tekintve.

A beszélőváltások gyakoriságának összevetésére a társalgások egyenlő szakaszaiban Friedman-tesztet alkalmaztunk az R programban (R Core Team 2018); az FTO-értékek összevetésére pedig kevert modelleket alkalmaztunk (lme4 csomag, vö. BATES et al. 2015), amelyben az FTO-értékek voltak a függő változó, a társalgás egyes szakaszai a függő változó, a random faktor pedig a felvétel.

6. A jelen kutatás eredményei a három fős magyar társalgások beszélőváltásainak jellemzőiről. A 100 darab háromfős társalgás átlagos hossza 15 perc volt; a legrövidebb ebből 6 perces, a leghosszabb pedig 33 perces. Az anyagban összesen 5976 darab beszélőváltás fordult elő, vagyis átlagosan 59,8 váltás volt adatolható társalgásonként (szórás: 33,6). A felvételek időtartama között nagy a szóródás, ezért a percenkénti gyakoriságot is kiszámítottuk: átlagosan 3,8 váltás fordult elő percenként a teljes anyagot tekintve (szórás: 1,9 db/perc).

A beszélőváltások típusait elemezve azt találtuk, hogy mindhárom váltási típus megjelent a társalgásokban. A beszélőváltások egy része valamennyi szünetet/hallgatást követően ment végbe (ez esetben az FTO értéke pozitív). A váltások másik típusában a következő beszélő hamarabb megszólalt, mint ahogyan az aktuális beszélő fordulója véget ért, emiatt valamennyi ideig egyszerre beszélés (más néven átfedő beszéd) jött létre, majd az előző beszélő elhallgatott, és a következő beszélő folytatta a közlést (az FTO értéke negatív). A beszélőváltások egy része pedig azonnal, vagyis szünet és egyszerre beszélés nélkül történt meg, a beszédpartner az előző beszélő elhallgatásakor azonnal megszólalt (ekkor az FTO értéke 0 ms).

A három típus elemzése a 100 társalgásban azt mutatta, hogy a beszélőváltások leggyakrabban szünet vagy egyszerre beszélés kíséretében mentek végbe; a két típus aránya majdnem azonos volt, kis többségben (51%) voltak az egyszerre beszéléses (negatív FTO-értékű) váltások. Például:

(1)

IK: *ismerősökhöz is szoktatok menni vagy csak rokonokhoz*

EB: 375 ms

B: *barátokhoz is*

Hasonlóan alakult a néma szünetet követő váltások aránya a korpuszban (48%), például:

(2)

TP: *nincs már ilyen autó szerintem*

SIL: 240 ms

B: *én is nagyon nagyon ritkán elvétve látok csak ilyet hát lomha autó*

A mintegy hatezer beszélőváltás mindössze 1%-ában adatoltunk azonnali, 0 ms FTO-értékkel megvalósuló beszélőváltást. Példa:

(3)

B: *vagy minek hívják ezt*

0 ms

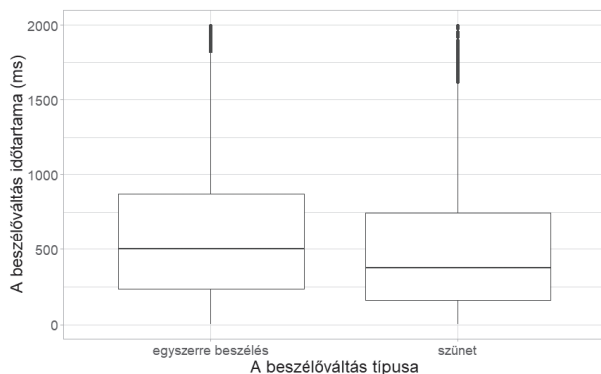
TP: *ez a szervófék ez ez nem veszélyes hogy így csak nyomod nyomod*

A következő elemzés keretében a váltások típusainak időviszonyait vizsgáltuk (2. ábra). A boxplotok az adatok szóródását, a vízszintes vonal a mediánt mutatja. Az egyszerre beszéléses váltások időtartama átlagosan hosszabb (abszolútértékek

átlag: 701 ms, szórás: 636 ms), mint a néma szünettel megvalósulóké (átlag: 612 ms, szórás: 656 ms). A beszélőváltások tehát hosszabb idő alatt mentek végbe abban az esetben, ha egyszerre beszéléssel történtek, mint szünetet követő szóátvételkor.

2. ábra

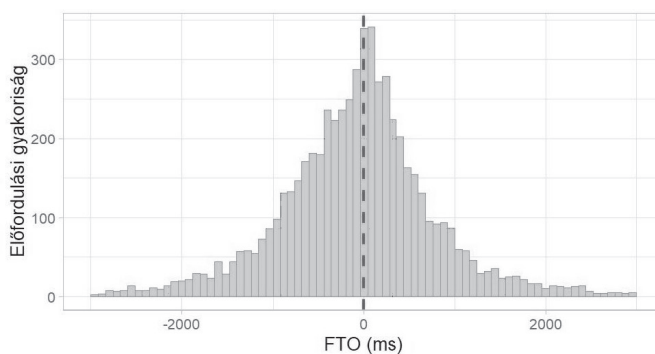
A beszélőváltások típusa és időtartama

A mintegy hatezer adat alapján a beszélőváltások FTO-értékeinek mediánja -34,93 ms, átlaga -71,02 ms, a szórása pedig 955,47 ms volt. Az FTO-értékek eloszlása a 100 elemzett társalgásban azt mutatta, hogy a váltások leggyakrabban -500 ms és +500 ms közötti intervallumban mentek végbe (3. ábra), illetve több adat található a negatív tartományban (ezek az egyszerre beszélést követően végbemenő váltások).

3. ábra

Az FTO-értékek előfordulási gyakorisága a 100 társalgásban

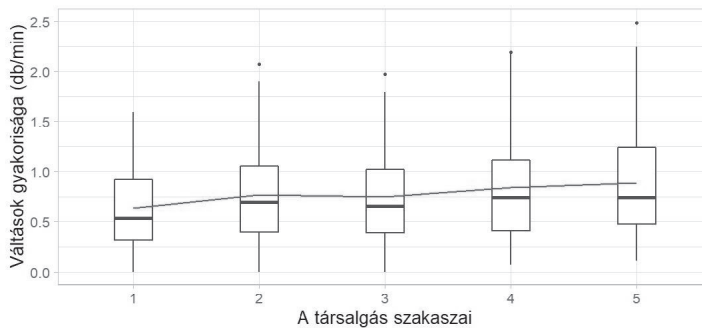
A beszélőváltások jellemzőinek teljes társalgásra vonatkozó elemzéseit után megvizsgáltuk ezeket a társalgásbeli dinamikus változások szempontjából. Egy egységes elemzési keret segítségével a társalgások 5 egyenlő részében vizsgáltuk és vetettük össze a váltások paramétereit.

Ezen belül elsőként a beszélőváltások percnkénti gyakoriságának változását elemeztük az idő függvényében is: hogyan alakul a gyakoriság a társalgás öt egyenlő

szakaszában az elejétől a végéig? Az eredmények azt mutatták, hogy beszélőváltás a legritkábban a társalgás első szakaszában fordult elő, az idő előrehaladtával pedig a társalgás vége felé haladva nőtt a váltások gyakorisága (Friedman-teszt: $\chi^2(4) = 28,798$; $p < 0,001$, vö. 4. ábra). A 100 társalgás első szakaszában például átlagosan 0,66 db/perc, a negyedik szakaszban 0,84 db/perc, az utolsó szakaszban pedig 0,91 db/perc volt a váltások gyakorisága.

4. ábra

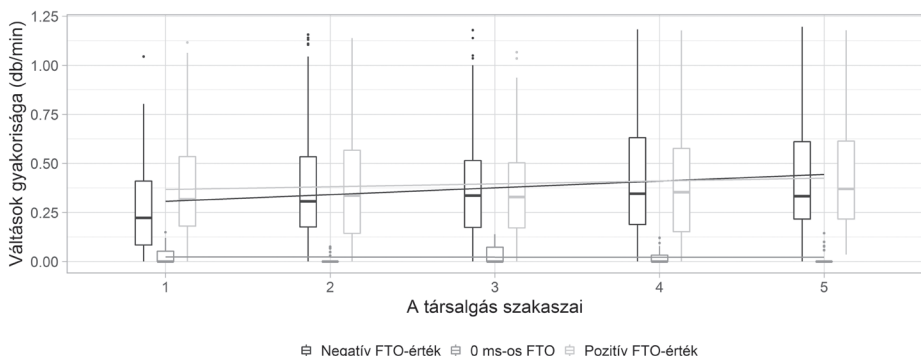
A beszélőváltások gyakorisága a társalgások öt egyenlő szakaszában (a trendvonal az egyes szakaszokban mért átlagokat köti össze)

A beszélőváltás-típusok gyakoriságának dinamikus változását is elemeztük a társalgások 5 egyenlő részében. Az adatok szerint a negatív FTO-értékű, egyszerre beszéléssel végbemenő váltások percenkénti gyakorisága nőtt a társalgások első szakaszához képest az idő előrehaladtával (5. ábra). A társalgások első szakaszában átlagosan 0,28 darab egyszerre beszéléssel megvalósuló váltás fordult elő percenként, az utolsóban 0,44 darab. Nem változott jelentősen ugyanakkor a negatív FTO-értékű, néma szünetes beszélőváltások gyakorisága és a 0 ms FTO-értékű váltások gyakorisága a társalgások egyes szakaszaiban.

5. ábra

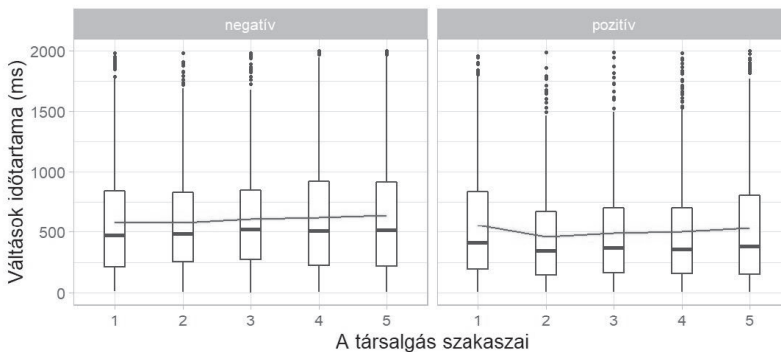
A beszélőváltás-típusok gyakorisága a társalgások öt egyenlő szakaszában

A váltásgyakoriság elemzése mellett az FTO-értékek alakulását is vizsgáltuk a társalgás öt egyenlő szakaszában. A néma szünettel megvalósuló, pozitív FTO-értékű beszélőváltások a társalgás elején szignifikánsan hosszabbak voltak, mint a többi szakaszban (kevert modell: $F(1, 5944) = 7,02$ $p < 0,001$): a 100 társalgás első szakaszában átlagosan 650 ms volt, a második szakaszban pedig átlagosan 541 ms, ez több mint 100 ms csökkenést jelent. Az egyszerre beszéléses, negatív váltások időtartamát a társalgás szerkezete, illetve az időbeli lefolyás nem befolyásolta szignifikánsan.

6. ábra

Az egyszerre beszéléses (bal oldal) és a néma szünetes (jobb oldal) váltások időtartamának alakulása a társalgások öt egyenlő szakaszában

Következő lépésben a beszélőváltások paramétereit a beszédhelyzetből (vagyis a BEA-társalgások protokolljából) adódó beszélői szerepek függvényében elemeztük: milyen jellemzők írhatók le attól függően, hogy a váltásokban az interjúkészítő, a beszélő vagy a társalgópártner vesz részt.

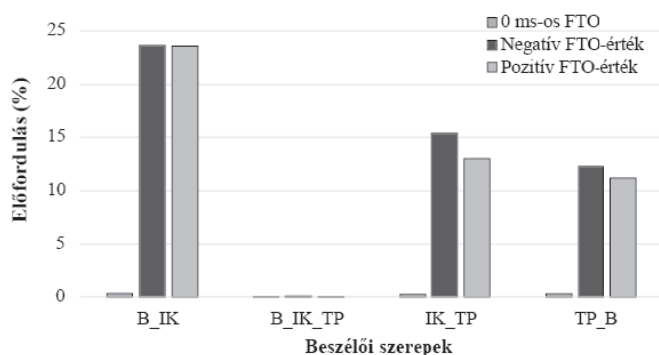
A váltások legnagyobb része, közel a fele az interjúkészítő és a beszélő között történt. Ez az arány összhangban van a beszélgetésen belüli szerepükkel, hiszen a társalgásokban explicit cél volt, hogy a B beszélő minél hosszabb egybefüggő megnyilatkozásokat hozzon létre, míg az IK szerepe pedig ennek ösztönzése volt. Kevesebb beszélőváltás volt jellemző az IK és a TP (28%), illetve még kevesebb (23%) a TP és a B beszélő között. Ennek egy lehetséges magyarázata, hogy IK és TP kollégák voltak, akik régóta ismerik egymást, mégis szem előtt tartották, hogy elsősorban nem az ő párbeszédük rögzítése a cél, hanem a B előtérbe helyezése. Emellett IK és TP kisebb arányú interakciójának feltételezett oka, hogy a társalgás a felvétel 4. nagyobb egysége, így IK és TP számára már volt lehetőség egymás megismerésére, valamilyen kapcsolat kialakítására, TP és B azonban ennek a feladatnak a során lép először beszédhelyzetbe egymással (l. 7. ábra).

Ahogy az szintén leolvasható a 7. ábráról, a negatív és pozitív FTO-értékek előfordulása a B és IK közötti váltások esetében közel azonos volt (23-23%), míg az IK–TP, valamint TP–B között lezajló váltások esetén a néma szünettel történő szóátvételek aránya volt nagyobb (15-13%; 12-11%). Ez valószínűsíthetően elsősorban – a korábbiakhoz hasonlóan – a beszéd típus sajátosságaival magyarázható.

A legkevesebb előfordulás a háromfős váltásoknál volt megfigyelhető (kevesebb, mint 1%), ahol két beszélő egyszerre beszélését követően a harmadik beszélő vette át a szót. Ezek csak ritkán fordultak elő a korpuszban, ahogyan a mindennapi kommunikációs helyzetekben is, hiszen legtöbbször az egyszerre beszélést követően az egyik beszélő (a korábbi két beszélő közül) folytatja a közlést, és ilyen módon vagy a) sikeres (ha a korábbi beszélőhöz képest egy másik beszélő folytatja) vagy b) sikertelen (ha a korábbi beszélő folytatja) szóátvétel figyelhető meg.

7. ábra

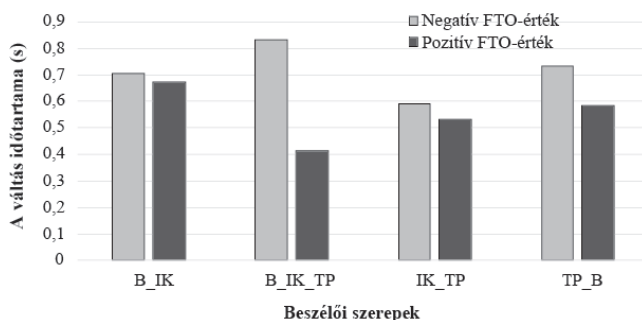
A különböző típusú FTO-értékek előfordulása a beszélői szerepek szerint

Az időtartam elemzése azt mutatta, hogy a negatív FTO-értékek átlaga nagyobb, mint a pozitívaké, a beszélői szerepektől függetlenül: vagyis hosszabb ideig tart a váltás, ha egyszerre beszéléssel történik, mint amikor néma szünettel (8. ábra). A legrövidebb időtartamban átlagosan akkor zajlott le a beszélőváltás, ha az interjúkészítő (IK) és a társalgópártner (TP) között ment végbe. Ehhez képest átlagosan hosszabb időtartamot vett igénybe a váltás típusától függetlenül (szünetes vagy egyszerre beszéléses), ha IK és a beszélő (B) volt a két résztvevő. A TP és B résztvevők között tovább nőtt a váltások átlagos időtartama akkor, ha egyszerre beszéléssel történt, de csökkent, ha néma szünettel ment végbe.

8. ábra

A beszélőváltások időtartama (az abszolút értékben vett FTO-érték) a beszélői szerepek függvényében

7. Következtetések. A jelen kutatásban 100 háromfős társalgásban elemeztük az előforduló 5976 beszélőváltás gyakoriságát és időzítési paramétereit. A korpuszban átlagosan 3,8 váltás volt adatolható percenként. Korábbi nemzetközi kutatások ennél gyakoribb beszélőváltásokat adatoltak, de az itt vizsgált diskurzusoktól eltérő kontextusú, témájú, más interakciótípusban és beszélői körben folyó társalgásokat vizsgálva. A Dinner For Five-korpusz például sokfős beszélgetésekből áll, családok vacsoránál elhangzó beszélgetéseit tartalmazza, ebben 18 darab váltás fordult elő percenként (DUBOIS et al. 1996). A Switchboard-korpusz dialógusaiban átlagosan 12 db váltást adatoltak (ROBERTS et al. 2015), míg például eljátszott jeleneteknél előre megírt szöveg esetén 13,44 db, spontán szövegnél 7,41 db (WOODBURN et al. 1991) beszélőváltást. Az adatok közötti különbség okát feltehetően a felvételt készítési protokollok, illetve az azokból fakadó interakciós és tematikai jellegzetességek (az interakciótípus, a résztvevők száma és viszonyai, az érintett témák stb.) közti eltérések jelentik. A BEA-társalgások módszertana alapján az interjúkészítő felvezeti a témát, majd megkérdezi először az adatközlőt, azután a társalgópártnert véleményét; ez egy olyan interakciós elrendezést teremt (a folytatásban szabad teret hagyva a társalgás kötetlen, lokális szerveződésére), amely a természetes helyzetekben is jellemző. A bevezető részekben így természetesen több a narratív szakasz, hasonlóan a mindennapi beszélgetésekhez, amelyekben gyakran előfordul – például barátok vagy ismerősök találkozásakor –, hogy az egyik résztvevő hosszabban beszél valamiről, a többiek pedig hallgatják, hosszabb ideig nem véve át a szót, ugyanakkor aktívan jelezve figyelmüket (vö. GYARMATHY et al. 2020). Egy másik interakciótípusban elhangzó, más kommunikációs célú (pl. információkérő) beszélgetés, vagy egy térképmódszerrel gyűjtött, nagyrészt kérdés–válasz szekvenciából álló társalgás értelemesen gyakoribb beszélőváltásokat tartalmaz.

A mintegy hatezer adat alapján a beszélőváltások FTO-értékeinek mediánja -34,933 ms, átlaga -71,022 ms, a szórása pedig 955,470 ms volt. A váltás általában nagyon rövid idő alatt végbemegy: a szóátvételek 80%-a kevesebb, mint 500 ms, 66%-a pedig kevesebb, mint 200 ms alatti időtartamban realizálódott.

Ezek az eredmények nagymértékben alátámasztják a „jövő feldolgozás” működését. Emellett lehetőséget adnak a magyar társalgásokon mért adatok összevetésére a más nyelvekre kapott értékekkel. A magyar adatok eloszlása hasonlóan alakul a nemzetközi kutatásban adatoltakhoz; ugyanakkor kisebb eltérések megfigyelhetők. STIVERS és munkatársai (2009) adatai szerint az általuk elemzett tíz nyelv kétfős társalgásaiban +100 ms volt az FTO-értékek mediánja, +168 ms pedig a Switchboard-korpusz kétfős társalgásaiban (ROBERTS et al. 2015). A jelen kutatás 100 társalgásában adatolt negatív medián- és átlagértékek adódhatnak abból, hogy itt – a fentiekől eltérően – nem két, hanem háromfős társalgásokról van szó; ezek esetében több résztvevőnek kell egymásra és egymás beszélőváltással kapcsolatos jelzéseire figyelni, ami komplexebb kognitív feladatokat jelent; de lehetséges ok az is, hogy három résztvevő esetében nagyobb a verseny a beszédjogért, mint általában egy kétfős beszélgetésben. Fontos módszertani tényező továbbá, hogy a jelen korpusz adataiban minden beszélőváltás szerepel, nemcsak a kérdés–válasz szekvenciák, mint az említett munkákban; az értékek közti

különbség eredhet a különböző fordulófunkcióknak a beszélőváltás gyorsaságát befolyásoló hatásából is, amit korábbi nemzetközi kutatások is igazoltak (vö. pl. STRÖMBERGSSON et al. 2013; ROBERTS et al. 2015).

A társalgásokban több tényező is összefüggést mutatott a beszélőváltások jellemzőivel és váltoásaival. Ilyen egyrészt a résztvevői szerepek kapcsolata a váltások gyakoriságával: a beszélőváltások legnagyobb része (egyúttal az interakció jelentősebb része is), a társalgások céljával összhangban, B és IK között történt, kisebb részük IK és TP között, legkisebb arányban pedig TP és B között mentek végbe beszélőváltások (vagyis szóátadás-szóátvétel). Ennek oka lehet, hogy a társalgásokat tartalmazó felvételrész a BEA-hanganyag rögzítésének 5. feladata (ezt megelőzi a visszamondás, interjú, vélemény, történet-összefoglalás), így az interjúkészítő és a beszélő ekkorra már körülbelül 30-35 percet együtt töltött, beszélgetett egymással, így feltételezhető köztük bizonyos mértékű – személyiségtypustól is függő – összeszokás. TP és B azonban az itt elemzett társalgás keretében találkoztak először egymással, kevés idő van arra, hogy alaposabban megismerkedjenek, így ebből is adódhat, hogy köztük viszonylag kevés a beszélőváltás. Emellett magyarázat lehet a beszédhelyzettel (interjúzással) kapcsolatos társalgási feladatok különbsége is: a beszélgetés „házigazdája”, vezetője elsődlegesen az IK, vagyis B beszéltetése és a társalgás folyamatosságának fenntartása elsősorban az ő feladata és egyben társalgási felelőssége is. Hozzá képest TP interjúzási és társalgási feladatai szűkebb körűek, tőle kevesebb aktivitást várnak el, és a társalgás gördülékeny lebonyolításáért sem ő felelős elsősorban.

A beszélőváltások időtartama is változott az egyes résztvevői szerepekkel és résztvevők közti viszonyokkal összefüggésben. A legrövidebb időtartamú (vagyis leggyorsabb) váltások jellemzően az IK és TP között jöttek létre. Ennek magyarázata lehet, hogy a résztvevők ismerik egymást, kollégák, tehát valószínűsíthető az ismertség, összeszokottság hatása. Ennél kicsit hosszabban mentek végbe átlagosan a váltások IK és B között, átlagosan a leghosszabb váltási időtartamok pedig IK és TP közötti beszélőváltásokban jelentek meg. Ezt magyarázhatja az, hogy IK és B már jobban összeszokhattak a felvételkészítés előző feladatai során, míg B és TP csak ebben a részben beszélgetett egymással, így kevesebb idejük volt az összeszokásra, illetve egymás kommunikációs stratégiának megismerésére.

A jelen korpuszban kismértékben nagyobb volt az egyszerre beszéléssel megvalósuló váltások aránya, mint a szüneteseké. A beszélőváltások emellett hosszabb idő alatt mentek végbe abban az esetben, ha egyszerre beszéléssel történtek, mint a szünetet követő szóátvételnél. Ez tükrözheti többek között a jósló előkészítés hatását, amelynek következtében korábban megindul a beszédtervezés és így maga a szóátvétel is. Adódhat továbbá az egyszerre beszéléshez kapcsolódó társalgási stílusból, társas jelentésből is (a szünettartáshoz viszonyítva az egyszerre beszélés egy informálisabb, lazább társalgási stílus része, ami itt a résztvevők között nagyobb szerepet kaphatott); de fakadhat a beszédjogért való egyezkedésből is és abból, hogy az az átfedő beszéd esetén hosszabb időt vesz igénybe. Mindezek nem zárják ki egymást, sőt akár egyszerre is érvényesülhetnek (például az informális társas viszony a beszélőváltással kapcsolatos hosszabb egyezkedésre is több teret enged).

A másik lényeges tényezővel, az idő előrehaladásával összefüggésben is találtunk tipikus változásokat a beszélőváltások jellemzőiben; magyar nyelven így elsőként igazoltuk ilyen nagy anyagon, hogy – hipotézisünknek megfelelően – a beszélőváltások gyakorisága, valamint megvalósulási időtartama változik a társalgásban az idő előrehaladtával.

A beszélőváltások percenkénti gyakorisága a társalgás első szakaszában volt a legalacsonyabb, az idő előrehaladtával pedig a társalgás vége felé haladva nőtt. Ennek hátterében több ok is állhat. Egyrészt az időbeli helyzet a társalgások globális szerkezetét is tükrözi; a beszélgetések első szakaszában a BEA-protokoll alapján az IK egy adott témáról kérdezi a másik két résztvevő véleményét, emlékeit, amire azok hosszabb narratívákkal válaszolnak, így az első szakaszban eleve adott a narratívákra jellemző szerveződés, a hosszabb monologikus beszédszakaszok megjelenése és a beszélőváltások, szóátvételi próbálkozások kis száma. A mindennapi kommunikáció során is jellemző, hogy egy beszélgetés kezdeti szakaszában a résztvevők érdeklődnek egymásról, és ezekre a kérdésekre válaszként hosszabb monologikus közléseket hoznak létre, kevés beszélőváltással. A narratívák lezárását követően a társalgást gyakoribb váltások és interaktívabb tevékenység jellemzi (pl. a narratívák véleményezése).

Fentiek mellett az egyes témák iránti érdeklődés mértéke is befolyásolhatja a beszélőváltások gyakoriságát; alacsony érdeklődés esetén a szóátvételi szándék többnyire csökken, míg a téma iránti érdeklődés vagy az érzelmi érintettség, bevonódás a résztvevők aktívabb nyelvi tevékenységét és gyakoribb szóátvételt eredményezhet. Felvethető az is, hogy a résztvevők közötti szinkronizáció miatt nő a váltások gyakorisága. A társalgás aktivitástípusai, belső interakciós szerkezete és a téma is kihat tehát a beszélőváltásokra.

A beszélőváltások típusában is találtunk tipikus változásokat: jellegzetes tendencia, hogy a társalgásokban nőtt az egyszerre beszéléses váltások gyakorisága az idő előrehaladtával. Az egyszerre beszéléses váltások gyakoribbá válásának egyik oka lehet, hogy a résztvevők jobban megismerik egymás kommunikációs stratégiáit, így egyre hatékonyabb és korábbi bejósolást tudnak alkalmazni, és hamarabb meg tudják indítani a szóátvétel tervezését. Lehetséges ok az is, hogy a résztvevők a beszélgetés révén ismerősebbnek érzik egymást, így informálisabbá vált a viszonyuk. Mindez társas szempontból jobban megengedi az egyszerre beszélést; valamint az egyszerre beszéléses szóátvétel akár pozitív társas jelentést is hordozhat, mint a közvetlenség, bizalom vagy együttműködés jelzése.

Mindez azt mutatja, hogy miközben a résztvevők szerepei és aktuális viszonya, valamint a társalgás belső interakciós és tematikai szerkezete is kihat a beszélőváltásokra, ezek mellett általános jellegű, univerzálisnak tűnő folyamatok is megjelennek: különösen ilyen a beszélőváltások gyorsaságának fokozatos növekedése, valamint akár negatív FTO-ba való átfordulása is.

8. Összegzés. Összefoglalóan elmondható, hogy a háromfős magyar társalgások beszélőváltásainak elemzése alátámasztotta a korai előkészítés és jósló feldolgozás működését magyar nyelven is, és összhangban van a nemzetközi adatokkal; ezen belül kisebb eltéréseket adatoltunk, melyek okainak tisztázása

(pl. a protokoll, a résztvevők számának vagy esetleg nyelvi okoknak a szerepe) további kutatások feladata.

Elemzéseinkben emellett vizsgáltuk a váltások jellemzőinek dinamikus változásait; az eredmények azt igazolták, hogy a társalgás elejéhez képest a beszélőváltások gyakorisága nőtt a beszélgetések folyamán; a váltások gyakrabban mentek végbe egyszerre beszéléssel, a szünettel megvalósuló váltások pedig rövidebb időtartamúak voltak a társalgás vége felé az első szakaszhoz képest. Mindezek háttérében többféle társas, kulturális, érzelmi vagy kognitív tényező, illetve univerzális jellegű kognitív művelet is állhat, többek között a résztvevők közti szinkronizáció, egymás kommunikációs stratégiájának megismerése, társas viszonyok (pl. formálisság csökkenése), vagy a résztvevők közötti (érzelmi jellegű) közelség kialakulása.

Az egyes tényezők szerepének pontosabb megismeréséhez, valamint a magyar társalgások, beszélőváltások további részleteinek feltárásához még számos célzott kutatásra van szükség; az itt bemutatott adatok, elemzések ezekhez is támogatást és ösztönzést adhatnak.

Kulcsszók: társalgás, adatbázis, beszélőváltás, időzítési jellemzők, időbeli dinamikus változás.

Hivatkozott irodalom

- ABUCZKI ÁGNES 2011. A multimodális interakció szekvenciális elemzése. In: NÉMETH T. ENIKŐ szerk., *Ember-gép kapcsolat*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 133. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 179–201.
- BARTHEL, MATHIAS 2020. *Speech planning in dialogue – Psycholinguistic studies of the timing of turn taking*. Doctoral thesis. Radboud University Nijmegen, Nijmegen. https://pure.mpg.de/rest/items/item_3185609_4/component/file_3185610/content (2021. 06. 30.)
- BATES, DOUGLAS – MÄCHLER, MARTIN – BOLKER, BEN – WALKER, STEVE 2015. Fitting linear mixed-effects models using lme4. *Journal of Statistical Software* 67: 1–48. <https://doi.org/10.18637/jss.v067.i01>
- BOERSMA, PAUL – WEENINK, DAVID 2019. *Praat: Doing phonetics by computer* (computer program version 6.0.19). (2019. 10. 11.)
- BORONKAI DÓRA 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Ad Librum, Budapest.
- BÖGELS, SARAH 2020. Neural correlates of turn-taking in the wild: Response planning starts early in free interviews. *Cognition* 203: 104347. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2020.104347>
- CORPS, RUTH E. – GAMBI, CHIARA – PICKERING, MARTIN J. 2018. Coordinating utterances during TT: The role of prediction, response preparation, and articulation. *Discourse Processes* 55: 230–240. <https://doi.org/10.1080/0163853X.2017.1330031>
- DÉR CSILLA ILONA 2012. Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spon-tán beszédben. *Beszédkutatás* 2012: 132–143.
- DUBOIS, SYLVIE – BOUTIN, MARTINE – SANKOFF, DAVID 1996. The Quantitative Analysis of Turntaking in Multiparticipant Conversations. *University of Pennsylvania*

- Working Papers in Linguistics* 3/1. <https://repository.upenn.edu/pwpl/vol3/iss1/20> (2022. 08. 08.)
- DUNCAN, STARKEY J. 1972. Some signals and rules for taking speaking turns in conversation. *Journal of Personality and Social Psychology* 23: 283–292. <https://doi.org/10.1037/h0033031>
- DUNCAN, STARKEY J. – NIEDEREHE, GEORGE 1974. On signalling that it's your turn to speak. *Journal of Personality and Social Psychology* 10: 234–247. [https://doi.org/10.1016/0022-1031\(74\)90070-5](https://doi.org/10.1016/0022-1031(74)90070-5)
- FORD, CECILIA – THOMPSON, SANDRA A. 1996. Interactional units in conversation. Syntactic, intonational, and pragmatic resources for the management of turns. In: SCHEGLOFF, EMANUEL A. – THOMPSON, SANDRA A. eds., *Interaction and grammar*. Cambridge University Press, Cambridge. 134–184. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511620874.003>
- GARROD, SIMON – PICKERING, MARTIN J. 2015. The use of content and timing to predict turn transitions. *Frontiers in Psychology* 6: 751. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00751>
- GILES, HOWARD – MULAC, ANTHONY – BRADAC, JAMES J. – JOHNSON, PATRICIA 1987. Speech Accommodation Theory. The First Decade and Beyond. *Annals of the International Communication Association* 10: 13–48. <https://doi.org/10.1080/23808985.1987.11678638>
- GÓSY MÁRIA – GYARMATHY DOROTTYA – HORVÁTH VIKTÓRIA – GRÁCZI TEKLA ETELKA – BEKE ANDRÁS – NEUBERGER TILDA – NIKLÉCZY PÉTER 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: GÓSY MÁRIA szerk., *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 9–24.
- GRÁCZI, TEKLA ETELKA – BATA, SAROLTA 2010. The effect of familiarization on temporal aspects of turn taking: A pilot study. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 307–328. <https://doi.org/10.1556/aling.57.2010.2-3.7>
- GYARMATHY DOROTTYA – KREPSZ VALÉRIA – DÉR CSILLA ILONA – HÁMORI ÁGNES – HORVÁTH VIKTÓRIA 2020. Háttérsatorna-jelzések: határterület és új szempontok a diskurzusok elemzésében. In: FÓRIS ÁGOTA – BÖLCSKEI ANDREA – DÉR CSILLA ILONA – CSONTOS NÓRA szerk., *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben II. Pragmatika, diskurzuselemzés, interkulturális kommunikáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 113–118. <https://doi.org/10.1556/9789634545361>
- HÁMORI ÁGNES – HORVÁTH VIKTÓRIA 2019. Társalgás, beszélőváltás és diskurzusszerveződés új megközelítésben – fonetikai jellemzők és pragmatikai tényezők összefüggései magyar társalgásokban. Pilot study. *Beszédkutatás* 2019: 134–153.
- HELDNER, MATTIAS – EDLUND, JENS 2010. Pauses, gaps and overlaps in conversations. *Journal of Phonetics* 38: 555–568. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2010.08.002>
- HOLLER, JUDITH – KENDRICK, KOBIN H. – CASILLAS, MARISA – LEVINSON, STEPHEN C. eds. 2016. *Turn-taking in human communicative interaction*. Frontiers Media, Lausanne. <https://doi.org/10.3389/978-2-88919-825-2>
- HOLLER, JUDITH – LEVINSON, STEPHEN C. 2019. Multimodal Language Processing in Human Communication. *Trends in Cognitive Sciences* 23: 639–652. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2019.05.006>

- HORVÁTH VIKTÓRIA – KREPSZ VALÉRIA – GYARMATHY DOROTTYA – HÁMORI ÁGNES – BÓNA JUDIT – DÉR CSILLA ILONA – WEIDL ZSÓFIA 2019. Háromfős társalgások annotálása a BEA-adatbázisban. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 255–274. <https://doi.org/10.15776/NyK/2019.115.9>
- HUNYADI, LÁSZLÓ – VÁRADI, TAMÁS – KOVÁCS, GYÖRGY – SZEKRÉNYES, ISTVÁN – KISS, HERMINA – TAKÁCS, KAROLINA 2018. Human-human, human-machine communication: on the HuComTech multimodal corpus. In: SKADINA, INGUNA – ESKEVICH, MARIA eds., *Selected papers from the CLARIN Annual Conference 2018*. Linköping Electronic Conference Proceedings 159: 56–65.
- HUSZÁR ANNA – KREPSZ VALÉRIA – GYARMATHY DOROTTYA – HORVÁTH VIKTÓRIA 2021. Beszédjellemzők és időzítés háromfős társalgások beszélőváltásaiban. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 2021/1: 93–112. <https://doi.org/10.18460/ANY.2021.1.006>
- LEVINSON, STEPHEN C. – TORREIRA, FRANCISCO 2015. Timing in turn-taking and its implications for processing models of language. *Frontiers in Psychology* 6: 731. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00731>
- MARKÓ ALEXANDRA 2006. *Beszélőváltás a társalgásban*. IX. Pszicholingvisztikai és Alkalmazott Nyelvészeti Nyári Egyetem (előadás). Balatonalmádi, 2006. http://fonetika.nytud.hu/wp-content/uploads/2016/04/ma_2.pdf (2021. 10. 10.)
- MARKÓ ALEXANDRA – GÓSY MÁRIA 2015. A megszólalás stratégiai társalgásban. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 169. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 159–168.
- R Core Team 2018. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna. <https://www.R-project.org> (2020. 10. 19.)
- RIEST, CARINA – JORSCHICK, ANNETT B. – DE RUITER, JAN P. 2015. Anticipation in turn-taking: mechanisms and information. In: HOLLER, JUDITH – KENDRICK, KOBIN H. – CASILLAS, MARISA – LEVINSON, STEPHEN C. eds., *Turn-Taking in Human Communicative Interaction*. Frontiers Media, Lausanne. <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/32712> (2021. 03. 20.)
- ROBERTS, SEÁN G. – TORREIRA, FRANCISCO – LEVINSON, STEPHEN C. 2015. The effects of processing and sequence organization on the timing of turn taking: a corpus study. *Frontiers in Psychology* 6: 509. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4429583/#B64> (2021. 02. 24.)
- ROCHET-CAPELLAN, AMÉLIE – FUCHS, SUSANNE 2014. Take a breath and take the turn: how breathing meets turns in spontaneous dialogue. In: SMITH, RACHEL – RATHCKE, TAMARA – CUMMINS, FRED – OVERY, KATIE – SCOTT, SOPHIE eds., *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* 369: 1658. <http://doi.org/10.1098/rstb.2013.0399>
- DE RUITER, JAN P. – MITTERER, HOLGER – ENFIELD, NICHOLAS J. 2006. Projecting the end of a speaker's turn: a cognitive cornerstone of conversation. *Language* 82: 515–535. <http://doi.org/10.1353/lan.2006.0130>
- SACKS, HARVEY – SCHEGLOFF, EMANUEL, – JEFFERSON, GAIL 1974. A simplest systematic for the organization of TT for conversation. *Language* 50: 696–735.
- STIVERS, TANYA – ENFIELD, N. J. – BROWN, PENELOPE – ENGLERT, CHRISTINA – HAYASHI, MAKOTO – HEINEMANN, TRINE – HOYMANN, GERTIE – ROSSANO, FEDERICO – DE

- RUITER, JAN PETER – YOON, KYUNG-EUN – LEVINSON, STEPHEN C. 2009. Universals and cultural variation in turn-taking in conversation. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106/26: 10587–10592. <https://doi.org/10.1073/pnas.0903616106>
- STRÖMBERGSSON, SOFIA – HJALMARSSON, ANNA – EDLUND, JENS – HOUSE, DAVID 2013. Timing responses to questions in dialogue. *Proceedings of Interspeech 2013*: 2584–2588. <https://doi.org/10.21437/Interspeech.2013-581>
- WOODBURN, ROBIN – ARNOTT, JOHN L. – NEWELL, ALAN F. 1991. A Study of Conversational Turn-Taking in a Communication Aid For the Disabled. *Proceedings of HCI 91: People and Computers VI*: 359–371.

Characteristics of turn-takings in conversational structure: universal features and dynamic changes

The timing of turn-taking and its factors are a key question in conversation analysis. “Prediction theory” highlights the role of early prediction, by which the next speaker anticipates the end of the partner’s turn; this is based on the processing of various (phonetic, syntactic, semantic, pragmatic) cues, but the overall structure of the conversation can also be relevant. The paper examines the phonetic characteristics of turn-takings in 100 three-party conversations (about 20 hours in total) from the BEA database. The frequency, types and the FTO value (duration) of turn takings were examined, as well as the changes of all these along the speaker roles and the time dimension. According to the results, the frequency of turn-taking shows a dynamic change over time; turn-taking with overlapping speech occurs more frequently towards the end of conversations, and also the duration of turn-takings is influenced by their position in the conversation and by the speaker roles.

Keywords: conversation, corpus, turn-taking, timing patterns, dynamic changes.

KREPSZ VALÉRIA
Nyelvtudományi Kutatóközpont
Humboldt-Universität zu Berlin

HUSZÁR ANNA
Nyelvtudományi Kutatóközpont

HORVÁTH VIKTÓRIA
Nyelvtudományi Kutatóközpont

GYARMATHY DOROTTYA
Nyelvtudományi Kutatóközpont

HÁMORI ÁGNES
Nyelvtudományi Kutatóközpont

Határok, falak és kerítések a migrációról folytatott magyar sajtódiskurzusban 2015-ben

2. rész*

4. Kvantitatív vizsgálatok. A magyar migrációs korpusz AntConc szoftverrel történő elemzésénél a következő szemantikai és morfológiai jellegű szempontokat kellett figyelembe venni. A magyar nyelv morfológiai adottságai miatt a *határ* keresőszó megadásával az alkalmazott AntConc számítógépes programban a lexéma egyetlen morfológiai formáját, mégpedig szótóként való előfordulásait lehet listázni. Amennyiben a főnév további morfológiai formáit (pl. *határt*, *határon*, *határhoz*) is figyelembe kívánjuk venni, a reguláris kifejezés a *határ** lenne. Am ez alapján nemcsak morfológiai szóalakokat listáz a szoftver, hanem a *határ*-t mint tömorfémát tartalmazó képzett szavakat is, így főnévi szóalkotásokat (pl. *határátkelő*, *határőrség*, *határidő*, *határkerítés*) vagy különböző szófajú származékszavakat, derivátumokat is (pl. *határozat*, *határozottság*, *határoz*, *határolódik*, *határozott*, *határozottan*). Szemantikai szempontból különösen a származékszavak irrelevánsak a vizsgálat szempontjából.

A *határ** mint reguláris kifejezés megadásával generált KWIC-listából, a képzett szavakat és származékszavakat kiszűrve és kizárólag a *határ* főnév morfológiai alakjait vizsgálva az látszódik, hogy a *határ* lexéma a korpuszban több jelentésben is használatos. A KWIC-lista alapján értelmezhető minimális kontextus természetesen nem alkalmas a *határ* diskurzusbeli konceptualizációjának feltárására, de lehetővé teszi, hogy legalábbis megközelítőleg azonosítani tudjuk a lexéma szótári jelentéseit. Ezek közül az Értelmező szótár+ (ÉrtSz.+) és A magyar nyelv értelmező szótárának online változata (ÉrtSzO.) alapján a következő jelentések azonosíthatóak a migrációs korpuszban:

1. 'földterület határvonala' (ÉrtSz.+), illetve 'általában két szomszédos (föld) területet elválasztó rész, sáv; vmely szempontból egységet alkotó terület széle, szegélye', mint '<a térképen> ezt jelölő vonal' vagy 'országhatár, határszél' vagy 'az országhatárnak vmely szomszédos ország felé eső szakasza' (ÉrtSzO.):

(5) *eg, hogy a férfi segít átjuttatni a migránsokat a határon, sőt az embercsempészet segítésére és lebonyolítá* (mno, 2015. 01. 06., <http://mno.hu/belfold/magyar-embercsempeszek-ellen-emeltek-vadat-1266394>)

2. '(településhez tartozó) megművelt földterület' (ÉrtSz.+):

* Az első részt l.: MNy. 2022: 419–425. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.419>

(6) *apitányság máriapócsi őrsé telepített kamerákat a határba, s az egyik készülék felvétele alapján azonosított* (mno, 2015. 01. 05., <http://mno.hu/belfold/kulterületi-kamera-miatt-bukott-le-a-fatolvaj-1266214>)

3. „vminek a szélső értéke, legnagyobb foka” (ÉrtSz.+):

(7) *Iterjedt – a brit kormány valóban számszerű felső határ meghatározásával is korlátozni kívánná a bevándor* (mno, 2015. 04. 01., <http://mno.hu/belfold/london-minden-aron-gat-at-vetne-az-eu-bol-erkezo-migracionak-1266081>)

4. „két v. több dolog (jellege) közt meglevő választóvonal” (ÉrtSzO.):

(8) *apvető emberi normákat, és létezik még egy etikai határ, amit nem lehet átlépni. hirdetés Kosztolányi sor* (mno, 2015. 01. 12., <http://mno.hu/belfold/tukorkep-az-etikarol-1267341>)

A továbbiakban a bevezetésben (1. fejezet) megfogalmazott célkitűzés értelmében arra voltam kíváncsi, hogy a *határ* főnév 1. jelentése hogyan alakul a vizsgált diskurzusban, illetve módosul-e a lexikalizált szótári jelentéshez képest, és ha igen, hogyan. Hiszen, mint a 2. fejezetben említésre került, a diskurzus alapvető szervezési elve a jelentésadás. Ehhez első lépésben a *határ* lexéma kontextualizációját vettem górcső alá, mégpedig a *határ* morfológiai alak kookkurenciájának, részben pedig a *határ* tömorfémát első vagy utolsó helyen tartalmazó főnévi szóösszetételek vizsgálatán keresztül.

A *határ* főnév kookkurencia-profiljának leírásához a 200 leggyakoribb, tartalmilag releváns kollokációs partnert (R1-L1), valamint clustert (min. 5 – max. 5)⁷ vontam be a vizsgálatba. Ezek a következőképpen jellemezhetőek:

1. Olyan országnevekből képzett melléknevek, amelyek a migránsok származási országára (*szíriai, pakisztáni, líbiai*) és/vagy a Nyugat-Európába vezető migrációs útvonalak állomásaira utalnak (pl. *szerb, osztrák, horvát, török, ukrán, macedón, szlovén, görög, német, orosz, (határ) szerbiai oldala*). Sok esetben több szomszédos ország nevéből képzett melléknevekről van szó: *magyar-szerb, osztrák-szlovén, szerb-horvát*. Ezen felül megjelenik a közel 30 európai országot magában foglaló és több mint négymillió km² földrajzi területre kiterjedő Európai Unió mint gazdasági és politikai egyesülés határa is (pl. *európai uniós, külső, schengeni*).

2. A határok valamilyen módon történő védelmére vonatkoznak (pl. *védelme/ védelmét/-ben/-hez/-ről/-nek, megvédése, őrzésében biztosítása, megerősítése, őrizete, lezárása, határ védelme érdekében*).

3. Valamilyen irányt meghatározó deiktikus kifejezések, névutók (pl. *közeli-ben, innenső, túloldali, irányába, mentén, határ mentén szolgáló*).

4. Valamely égtájat neveznek meg (*déli, keleti, nyugati*).

5. A határokon való átjutáshoz kapcsolódnak (*átlépése, megnyitása*).

⁷ Beállítások: Search Term: Words; Sort by Freq.; Window Spam 1L-1R; Min. Collocate Frequency: 5, logDice; illetve: Search Term: Words; Sort by Freq.; Window Spam: Min. Size: 5- Max. Size: 5; Min. Cluster Frequency: 5, logDice.

A korpuszban a *határ** reguláris kifejezés segítségével összegyűjtött szóösszetételek közül a következők bizonyultak a leggyakrabban használtaknak (a találatok számát zárójelben tüntettem fel; a morfológiailag rokon formák gyakoriságát technikai okokból csak együtt lehetett megadni.): *határkerítés* (3732), *határzár* (1755), *határátkelő/-és/-hely* (1352), *határátlépés/-ő* (1001), *határsértő/-és* (996), *határőr/-ség* (965), *határellenőrzés* (613), *határszakasz* (575), *határvédelem/-védelmi* (419), *határrendész/-et* (306), *országhatár* (240), *államhatár* (209), *határállomás* (93), *határvonala* (78).

Ezeket a szóösszetételeket lexikalizált jelentésük alapján a következő tág és általános tematikus csoportokba lehet sorolni (azzal a megjegyzéssel, hogy az egyes kategóriákba történő besorolás nem mindig egyértelmű):

1. Közigazgatás: *határellenőrzés*, *határátlépés*, *határátlépő*, *határátkelés*, *határátkelő*⁸, *határvonala*, *határszakasz*, *országhatár*, *államhatár*.

2. Közbiztonság: *határőr/-ség*, *határrendész/-et*, *határvédelem*.

3. Építmény, fizikai objektum: *határállomás*, *határzár*, *határkerítés*, *határátkelőhely*.

4. Jog: *határsért/-és*.

Ha azonban a szóösszetételeket a *határ* lexéma kontextusainak tekintjük, akkor az mindegyikben ugyanazon lexikalizált jelentésben van jelen: 'földterület határvonala', illetve „általában két szomszédos (föld)területet elválasztó rész, sáv; vmely szempontból egységet alkotó terület széle, szegélye', mint 'a térképen> ezt jelölő vonal' vagy 'országhatár, határszél' vagy „az országhatárnak vmely szomszédos ország felé eső szakasza' (l. fentebb).

Bár az ilyen jellegű automatizált kvantitatív módszerekkel a jelentésalkotás punktuális formái tárhatóak fel, mégis már ezen szerény adatok és elemzések alapján is körvonalazhatóak a vizsgált *határ* lexéma használatának bizonyos, diskurzus által determinált dimenziói, az általa jelölt fogalom lényeges elemei:

1. A határ földrajzi értelemben szomszédos országokat, államokat, de valamely gazdasági, politikai alapon működő országközösségeket (pl. EU) is elválasztó rész, sáv.

2. A határ határforgalmi, üzemeltetési objektum, mely az országba történő (legális) bejutást, az azon való áthaladást teszi lehetővé, s amelyet őriznek.

3. A határon konkrét építmények találhatóak, amelyek a határvédelmet biztosítják.

Mindezek alapján az szűrhető le, hogy a *határ* szónak a migrációs diskurzusban történő használata során különös hangsúlyt kap a határ védelme valamely fizikai létesítmény formájában.

5. Kvalitatív vizsgálatok. A kvalitatív vizsgálatok során a fenti vizsgálati eredményből kiindulva a határvédelemre, illetve a határvédelmi létesítményekre koncentráltam. A Magyarország déli határának fizikai védelmét biztosító, 2015-ben létrehozott technikai létesítmény megnevezésére a korpusz szövegeiben többféle

⁸ A *határátlépés* és *határátkelés* egy adott folyamatra vonatkozik, míg a *határátlépő*, valamint a *határátkelő* az ezt a folyamatot végrehajtó ágensre. Ez a különbség azonban nem befolyásolja azt, hogy ezek az összetett szavak jelentésüknél fogva a közigazgatás témakörébe sorolhatóak.

szó és kifejezés is található. Ezek közül a *határkerítés* és *határzár* mellett a *kerítés*, *biztonsági kerítés*, *műszaki zár*, *fizikai határzár* fordul elő rendszeresen. (A felsorolt szinonimákat nem a lexikostatisztikai, hanem a kvalitatív elemzés alapján a korpusz határvédelmet tematizáló szövegeinek átolvasása után azonosítottam.)

(9) *Pintér Sándor: a szabadság forgott kockán*

Az Országgyűlés honvédelmi és rendészeti bizottságának szerdai ülésén a belügyminiszter arról beszélt, hogy a határzárt az államhatár védelme indokolta, ez nemzetbiztonsági érdek.

A magyar-szerb határszakaszon azért volt szükség a részleges határzár elrendelésére, mert „a szabadság forgott kockán” - mondta Pintér Sándor belügyminiszter az Országgyűlés honvédelmi és rendészeti bizottságának szerdai ülésén. (hvg, 2015. 09. 30., http://hvg.hu/itthon/20150930_Pinter_Sandor_a_szabadsag_forgott_kockan)

(10) *A magyar kormány igazoltnak tartja menekültpolitikája helyességét, és javasolja más országoknak, hogy szintén műszaki zárral biztosítsák határaikat. „Jó példának tartom a zöldhatár számunkra hasznos és sikeres védelmét egy kerítéssel az illegális bevándorlók ellen” – mondta Varga Mihály. (mno, 2015. 11. 07., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/11/varga-mihaly-jo-pelda-a-kerites>)*

Ezek a szinonimák már önmagukban is jól szemléltetik a nyelvi szimbólumok perspektivikusságát (l. 2. fejezet).

A következőkben azt vizsgálom, hogy a határkerítésről mint technikai objektumról milyen tudást közvetít 2015-ben a magyarországi migrációs sajtódiskurzus.

A határkerítésről mint fizikai, technikai objektumról közvetített tudás részben olyan objektívan mérhető tartalmi elemeket foglal magába, mint például hol épült fel, milyen hosszú, milyen magas, milyen a kialakítása, őrzik-e stb. A verbalizációban pedig az ismétlődő számok (pl. 175, 4), mértékegységek elnevezései (*km*, *m*) és földrajzi nevek (*szerb–magyar határ*, *szerb határszakasz*, *Magyarország déli határa*) játszanak szerepet.

(11) *Arra a kérdésre, hogy végleges döntés született-e a 175 kilométeres határszakaszra építendő, négy méter magas kerítés, fizikai határzár helyszínéről, a kormányzóvivő azt mondta (mno, 2015. 06. 18., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/06/meg-egyeztetnek-a-biztonsagi-keritesrol>)*

(12) *„Folyamatosan zajlik az információgyűjtés és tájékoztatjuk a nyilvánosságot az eseményekről” – közölte éjfél előtt nem sokkal rendkívüli sajtótájékoztatón Röszkén Kovács Zoltán kormányzóvivő, hozzátéve, a kerítés kész, a törvényes átkelők nyitva állnak, a menedékkérelmeket pedig a nemzetközi szabályoknak megfelelően be lehet nyújtani. [...] Mind a 175 kilométernyi szerb határszakaszt megfelelően emberi erővel is őrzik. (mno, 2015. 09. 14., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/09/vegig-all-a-kerites-mogotte-emberi-ero>)*

Az, hogy a határkerítés pontosan miből is készült (szögesdrót), expliciten nem jelenik meg. A *fizikai és műszaki (határzár)* jelzők ebből a szempontból inkább eufemisztikusnak tekinthetők, mert túl általánosak.

A határzár mint fizikai objektum megépítésének költségét szintén tematizálják a diskurzusban, mégpedig a határzár ellen felhozott érvként. A költségek tematizálása részben általánosítva szerepel, például:

(13) *Egy ilyen beruházás azonban rendkívül költséges, Szerbia uniós csatlakozása esetén pedig az egészet el kéne bontani.* (mno, 2015. 06. 10., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/06/nem-sertene-jogot-a-vasfuggony>)

Részben pedig az összeg nagyságát jobban érzékeltetve szó szerinti összevetésformájában történik, például:

(14) *Szerintük határzár helyett iskolákat, kórházakat, lakásokat kell építeni magyaroknak és bevándorlóknak egyaránt. A menedékkérők sem nem angyalok, sem nem ördögök, emberek, és ennek megfelelően kell bánni velük. A szerb-magyar határra tervezett fal építési költsége a tervezési fázisban annyiba kerül, mint a magyar állam 11 évi menekültügyi költségvetése, a jelenlegi számok alapján.* (hvg, 2015. 07. 14., https://hvg.hu/itthon/20150714_tuntetes_a_migransokert)

A diskurzus több tartalmilag releváns szava és szókapcsolata a *határkerítés* funkcióját nevezi meg (pl. *az államhatár védelme, határaink védelme, a schengeni határok védelme, megvédeni az uniós határokat*).

(15) *a kabinet döntött arról, hogy szükség van a biztonsági kerítésre azért, hogy megvédje az ország határait, és gátat vessen az illegális migránsok áradatának.* (mno, 2015. 06. 18., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/06/meg-egyeztetnek-a-biztonsagi-keritesrol>)

(16) *Úgy vélte, a menekülthullámot két tényező erősítette fel: az egyik az, hogy Németország és Ausztria gyakorlatilag megnyitotta határait, a másik pedig az, hogy nincs egységes uniós menekültpolitika. Magyarország ezért arra kényszerült, hogy cselekedjen, és védje meg a schengeni övezet külső határát.* (mno, 2015. 11. 07., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/11/varga-mihaly-jo-pelda-a-kerites>)

A fenti idézetek is jól illusztrálják, mint társulhatnak a *védelem* főnévhez és a *véd, megvéd* igékhez a szükségességet, kényszert kifejező igék (pl. *kell, kényszerült*) és melléknevek (pl. *szükséges*), amelyek a határkerítés megépítésének szükségességét hangsúlyozzák:

(17) *A kormányfő szerint a jelenlegi bevándorlási hullámmal veszélybe került az európai életforma, amelyet meg kell védeni, márpedig Európát csak akkor lehet megtartani olyannak, amilyen, ha nem engedünk be mindenkit.* (hvg, 2015. 09. 15., https://hvg.hu/itthon/20150915_Orban_Igazabol_az_eletformankat_vedjuk)

A fenti idézetek azt is szemléltetik, hogy a diskurzusban a határ védelmével kapcsolatban kifejtésre kerül az is, hogy mi indokolja a határok védelmét, hogy mitől/kitől hivatott védeni a határkerítés mint fizikai objektum (pl. *gátat vessen az illegális migránsok áradatának, megfékezze az illegális bevándorlók áramát, az áradatot fel lehet tartóztatni*).

(18) *Varga Mihály adatai szerint az idén nagyjából 400 ezer migráns érkezett Magyarországra, közülük 176 ezret regisztráltak a magyar hatóságok. A határzár elkészítése óta naponta csupán 10-20 menekült érkezik. „A kerítés segítségével elértük, hogy az áradatot fel lehet tartóztatni. [...]”* (mno, 2015. 11. 07., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/11/varga-mihaly-jo-pelda-a-kerites>)

A *gátat vessen az illegális migránsok áradatának; megfékezze az illegális bevándorlók áramát; az áradatot fel lehet tartóztatni* metaforikus kifejezések egyben arra is utalnak, hogy maga a migráció is fizikai jelenséggént, vízárdatként reprezentálódik. Ugyanakkor a migráció a migránsok nagy száma miatt mint veszély tematizálódik (I. RADA–CSATÁR–PÉTERI 2021: 102). Ezt erősíti meg a *veszélyt jelent, veszélybe került, veszélyben van* szókapcsolatok előfordulása is a migránsokkal kapcsolatban a diskurzusban. A migrációt mint veszélyforrást ezen felül olyan negatív értékítéletet hordozó és erős érzelmi töltető szavak is közvetítik, mint a *terror; bűnözés, bűncselekmény*.

(19) *A népvándorlás három súlyos veszélyt jelent: hatványozottan fokozza a terrorveszélyt, növeli a bűnözés veszélyét, illetve a migránsok veszélyt jelentenek a kultúránkra – sorolta a miniszterelnök.* (mno, 2015. 11. 16., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/11/orban-viktor-napirend-elott-europat-megtamadtak>)

(20) *Előtte Orbán Viktor azt mondta, hogy az illegális bevándorlás bűncselekmény, és Magyarország nem engedi meg, hogy határain bűncselekményeket kövessenek el, ezért a határait és ezzel Európa külső határait is meg fogja védeni, és nem is kér hozzá segítséget.* (hvg, 2015. 06. 19., https://hvg.hu/vilag/20150619_Fico_Tiszteletet_a_magyaroknak)

Ebben az összefüggésben megemlítendőek azok a 4. fejezetben (fentebb) ismertetett vizsgálati eredmények, melyek a *határsértő* és *határsértés* szavak gyakori előfordulását mutatták ki. A migránsokat tehát határsértőként látatják, a határsértés pedig bűncselekmény.

A migrációs veszélyt kifejező negatív konnotációjú szavakkal és kifejezésekkel éles ellentétben állnak azok a kifejezések, amelyek azt nevezik meg, hogy kit/mit kell megvédeni. Ezek jellemzően pozitív konnotációjú, valamilyen összetársadalmi, összemberi szempontból kimagaslóan fontos és pozitív értéket megnevező kifejezések, mint *európai életforma, kultúra, gazdasági érdekek, szociális biztonság* stb.

(21) *A kormányfő szerint a jelenlegi bevándorlási hullámmal veszélybe került az európai életforma, amelyet meg kell védeni, márpedig Európát csak akkor lehet*

megtartani olyannak, amilyen, ha nem engedünk be mindenkit. (hvg, 2015. 09. 15., https://hvg.hu/itthon/20150915_Orban_Igazabol_az_eletformankat_vedjuk)

(22) *Fidesz: Magyarország védi Európát a migránsoktól*

A Fidesz-frakció szerint Európa éppen szétesőben van, Magyarország pedig próbálja megvédeni Európa, valamint a magyar emberek szociális biztonságát az illegális bevándorlóktól és az őket támogató balliberálisoktól. forrás (mno, 2015. 11. 07., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/11/fidesz-magyarorszag-vedi-europat-a-migransoktol>)

A diskurzusban implicite felsejlik a magyarság ősi hivatástudata is. Ez a koncepció eredetileg azt jelentette, hogy Magyarország „a kereszténység védőbástyája”, és a nyugati keresztény hagyományú országok közösségének részeként a magyarok a keletről és délről érkező külső fenyegetéstől kívánták megvédeni a krisztusi örökséget (l. DEÉR 1936: 16). A migrációs kontextusban Magyarország újra felvállalja egész Európa védelmét. Ily módon a migrációt nemcsak közvetlen hazai, de európai, nemzetközi szintű veszélyként is értelmezik, és ezáltal a magyarországi határvédelem még erősebben felértékelődik.

A migrációs diskurzusban a határvédelemről közvetített tudás fontos eleme a határkerítés megépítésnek legitimációja is. A legitimáció egyik fontos aspektusa a migráció mint veszély tematizálása (l. fentebb), valamint a migránsok kriminalizálása. Hiszen ezek kiváltják azt az elvárást, hogy a veszélyt el kell háritani, továbbá legitimálják a magyar kormány ezt célzó intézkedéseit. A szószintű elemzések ebben a vonatkozásban egyrészt a *kötelesség* szó használatát mutatták ki:

(23) *„Magyarországnak „kötelessége az illegális migráció ellenőrzése” - közölte Michael Kretschmer. A műszaki határzár pedig jó megoldás, mert azzal olyan területekre lehet terelni a menekülteket, ahol a hatóságok regisztrálni tudják őket - tette hozzá. Más, uniós külső határral rendelkező tagállamok nem teljesítik ezt a kötelességüket, és elsősorban ezért okoz gondot a menekülthullám - mondta a CDU szászországi főtitkára. Szerinte „sok ország megszegi az uniós szerződéseket, hiszen nem regisztrálja a menekülteket, hanem egyszerűen továbbküldi őket Európába”.* (hvg, 2015. 08. 12., https://hvg.hu/vilag/20150812_Kiallt_Orbanek_keritese_mellett_egy_nemet)

Másrészt a törvényességre való utalással a *törvényesség, törvény* szavak előfordulását jelezték:

(24) *Az Európai Unió alapértéke a törvényesség, a törvények uralma, ezt a határokon vissza kell állítani, és szakítani kell azzal a gyakorlattal, hogy ismeretlenek százezres tömegben minden kontroll nélkül haladnak át államhatárokon és országokon – mondta Bakondi György a miniszterelnök belbiztonsági főtanácsadója szerdán az MI-en.* (hvg, 2015. 11. 04., https://hvg.hu/itthon/20151104_Bakondi_eddig_senki_nem_hallgatott_Magyar)

A törvényesség és jogszerűség hangsúlyozása az EU-s jogszabályokra és rendelkezésekre történő gyakori hivatkozások, tehát intertextuális utalások formájában is történik:

(25) *Kovács Zoltán azt még elmondta, Magyarország minden jogszabályt betart, mind a schengeni határral kapcsolatban ránk háruló kötelezettségeket, mind a Dublin III-at.* (mno, 2015. 09. 14., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/09/vegig-all-a-kerites-mogotte-emberi-ero>)

A legitimáció jegyében hivatkozás történik más európai országban tervezett, a határvédelmet szolgáló kerítések és falak megépítésre is:

(26) *Szlovénia kivár, de ha kell, kerítést épít*

Kerítést építhetnek vagy valamilyen más műszaki akadályt, ha súlyosbodik Szlovéniában a menekültválság – ezt mondta Vesna Györkös Znidar szlovén belügyminiszter csütörtökön a kormányülés utáni sajtótájékoztatóján. (hvg, 2015. 10. 29., https://hvg.hu/vilag/20151029_szlovenia_kivar_de_ha_kell_keritest_epit)

(27) *Két uniós ország már ma is kerítést alkalmaz: Athén még 2012-ben elégelte meg, hogy éjszakánként olykor több száz migráns is átlépte a görög-török határt. A kerítésrendszernek tulajdoníthatóan az érintett szakaszon tízede részre csökkent a határsértések száma. A bevándorlók most csónakokkal próbálják megkerülni a görög védművet, lélekvesztőik azonban gyakran elsüllyednek a viharos tengeren. A bolgároknál szintén hatásosnak bizonyult a harminc kilométer hosszú, három méter magas, szögesdróttal megerősített kerítés.* (mno, 2015. 06. 10., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/06/nem-sertenejogot-a-vasfuggony>)

A legitimáció egy következő fontos eleme a metonimikusan a határkerítést felállító politikai oldal nemzetközi elismerése, mely a pozitív konnotációjú *tisztelet, tiszteletet érdemel, példakép* kifejezések segítségével történik:

(28) *Magyarország tiszteletet érdemel azért, hogy megpróbálja saját erőből megoldani az illegális bevándorlás következtében a határain kialakult helyzetet - vélekedett Robert Fico szlovák miniszterelnök a pozsonyi Globsec biztonsági konferencia péntek délutáni panelbeszélgetésén. „Szeretném bizonyos értelemben kifejezni tiszteletemet Magyarország iránt. Arról ugyanis nem sok szó esik, hogy Magyarországra több bevándorló érkezett, mint Olaszországba vagy Görögországba. És nem voltak rendkívüli csúcstalálkozók, senki nem kért semmit. Most azonban, amikor a migránsok Görögországba vagy Olaszországba érkeznek, ráadásul kisebb számban, mint Magyarországra, ebből egyszerre világméretű probléma van” - mutatott rá a szlovák miniszterelnök.* (hvg, 2015. 06. 19., https://hvg.hu/vilag/20150619_Fico_Tiszteletet_a_magyaroknak)

(29) *Financial Times: Orbán kitaszítottból példaképpé vált Európában*

Orbán Viktor a menekültválsággal kapcsolatban kitaszítottból nagy hirtelenséggel ultrakonzervatív példaképpé vált, ami azt tükrözi, hogy megváltozott Európa hozzáállása a második világháború óta legsúlyosabbnak számító válsághoz - írta a Financial Times (FT). (hvg, 2015. 12. 16., https://hvg.hu/itthon/20151216_Financial_Times_Orban_kitaszitottbol_peld)

A határzár megítélése a diskurzusban nem egységes, hiszen a fent bemutatott sürgősséget, törvényességet és jogszerűséget, valamint a védelmi funkció fontosságát képviselő és a határkerítéssel biztosított határvédelmet felértékelő vélemények mellett, kritikus, elmarasztaló vélemények is jelen vannak. A diskurzusban számos erős érzelmi töltetű szó, illetve szókapcsolat segítségével erkölcsi szempontokból fejezik ki a magyar kormány által épített határkerítés elítélését, pl. *gonosz, abszurd, embertelenség kerítése*. Itt is meg kell jegyeznünk, hogy a negatív kritika természetesen a határkerítést felépítő magyar kormányra vonatkozik.

(30) *A magyar kormány újabb falakat emel, ahelyett, hogy kórházakat, lakásokat, iskolákat építene. A magyar-szerb határra tervezett kerítés terve gonosz és abszurd - vélik a MigSzol csoport tagjai, akik szolidaritási tüntetést szerveztek kedd estére a migránsokért. A demonstrálók a Bazilika előtt gyülekeznek, majd átsétáltak a Parlament elé. A Kossuth téren lebontottak egy jelképes kerítést. (hvg, 2015. 07. 14., https://hvg.hu/itthon/20150714_tuntetes_a_migransokert)*

A diskurzus megszólalói összefüggésbe hozzák a magyar határkerítést a történelemben elhíresült falakkal és kerítésekkel is, például a Vasfüggönyvel. Az ezekhez kapcsolódó, előfeltételezett tudáselemek aktiválásával elsősorban negatív aszociációk előhívása a cél:

(31) *„Az embertelenség kerítése” – a magyar vasfüggönyről írnak a külföldi lapok. [...] A nagy spanyol napilapok internetes oldalain is hírt kapott a magyar kerítésépítés. Az El Pasion 890 lájkot kapott az a tényecikk, amelynek a végén megemlékeznek arról is, mivel válaszolt a magyar kormány az új vasfüggönyt érő kritikákra. (hvg, 2015. 06. 18., https://hvg.hu/itthon/20150618_Ne_epuljon_uj_vasfuggony_ujabb_europai)*

A határkerítésre vonatkozó negatív kritika összekapcsolódik a magyar kormányzat migrációs politikájának negatív megítélésével is (*brutális, bevándorlás-ellenes, kemény menekültellenes*):

(32) *A német és osztrák lapok előszeretettel foglalkoznak a magyar kormány szerdai bejelentésével. A Die Zeit Az embertelenség kerítése címmel jelentetett meg kommentárt, mely szerint a kerítés terve éppen beleillik Orbán „brutális politikájába”, de az unióéba is. Megjegyzik, a magyar kormányfő már régóta bevándorlóellenes politikát folytat. [...] A kemény menekültellenes retorika,*

szigorúbb bevándorlás-ellenes jogszabályok és a 175 kilométer hosszú kerítés a déli határon lecsendesítette a kritikákat, ahogy a nyugati vezetők is egyre inkább biztonsági szempontból tekintenek a válságra. (hvg, 2015. 06. 18., https://hvg.hu/itthon/20150618_Ne_epuljon_uj_vasfuggony__ujabb_europai)

A diskurzusban megszólalók némelyike e célból még erősen negatív érzelmeket és értékítéletet közvetítő történelmi hasonlatokhoz is nyúl:

(33) *Nemrégiben az EU vezetői még a náci Németországban tapasztalt jelenetekhez hasonlították azt, ahogy Magyarországon a menekültekkel bánnak, Orbán Viktorról pedig úgy tartották, megsértik az európai értékeket - írta az FT.* (hvg, 2015. 12. 16., https://hvg.hu/itthon/20151216_Financial_Times_Orban_kitaszitottbol_peld)

Mindezek eredményeként pedig 2015-ben a migrációs diskurzusban a Vasfüggönyhöz hasonlóan a határkerítésre szimbólumként⁹ is tekintenek. A határkerítés egyrészt a Fidesz menekültpolitikájának szimbóluma, melyhez a diskurzusban a magyar kormánypart politikai irányvonalát képviselő megszólalók pozitív, míg a baloldali, ellenzéki megszólalók negatív, elítélő értékítéleteket kapcsolnak. Ez utóbbi megszólalók csoportja azonban a határkerítést a megosztás szimbólumaként is értelmezi, s mint olyat, *fal*-nak nevezi:

(34) *A demonstráció szervezőinek felhívásában az olvasható, hogy a magyar kormány „újabb és újabb falakat emel a társadalom különböző rétegei között, harcol és vaktában lövészárkokból lövöldözik”.* (hvg, 2015. 07. 14., https://hvg.hu/itthon/20150714_tuntetes_a_migransokert)

A határkerítést elutasító vélemények jogi érvekre hivatkozva, jogi terminológia használatával is jutnak kifejezésre:

(35) *A Euronews internetes oldalán azt írják, hogy az ENSZ Menekültügyi Szervezete is szót emelt a kerítés terve ellen. „Minden fal, minden kerítés akadály a menekültek számára, az embereknek joguk van menedéket kérni, ez pedig a magyar alkotmányban is szerepel, ez egy elidegeníthetetlen jog. Szeretnénk biztosak lenni abban, hogy Magyarország nyitva hagyja a határait, és továbbra is ad menedékjogot” – mondta Kitty McKinsey, a szervezet szóvivője.* (hvg, 2015. 06. 18., https://hvg.hu/vilag/20150618_Az_embertelenseg_keritese__a_magyar_vasf)

A határzár megítélésének egyik fontos eleme a diskurzusban az a tartalmi aspektus, hogy a kerítés mennyiben jelent megoldást a migrációs válság hatékony kezelésére. A diskurzusban ezzel kapcsolatban két ellentétes diszkurzív pozíció különíthető el. Az egyik szerint a határkerítés ellátja védelmi funkcióját:

⁹ A határ politikai szimbólumként történő értelmezését nemcsak árnyalni tudná, de jobban láthatóvá is tenné a további metonimiák feltérképezése.

(36) *Varga Mihály adatai szerint az idén nagyjából 400 ezer migráns érkezett Magyarországra, közülük 176 ezret regisztráltak a magyar hatóságok. A határzár elkészítése óta naponta csupán 10-20 menekült érkezik. „A kerítés segítségével elértük, hogy az áradatot fel lehet tartóztatni [...]”* (mno, 2015. 11. 07., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/11/varga-mihaly-jo-pelda-a-kerites>)

A másik diszkurzív pozíció szerint a határzár nem tölti be funkcióját. Ennek kinyilvánítása jellemzően a *nem* tagadószó gyakori használatával történik:

(37) *A magyar-horvát és a magyar-szerb határon felállított kerítésre utalva kiemelte: a határfalak emelése nem jelent megoldást, azok nem tudják megállítani a migránsokat az Európai Unióba vezető úton. Hozzátette, hogy a legújabb, a magyar-horvát zöldhatáron épített határzár sem fogja jelentősen megváltoztatni a migránsok útját, mert - mint fogalmazott - azokat, akik a háború előtt menekülnek, semmilyen fal nem állíthatja meg.* (hvg, 2015. 10. 18., https://hvg.hu/itthon/20151018_Trocsanyi_Nekunk_van_egy_kulso_unios_hata)

Ugyanakkor a két ellentétes vélemény között többféle átmenet is megfigyelhető (*csak a második a legjobb megoldás, mondjon valaki jobbat*):

(38) *Úgy fogalmazott, Magyarország déli határának lezárása csak a második legjobb megoldás volt, a legjobb az lenne, ha Görögországban tudnák feltartóztatni a migránsokat. Kiemelte: Magyarország régóta hangoztatja, hogy a külső határok védelme a megoldás, de eddig senki nem hallgatott rá. Mostanában viszont egyre több vezető európai politikus szájából elhangzik ez az álláspont – mondta.* (hvg, 2015. 11. 04., https://hvg.hu/itthon/20151104_Bakondi_eddig_senki_nem_hallgatott_Magyar)

(39) *„Nem szeretem, hogy az országunk határán kerítés van, csak már mondjon valaki ennél jobbat” – fogalmazott Hiller István a rádió honlapjára feltöltött felvétel tanúsága szerint. A parlament MSZP-s alelnöke hozzátette: magyarként és európaiként is szeretne egy olyan európai uniós közös megoldást támogatni, ami erre a problémára akár csak alternatív megoldást nyújt..* (mno, 2015. 11. 03., <https://magyarnemzet.hu/belfold-archivum/2015/11/hiller-nem-hallott-meg-a-keritesnel-jobb-megoldast>)

6. Összegzés. A vizsgált, migrációról folytatott magyarországi sajtódiskurzusban 2015-ben a határ elősorban mint konkrét geográfiai képződmény konceptualizálódik, amelyet át lehet lépni, amelyen át lehet kelni, amelyet határőrök felügyelnek, és amelyet technikai és fizikai létesítmények (kerítés, határzár stb.) segítségével lehet őrizni. A diskurzusban a határról alkotott tudásnak fontos eleme a határvédelem, annak pedig fő szimbóluma az ország déli határán felépített határkerítés.

A határkerítésre vonatkozóan a diskurzusban két jól elkülöníthető diszkurzív pozíció rajzolódott ki, még ha elemzéseim nem is terjedtek ki arra, hogy mennyire állt egyenlő vagy éppen egyenlőtlen arányban a két diszkurzív pozíció képviselőinek

jelenléte a diskurzusbán, és milyen mértékben uralta egyikük vagy másikuk a diskurzust. Az egyik diszkurzív pozíció, a magyar kormány és köre szerint a határvédelem az ország belügye, az országot irányító kormány joga és kötelessége. A határkerítés megépítésének legitimitását szükségessége (illegális migráció okozta veszélyek ellen véd), törvényessége (jogszerűsége a nemzetközi szerződések, rendeletek tükrében) továbbá nemzetközi elismerése (külföldön is elismerik stb.) biztosítja. A magyar határ védelme a határkerítés segítségével nemcsak az országban élők biztonságát és a nemzeti érdekeket hivatott szolgálni, de az Európai Unióét és az ún. európai értékeket is. Ez a határkerítésről és egyben a határvédelemtől alkotott fogalom pozitív értékítéletekkel kapcsolódik össze.

A másik diszkurzív pozíció, a politikai baloldal és az ellenzék képviselői a határkerítésre a magyar kormány bevándorlásellenes politikájának negatív szimbólumaként tekintenek. A határkerítés negatív megítélése részben jogi és funkcionális (nem képes feltartóztatni a migrációt), de leginkább erkölcsi elvek, szempontok mentén történik (embertelen, gonosz stb.), és a megosztás szimbólumaként értelmezik a diskurzusbán. Ez alapján a vizsgált magyarországi migrációs sajtódiskurzusbán véleményem szerint részben igazolja FRYE (2019) azon állításait, miszerint a modern falak „morális viták” témájaként szerepelnek, és „morálisan elfogadhatatlannak” minősítettnek.

Kulcsszók: diskurzusbán, nyelvészeti diskurzuselemzés, migráció, határ, konceptualizáció.

Hivatkozott irodalom

- BUBENHOFER, NOAH 2013. Quantitativ informierte qualitative Diskursanalyse. Korpus-linguistische Zugänge zu Einzeltexten und Serien. In: ROTH, KERSTEN SVEN – SPIEGEL, CARMEN Hrsg., *Angewandte Diskurslinguistik. Felder, Probleme, Perspektiven*. Akademieverlag, Berlin. 109–134. <https://doi.org/10.1524/9783050061054>
- BUSSE, DIETRICH – TEUBERT, WOLFGANG 1994. Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik. In: BUSSE, DIETRICH – HERMANN, FRITZ – TEUBERT, WOLFGANG Hrsg., *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*. Westdeutscher Verlag, Opladen. 10–28.
- CSATÁR, PÉTER – MAJOROS, KRISZTIÁN – TÓTH, MÁTÉ 2018. Die metaphorische Repräsentation der Migrationskrise von 2014–2015 in zwei führenden ungarischen Online-Zeitschriften. Eine Bestandaufnahme. In: KOVÁCS, KÁLMÁN – VORTISCH, VERENA Hrsg., *Jahrbuch der ungarischen Germanistik 2017*. GuG–DAAD, Budapest–Bonn. 187–210.
- DEÉR JÓZSEF 1936. *A magyar nemzeti öntudat kialakulása*. A magyarságtudomány tanulmányai 3. Magyarságtudomány, Kecskemét.
- FELDER, EKKEHARD 2009. Sprache – das Tor zur Welt!? Perspektiven und Tendenzen in sprachlichen Äußerungen. In: FELDER, EKKEHARD Hrsg., *Sprache. Im Auftrag der Universitätsgesellschaft Heidelberg*. Springer Verlag, Berlin. 13–57. https://doi.org/10.1007/978-3-642-00342-4_2

- FELDER, EKKEHARD 2012. Pragma-semiotische Textarbeit und der hermeneutische Nutzen von Korpusanalysen für die linguistische Mediendiskursanalyse. In: FELDER, EKKEHARD – MÜLLER, MARCUS – VOGEL, FRIEDEMANN Hrsg., *Korpuspragmatik. Thematische Korpora als Basis diskurslinguistischer Analysen*. De Gruyter, Berlin – New York. 115–174. <https://doi.org/10.1515/9783110269574.115>
- FOUCAULT, MICHEL 1973. *Die Archäologie des Wissens*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- FOUCAULT, MICHEL 1979. *Die Ordnung des Diskurses. Inauguralvorlesung am Collège de France 2. Dezember 1970*. Ullstein, Frankfurt am Main.
- FRYE, DAVID 2018. *Walls. A History of Civilization in Blood & Brick*. Faber & Faber, London.
- FRYE, DAVID 2019. Kerítések, falak... *BBC Világtörténelem* 6: 10–11.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- ÉrtSzO. = *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Főszerk. BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1962. Elektronikus változat. <https://mek.oszk.hu/adatbazis/magyar-nyelv-ertelmezo-szotara/elolap.php> (2022. 10. 27.)
- ÉrtSz.+ = *Értelmező szótár + . Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szó-lások, közmondások, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok*. Főszerk. EÖRY VILMA. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007.
- GARDT, ANDREAS 2007. Diskursanalyse. Aktueller theoretischer Ort und methodische Möglichkeiten. In: WARNKE, INGO Hrsg., *Diskurslinguistik nach Foucault. Theorie und Gegenstände*. De Gruyter, Berlin – New York. 27–53. <https://doi.org/10.1515/9783110920390.27>
- GLÓZER RITA 2006. *A diskurzuselemzés módja és értelme*. In: FEISCHMIDT MARGIT szerk., *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom és kultúrakutatásban*. Online tananyag. http://mmi.elte.hu/szabaddolcseszet/mmi.elte.hu/szabaddolcseszet/index8dbc.html?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0 (2021. 10. 08.)
- GÜR-ŞEKER, DERYA 2015. Das Wort im Diskurs. In: HASS, ULRIKE – STORJOHANN, PETRA Hrsg., *Handbuch Wort und Wortschatz*. De Gruyter, Berlin–Boston. 77–101. <https://doi.org/10.1515/9783110296013-004>
- KLUG, NINA-MARIA 2017. Multimodale Text- und Diskursanalyse. *Der Deutschunterricht* 2017/6: 73–85.
- KOCSÁNY PIROSKA 2008. Szükség van-e új szövegfogalomra? In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 80. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 27–36.
- MATHIAS, ALEXA 2018. Lexik und Legitimation in rechtspopulistischen Bewegungen. *Korpuslinguistische Befunde aus Facebook-Postings von Pegida-Sympathisanten*. *Muttersprache* 2018/1: 41–51.
- NIEHR, THOMAS 2014. *Einführung in die linguistische Diskursanalyse*. WBG, Darmstadt.
- RADA, ROBERTA – CSATÁR, PÉTER – PÉTERI, ATTILA 2021. An der Grenze. Perspektiven einer diskurslinguistischen Analyse für den universitären DaF-Unterricht. *Deutsch als Fremdsprache* 58/2: 96–108. <https://doi.org/10.37307/j.2198-2430.2021.02.05>
- V. RADA, ROBERTA 2019. Die Konzeptualisierung der Grenze im deutschen und ungarischen Mediendiskurs über die Migration im Jahre 2015. In: DREWNOWSKA-VARGÁNÉ, EWA – KAPPEL, PÉTER – MODRIÁN-HORVÁTH, BERNADETT – RAUZS, ORSOLYA

- Hrsg., „*vnd der gieng treulich, weislich vnd mündlich mit den sachen vmb*”. *Festschrift für Péter Bassola zum 75. Geburtstag*. Institut für Germanistik Universität Szeged, Szeged. 116–137. <https://doi.org/10.14232/fest.bassola.7>
- V. RADA, ROBERTA 2016. Zur Bedeutung des Wortes 'Willkommenskultur' im deutschen Mediendiskurs. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 26/1: 17–43.
- SPITZMÜLLER, JÜRGEN 2017. Deskriptive, linguistische Diskursanalyse. *Der Deutschunterricht* 2017/6: 44–53.
- SPITZMÜLLER, JÜRGEN – WARNKE, INGO H. 2011. *Diskurslinguistik. Eine Einführung in Theorien und Methoden der transtextuellen Sprachanalyse*. De Gruyter, Berlin–Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110229967>
- WARNKE, INGO 2002. Adieu Text – bienvenue Diskurs? Über Sinn und Zweck einer post-strukturalistischen Entgrenzung des Textbegriffs. In: FIX, ULLA – ADAMZIK, KIRSTEN – ANTOS, GERD – KLEMM, MICHAEL Hrsg., *Brauchen wir einen neuen Textbegriff?* Peter Lang, Frankfurt am Main. 125–141.
- WARNKE, INGO 2008. Text und Diskurslinguistik. In: JANICH, NINA Hrsg., *Texlinguistik. 15 Einführungen*. Gunter Narr, Tübingen. 35–52.
- WARNKE, INGO H. – SPITZMÜLLER, JÜRGEN 2008. Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik – Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen. In: WARNKE, INGO H. – SPITZMÜLLER, JÜRGEN Hrsg., *Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*. De Gruyter, Berlin–Boston. 3–54.
- WENGELER, MARTIN 2017. Wortschatz I. Schlagwörter, politische Leitvokabeln und der Streit um Worte. In: ROTH, KERSTEN SVEN – WENGELER, MARTIN – ZIEM, ALEXANDER Hrsg., *Handbuch Sprache in Politik und Gesellschaft*. De Gruyter, Berlin–Boston. 22–46. <https://doi.org/10.1515/9783110296310-002>

Borders, walls and fences in Hungarian press discourse on migration in 2015

Borders between countries and states or passing through them has been a pivotal point in the Hungarian media discourse on migration since 2015. The aim of this study is to reveal, relying primarily on the relevant literature in German linguistics and using linguistic tools, which patterns of knowledge, thinking and values were conveyed on borders and border protection in the Hungarian-language press discourse on migration in 2015. The theoretical and methodological background of the study is provided by descriptive linguistic discourse analysis, and the analyses focus on vocabulary units. The research corpus is a thematic, electronic corpus that includes nearly 5 000 online press texts published in Hungary. The quantitative and qualitative analyses carried out on the corpus reveal patterns of language use involving the words *határ* ‘border’, *határkerítés* ‘border fence’, and *határzár* ‘border closure’ in the discourse examined, from which it can be deduced how members of the Hungarian society conceive of the concepts denoted by the words and how they relate to their denotata.

Keywords: discourse, linguistic discourse analysis, migration, border, conceptualization.

RADA ROBERTA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Modális erő – modális minőség

Adalékok a nyelvi modalitás korpusz alapú vizsgálatához

1. Bevezetés. Jelen dolgozatomban a nyelvi modalitás problémáját egy a szakirodalomban megszokottnál tágabb perspektívába szeretném helyezni. A számítógépes eszközök fejlődése a nyelvészeti kutatások számára lehetőséget teremt teljes diskurzusok átfogó vizsgálatára. Mivel a diskurzusok általában igen nagy mennyiségű szövegben reprezentálódnak, amelyeket a kutató már nem képes áttekinteni, szükség van az automatikus és félautomatikus kiértékelésekre, amelyek a kutató saját empirikus kvalitatív vizsgálatait motiválják, alátámasztják és kiegészítik. Ugyanakkor nem lehet „vakon megbízni” a teljesen automatikus, frekvenciavizsgálatokra alapuló kvantitatív eredményekben, hanem azokat gondosan kiválasztott szövegek elemzésével validálni kell.

KUGLER (2020) tanulmányában a modális erő mérhetőségének lehetőségét vizsgálja a *talán*, *valószínűleg* és *vélhetőleg* módosítószók esetében kérdőíves felmérések segítségével. Arra a következtetésre jut, hogy „az episztémikus-inferenciális modalitás jelölőinek előfordulásai igen összetett konstruálási mód részeként dolgozódnak fel. Funkcionális leírásuk a diskurzus mentális modelljének világában lehet sikeres” (KUGLER 2020: 432). Az adatközlők is nehezen határozták meg a kontextus nélkül megadott kifejezések modális erejét, és inkább csak a legnagyobb és a legkisebb modális erősséget értékelték egyhangúlag (KUGLER 2020: 434). Mindazonáltal feltételez egy sémaszintű modális erőt, amely a tipikus kontextus sematizációját is magában foglalja, és amely részévé válik a módosítószó jelentésének (KUGLER 2020: 435, 439). A további vizsgálatok irányát a sematikus kontextus és a tipikus modális erősség összefüggése kutatásában határozza meg.

Nem vitatva KUGLER eredményeit és a felvetett kérdéseket, a jelen dolgozatban egy alternatív kutatási irányt vázlok fel. Kiinduló feltételezésem szerint a modális erő szoros összefüggésben a modális minőséggel (meghatározását l. lent) szövegrészletekben, illetve teljes szövegekben válik tetten érhetővé, és nem kizárólag egyes kifejezésekhez kötődik, hanem valamennyi, az adott szövegrészletben található, modális jelentéssel bíró kifejezőeszköz összjátékának eredménye. Minden szöveg mögött feltételeznünk kell egy szociálisan megosztott tudást, amely konkrét formában az adott diskurzushoz tartozó többi szövegben van jelen, és amelyből a diskurzus résztvevői, a megnyilatkozó és az intendált befogadók olyan mértékig részesülnek, amilyen mértékben részt vettek eddig az adott diskurzusban és mentálisan feldolgoztak ehhez tartozó szövegeket (vö. HABSCHEID 2009: 72). A megnyilatkozó a szövegalkotás során mindig kifejezi viszonyát ehhez a diskurzus-háttérhez, ezáltal pozicionálja önmagát és a többi résztvevőt a diskurzusban, de ezt általában nem egyetlen kifejezéssel, hanem kifejezések egész sorának használatával teszi. Ezáltal ugyan a vizsgálat a sémaalapú megközelítéstől a nyelvhasználat alapú vizsgálat felé tolódik el, de mivel séma és használat között nem

vonható éles határ, és a mentális sémák a jellegzetes, tipikus használati módokból absztrahálódnak (vö. TOLCSVAI 2017: 57–59), a használatalapú vizsgálatok fontos adalékkal szolgálnak a tipikus kontextus kereséséhez is.

2. Episztemikusság és diskurzus: elméleti alapok. Mivel kutatásaim középpontjában német–magyar összehasonlítás áll, az elméleti keretek nagyrészt a germanisztikai nyelvészeti szakirodalomra alapulnak. A germanisztikában az episztemikusság kategóriáját a modális logika és az ebből levezetett grammatikai sajátosságok irányából (vö. KRATZER 1991, kritikájához pedig ABRAHAM 2009: 261) a *p r a g m a t i k a* és a *d i s k u r z u s* irányába történő fokozatos elmozdulás jellemzi. Ezzel párhuzamosan pedig mára szinte teljesen feloldódott a korábbi objektív–szubjektív dichotómia (vö. LYONS 1977: 798–799, feloldásához vö. HUNDT 2004). Míg DIEWALD (1999) csak a modális deixis grammatikalizált kifejezőeszközeire összpontosít, LEISS (2012: 39) összehasonlítja a grammatikalizált és a lexikális elemek funkcióit, ABRAHAM (2012) pedig a nyelvileg kifejezett modalitást az *illocutionary force* kategóriája alá sorolja.

Az igazi szemléletváltást azonban a diskurzusnyelvészet előtérbe kerülése hozta magával. ÁGEL már 1999-ben rámutatott arra, hogy az írásbeli kultúrákban a megnyilatkozó folyamatosan és szükségszerűen pozicionálja önmagát, és ezáltal legalábbis indirekt módon a diskurzus többi résztvevőjét is a megnyilatkozó igazságtartalmához képest. A literális kultúrákban a kimondott szó elveszíti az orális kultúrákban betöltött mágikus szerepét, és egy igaz-hamis tengelyen szemantizálódik, amelynek mentén a diskurzus résztvevői meghatározzák önmaguk és egymás pozícióját (vö. ÁGEL 1999: 174). Ez a gondolat összhangban áll a szociálfilozófus MICHEL FOUCAULT (1972) elméletével, aki az európai kultúrtörténetben „platóni fordulat”-nak nevezi a literális kultúra térnyerését. A megnyilatkozásnak a megnyilatkozó szempontjából mérhető igazságértéke azért skaláris mérték, mert a diskurzus során annak résztvevői folyamatosan konfrontálódnak azzal, hogy ítéleteik nem feltétlenül esnek egybe mások ítéleteivel. Ezáltal szükségessé válik a saját ítéletek relativálása (vö. ÁGEL 1999: 181).

Ezen a ponton ki kell térnem arra, hogy az angolszász *discourse analysis* és a FOUCAULT elméletére alapuló kontinentális diskurzusnyelvészet szemléletmódjában lényeges hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Az angolszász megközelítés a diskurzust általánosságban a szöveg szintje fölötti nyelvi szintnek tekinti, annak a közegnek, amelyben a megnyilatkozások történnek, ahol a résztvevők egy közös figyelmi jelenetnek keretei között nyelvi szimbólumok segítségével egy vagy több referenciális jelenet jön létre. A kutatások nemegyszer hétköznapi, informális beszélgetések elemzésére irányulnak, a diskurzus résztvevői egyének, akik az adott diskurzusban megnyilatkoznak.¹ Ebben a paradigmában jött létre a diskurzusjelölők kategóriája, amelyek alapvetően pragmatikai konnektorok, a diskurzus koherenciájának létrehozói és kifejezői, és elsődlegesen a spontán beszélt nyelvre jellemzőek (vö. DÉR 2020).

¹ Ebben a tág értelemben a diskurzust TÁTRAI is a megnyilatkozások természetes közegének, a mindennapi beszélgetést pedig protodiskurzusnak tekinti (TÁTRAI 2011: 70, 74).

FOUCAULT ezzel szemben az emberi kommunikáció általános kognitív sajátosságai helyett annak társadalmi és intézményes vonatkozásaira összpontosít. A diskurzus szerinte a társadalom fenntartó és mozgató ereje, amely kapcsolatot teremt az egyén és az intézmény között, meghatározza az emberi kommunikáció intézményes kereteit és az egyén lehetséges szociális szerepköreit, valamint körülhatárolja az egyéni cselekvés lehetőségeit. Ezáltal a tudományos érdeklődés középpontjába az intézményesített diskurzus kerül, amelyben az egyes megnyilatkozók nem csak, sőt elsősorban nem individuumként vesznek részt, hanem szociálisan meghatározott szerepben, valamely intézmény képviselőjeként. Így például egy miniszteri sajtókonferencián nem egyes emberek személye áll az előtérben, hanem a lapjukat képviselő kérdező újságírók, valamint a kormányt, illetve az adott minisztériumot képviselő miniszter szerepe. A mai német diskurzusnyelvészetben szinte egyáltalán nem vizsgálunk informális családi vagy baráti beszélgetéseket, annál inkább társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális problémák köré épülő sajtó- és médiadiskurzusokat, illetőleg szaknyelvi, tudományos diskurzusokat. FELDER (2013: 14–15) a tényeket is diszkurzív konstrukciónak tekinti, vagyis olyan tudásanyag, amely azáltal jön létre, hogy valaki a diskurzusban kimondja, mások pedig elhiszik. Ebben az értelemben a tények is alapvetően vitathatók. WARNKE–SPITZMÜLLER (2008: 15) szerint a diskurzusnyelvészet célja a diskurzus során létrejövő tudás rekonstruálása a szövegek elemzése segítségével. SPITZMÜLLER egy későbbi kerekasztal-beszélgetés során hozzáteszi, hogy „a diskurzusokban egészen alapvetően arról van szó, hogy kialakítsunk bizonyos pozíciókat, autoritásokat, szociális hierarchiákat, valamint szociális pozicionálásokat” (KELLER et. al. 2015: 189; saját fordítás – P. A.).²

Ebben a paradigmában kiemelt jelentősége van az episztemikusság nyelvi kifejezőeszközeinek, ezek ugyanis különösen fontosak a szociális hierarchiák és pozicionálások szempontjából. Az általam vizsgált kifejezések és a diskurzusjelölők kategóriája között ugyan van némi átfedés, de egyrészt az episztemikus kifejezések egy része propozicionális jelentéssel is bír, másrészt a vizsgálat célja és módszere is más. Nem azt vizsgálom, hogy az egyes diskurzusrészletek hogyan kapcsolódnak egymáshoz, hanem hogy a diskurzus résztvevője hogyan pozicionálja önmagát és az általa közölt információkat a közös tudást jelentő diskurzusháttér előtt.

A modális erőt a leírtak alapján diszkurzív kategóriának gondolom, és nem húzok éles határt a grammatikalizált és lexikális kifejezőeszközök között. Mivel a grammatikalizálódás folyamat, a határ amúgy is elmosódott. Egy parentetikusán beszúrt *azt hiszem / úgy vélem / álláspontom szerint* az adott diskurzusban hasonló szereppel bír, mint a mondatba integrált episztemikus módosítószó, vagy akár az episztemikus *-hat/-het* képzővel kifejezett bizonytalanság. Sőt, a szöveg

² A pozicionálását itt is szűkebben kell értelmezni, mint amit a kognitív nyelvészetben általában a megnyilatkozó szituáltsága alatt értenek. Az intézményesített diskurzusokban a megnyilatkozó nem a saját személyét, hanem szociális szerepét helyezi el az adott társadalmi hierarchiában, illetve a diskurzus keretében aktuális hatalmi viszonyok között. Kicsit leegyszerűsítve a megnyilatkozó alapvetően nem saját nevében lép fel, hanem újságíróként, politikusként, szakértőként, munkáltatóként, munkavállalóként stb. (A pozicionálás kategóriáját a diskurzusnyelvészetben kimerítően elemzik SPITZMÜLLER–FLUBACHER–BENDL 2017.)

értelmezése során akkor is érzékeljük a modális erőt, ha az episztemikus kifejezés nem a megnyilatkozóhoz, hanem valamely más diskurzusrésztvevőhöz van lehorgonyozva. Ha egy újságcikkben azt olvassuk, hogy *A virológus valószínűnek tartja az oltóanyag hatékonyságát a vírus mutációival szemben is*, ezáltal a megnyilatkozó, jelen esetben az újságíró nem csak egy harmadik személy véleményét közvetíti, hanem a közölt, egyébként elvileg vitatható tényt valószínűsíti.³ A valószínűség fokának meghatározásakor ugyanakkor egyáltalán nem közömbös, hogy a következő mondatban az áll-e, hogy *Ezzel más szakértők is egyetértenek*, vagy hogy *Sok más szakértő azonban kétségeket fogalmazott meg ezzel kapcsolatban*. Az értelmezést tehát a diskurzus teljes ko- és kontextusa alakítja.

3. Szövegtörzs használata: módszertani alapok. A kutatások empirikus bázisa az ún. Budapesti korpusz, egy tematikusan rendezett, mindkét oldalon POS-annotált német–magyar összehasonlító szövegtörzs, amelyet az ELTE Germanisztikai Intézete és a Heidelbergi Egyetem közös projektje során építettünk fel a 2010-es években. Ebből a jelen tanulmányban bemutatott vizsgálatokhoz a német oldalon egy 27 millió tokenből, a magyar oldalon pedig egy 19,5 millió tokenből álló részkorpuszt használtam. A szövegeket többé-kevésbé véletlenszerűen válogattam össze, itt a tematikus vonatkozás nem volt releváns.

A korábbi korpusz alapú vizsgálataim (vö. PÉTERI 2015) helyett ehhez a kutatásokhoz korpuszvezérelt vizsgálati módszert választottam.⁴ TOGNINI-BONELLI (2001: 84) szerint a *corpus-driven* módszerrel a kutató nem saját hipotéziseiből indul ki, hanem mintegy hagyja magát, hogy a korpuszból nyert adatok vezessék: „In a corpus-driven approach the commitment of the linguist is to the integrity of the data as a whole, [...] recurrent patterns and frequency distributions are expected to form the basic evidence for linguistic categories” (magyarul: „A korpuszvezérelt megközelítés esetén a nyelvész elkötelezett az adatok teljességének integritása iránt [...] a nyelvi kategóriák alapvető bizonyítékául várhatóan az ismétlődő mintázatok és gyakorisági eloszlások szolgálnak” – saját fordítás, P. A.). PERKUHN (2007: 467) a korpuszvezérelt módszer esetében olyan értékelő rendszer kidolgozását tartja fontosnak, amelyhez a kutató a későbbiek során kötelezően tartja magát, és amelynek segítségével a korpuszból kinyert adatok az adatmennyiség egészére vonatkoztatva értékelhetők ki, első lépésben kvantitatív módon. A kvalitatív elemzés csak ez után következik. A talált jelenségek magyarázatához természetesen lehetőség van már meglévő modellek, elméletek bevonására is.

A korpuszvezérelt módszer segítségével a kutató használati mintákhoz jut a nyelvelírás minden szintjén. Ezek lehetnek jellemző, gyakran előforduló szókapcsolatok, de komplexebb jelenségek, például metaforák, retorikai alakzatok és szövegszintű szerkezetek is. BUBENHOFER (2016: 22) *mint*a alatt komplex nyelvi jeleket, illetve jelek egymáshoz kapcsolódását érti, amelyek a korpuszvezérelt

³ Ezt BUSSE (2008: 66) azzal magyarázza, hogy a nyelvi kifejezések a diskurzusba ágyazott szövegben „evokatív erővel” bírnak, egy egész tudáskeretet hívnak elő, amely messze túlmutat a szigorúan vett szemantikai (sematikus) jelentésen.

⁴ A két módszert részletesen összehasonlítja SIMON (2018: 5–6), aki egyben óv a túlságosan merev elkülönítéstől is.

módszer segítségével kimutathatóan gyakran ismétlődnek egy diskurzus szövegében, és hasonló nyelvi jelek vagy jelkapcsolatok létrehozásához szolgálnak alapul. A kognitív sémától az különbözteti meg őket, hogy az utóbbi absztrakt és generalizált tudásanyag, míg a minta konkrét nyelvi szerkezet, amely azonban nem csupán az individuális nyelvhasználat része, hanem valamiféle konvencionizált forma, amely más diskurzusrésztvevőknél hasonló formák használatát motiválja. Ezáltal a minta egyfajta átmenetet képez a séma és a példány között (vö. TOLCSVAI 2017: 58). A BUBENHOFER által bevezetett mintafogalom jól alkalmazható az episztemikus kifejezéseknek az egy szövegen belüli egymáshoz kapcsolódásának megragadására. Nem valamiféle szabályrendszerrel van szó, hiszen a megnyilatkozó végső soron szabadon választja meg, hogy a szövegben milyen episztemikus kifejezéseket használ. Ugyanakkor a korpuszvizsgálat során kimutatható, hogy amennyiben a megnyilatkozó egy adott T szövegben egy tetszőleges K_0 episztemikus kifejezést használ (függetlenül attól, hogy K_0 grammatikalizált vagy lexikális kifejezőeszköz-e), akkor a K_0 kifejezéshez gyakran kapcsolódó K_1 , K_2 stb. kifejezések az adott szövegben nagyobb valószínűséggel fognak előfordulni, mint a teljes korpuszban. Vagyis a megnyilatkozó többnyire mégsem ötletszerűen választja meg a kifejezéseit, hanem egy bizonyos episztemikus háttérrel akar létrehozni, amelyhez meghatározza a saját viszonyát is, és ehhez előzetesen bevált, általa ismert mintákat használ.

BUBENHOFER minták alatt érti a diskurzusra jellemző gyakori szókapcsolatokat, ún. *k o o k k u r r e n c i á k a t*. A gondolatmenetet a modalitás vizsgálatára alkalmazva az egy szövegen vagy diskurzusrészleten belül előforduló, vagyis „együtt járó” episztemikus kifejezéseket szövegszintű kookkurrenciának tekinthetjük akkor is, ha nem egy szintagmán vagy egy mondaton belül jelennek meg. Jelentésük ugyanis túlmutat a mondat keretein, az episztemikus háttérre vonatkozik, ezért akkor is együttműködnek, ha a szövegben távolabb állnak egymástól.

A vizsgálat során ugyan episztemikus kifejezések előzetesen összeállított listájából indulok ki, azonban ezek együttes előfordulását a teljes korpuszban automatikus kvantitatív elemzésnek vetem alá, és az így kapott eredményekből megalkotott kategóriákat helyezem be a választott elméleti modell keretébe. Ezért – bár a vizsgálati módszerek sem különíthetők el tisztán egymástól – a vizsgálat alapvetően korpuszvezéreltnek tekinthető.

4. A vizsgálat részletes leírása. A vizsgálat első lépésében átfogó nyelvtanok és szakirodalmi adatok segítségével összeállítottam az episztemikus modalitás grammatikalizált kifejezőeszközeinek (módbeli segédigék, módosítószók és árnyaló partikulák), valamint szótárak és transzformációs tesztek segítségével az episztemikus jelentésű lexikális kifejezőeszközök (igék, főnevek, melléknevek) listáját. Az összeállítást nagy gonddal, előre meghatározott módszerek segítségével végeztem, amelyeket itt nem tudok részletezni, de máshol részletesen bemutattam (PÉTERI 2016). A lista ennek ellenére nem teljes. Teljes lista összeállítása a kifejezések rendkívüli változatossága miatt valószínűleg nem is lehetséges. Az automatikus kvantitatív vizsgálat szempontjából megoldhatatlan problémának tűnt a homonímia, illetve poliszémia kezelése, vagyis hogy egy adott kifejezőeszköz

a szövegben episztemikus és nem episztemikus jelentésben is előfordulhat, amelyet a korpuszelemző program nem tud elkülöníteni. Így például az egyik leggyakoribb episztemikus jelentésű ige, a *tart*, nem episztemikus jelentéssel is bír (pl. episztemikus: *Jónak tartom a dolgozatot.* ← 'Úgy vélem, hogy a dolgozat jó' vs. nem episztemikus: *Pistának tartom a létrát, hogy fel ne boruljon*). Azonban egyrészt ezen kifejezések esetében az episztemikus jelentés sokszorta gyakoribb, mivel absztraktabb, másrészt a nem episztemikus jelentésű kifejezés feltehetően nem szolidarizál episztemikus kifejezésekkel, vagyis abban az esetben véletlenszerű előfordulási gyakoriságokat fogunk mérni, amely nagy mennyiségű példanyag esetében a statisztikai kiértékelést nem befolyásolja.

A második lépésben egy saját készítésű, Python programnyelven írt programot futtattam le a korpuszon. A program végigmegy a listában szereplő episztemikus kifejezéseken (K_1 , K_2 stb.), megkeresi a szövegekben az adott kifejezés összes előfordulását, majd végigmegy azokon a szövegeken, amelyekben az adott K kifejezés legalább egyszer előfordul (ezáltal egy részkorpuszt képez), és ezekben a szövegekben mint részkorpuszban kiértékeli a többi episztemikus kifejezés előfordulási gyakoriságát.

A teljes korpuszban a gyakorisági lista adatai (melyben az első szám az abszolút gyakoriságot, a második a 100000 tokenre vetített relatív gyakoriságot jelenti egész számra kerekítve) a következők. A listát nem meglepő módon a *kell* (55256, 283) és a *lehet* (40663, 208) módbeli segédigék vezetik, de elől állnak az általános jelentésű *tud* (39420, 202), *tart* (20398, 104), *gondol* (8636, 44), *talál* (6331, 32) igék, a *kérdés* főnév (15004, 77), valamint a gyakori árnyaló partikulák (*is*: 32969, 169; *hiszen*: 8799, 45; *persze*: 8429, 43; *ám*: 5417, 27). A modális predikátumok, illetve módosítószók, mivel általában konkrétabb jelentésűek, inkább a középmezőnyben foglalnak helyet, közülük leggyakoribb a *biztos(an)* (6443; 33) és a *talán* (5301; 28), kissé ritkább, de még mindig elég gyakori a *várható(an)* (4881; 25) és a *valószínű(leg)* (2801, 14). Minél konkrétabb jelentésű egy szó, annál ritkábban fordul elő, így „sereghajtók” például a *gyanít*, *rémlik*, *vizio*, *magánvélemény*, *félő*, *kézenfekvő* kifejezések.

Az általam készített Python elemző program egy két oszlopból álló táblázatot generál, amelyből példaként a *javaslat* szó kookkurrenciáit mutatom be.

1. táblázat

A *javaslat* szó kookkurrenciái a korpuszban (részlet)

<i>javaslat</i> : 4806; 24	<i>javaslat</i> : 4806, 129; <i>javasol</i> : 1533, 55; <i>állásfoglalás</i> : 340, 40; <i>álláspont</i> : 1022, 36; <i>érvel</i> : 559, 35; <i>különvélemény</i> : 66, 35; <i>ellenvetés</i> : 30, 35; <i>lehető</i> : 1195, 31; <i>elképzelés</i> : 850, 30; <i>vél</i> : 1090, 28; <i>szükséges</i> : 1500, 28; <i>várható</i> : 1372, 27; <i>elfogadható</i> : 431, 25; [...] <i>kell</i> : 4006, 24; <i>lehet</i> : 3568, 23; <i>tart</i> : 3243, 23; <i>esetleges</i> : 639, 23; [...] <i>is</i> : 3107, 20; <i>hiszen</i> : 1746, 19; <i>lehetséges</i> : 636, 18; <i>gondol</i> : 1374, 15; <i>gondolat</i> : 485, 14; <i>persze</i> : 927, 11; <i>ám</i> : 1029, 17; <i>bizonyos</i> : 880, 16; <i>valószínűleg</i> : 803, 16; <i>alig</i> : 640, 12; <i>remél</i> : 560, 12; <i>esetleg</i> : 640, 12; <i>fél</i> : 387, 12; <i>képzelt</i> : 313, 12; <i>hisz</i> : 751, 11; <i>vajon</i> : 396, 10; <i>hát</i> : 463, 9; <i>ugye</i> : 280, 7
----------------------------------	---

Az első oszlopban a szó abszolút és relatív gyakoriságát látjuk a teljes korpuszban. A második oszlop valamennyi számadata szintén a *javaslat* szó gyakoriságára vonatkozik (!) az egyes részkorpuszokban. Így ha csak azokat a szövegeket tekintjük, ahol a *javaslat* legalább egyszer szerepel, akkor az abszolút gyakoriság ugyan azonos a teljes korpuszéval, a relatív gyakoriság viszont sokkal nagyobb, 129. Azokban a szövegekben, amelyekben a *javaslat* szó szerepel legalább egyszer, a *javaslat* szó összesen 1533-szor fordul elő, ez pedig 55-ös relatív gyakoriságnak felel meg, és így tovább. A példa nagyon egyértelmű tendenciát mutat a szövegszintű kookkurrenciák tekintetében. Az általános jelentésű, gyakori kifejezések mellett a *javaslat* szó hasonló gyakorisággal fordul elő, mint a teljes korpuszban (második oszlop közepe). Feltűnően gyakoribb viszont azon szavak környezetében, amelyek vagy hasonló jelentésűek, vagy ugyanahhoz a tipikus szcenárióhoz köthetők: egy javaslatot jellemzően megvitatnak, elfogadnak vagy elvetnek. A javaslat továbbá jellemzően a jövőbe mutat. Ugyanakkor azok a kifejezések is érdekesek, amelyek környezetében a *javaslat* ritkábban fordul elő, mint a teljes korpuszban. Ide tartozik az összes árnyaló partikula, legkülönösebben a kérdéshez kapcsolódó partikulák, valamint a bizonytalanságot kifejező szavak (*remél, fél, képzél, hisz, esetleg*). Ez arra utal, hogy a *javaslat* szót inkább határozott, tárgyilagos szövegekben használjuk, általában valamilyen megfontolt, alátámasztott nézettel azonosítjuk. Ezzel magyarázható, hogy a *szükséges* kifejezés környezetében gyakoribb, a *lehetséges* kifejezés környezetében ritkább az átlagosnál, valamint, hogy kookkurrencia-partnerei között túlsúlyban vannak a főnevek, a ritkán kombinált kifejezések pedig inkább igék, módosítószók, partikulák. A főnév kategoriális jelentésével ugyanis önmagában is valamilyen tárgyasult, tényszerű tartalmat asszociálunk. Ezért lehetséges az, hogy például az *elképzelés* környezetében gyakoribb, a *képzél*, illetve *elképzel* ige mellett viszont ritkább a *javaslat* az átlagosnál. Így tehát olyan jellemző használati mintákhoz jutunk, amelyek természetesen nem azonosíthatók a *javaslat* főnév sematikus jelentésével, de fontos adalékokul szolgálnak ahhoz, hogy az adott kifejezést leggyakrabban milyen szövegekben konceptualizáljuk.

5. Elméleti rendszerezés: Common ground. Ahhoz, hogy a gyakorisági adatok elemzése során ne csak egyes kifejezések használati, illetve jellemző konceptualizációs mintáit írjuk le, hanem eredményeinket általánosítani is tudjuk, megfelelő elméleti keretre van szükség. Ezt a keretet STALNAKER *common ground* elméletében találtam meg.

STALNAKER (2002) szerint minden emberi kommunikáció mögött szükség-szerűen ott rejlik a diskurzus résztvevőinek közös tudása, amely a megértés alapfeltétele. Ennek egyik formája a *common belief*, a közös meggyőződés, amely akkor áll fenn, ha a diskurzus összes résztvevője meg van győződve egy állítás igazságáról, valamint arról is, hogy minden más résztvevő is meg van arról győződve. Az asszertív beszédaktusok általában arra irányulnak, hogy a megnyilatkozó individuális meggyőződéséből közös meggyőződés legyen. Ha egy társaságban azt mondom, hogy *Tegnap színházban voltam*, és semmi különleges ok nincs arra, hogy ezt valaki ne higgye el, akkor ez az információ mindenki közös

meggyőződésévé válik; ezt nevezi STALNAKER *belief change*-nek. Sokszor azonban – és ez különösen az intézményesített diskurzusokra jellemző – a diskurzusrésztvevő számára hátrányos lehet a *belief change* ösztönzése, például, ha később kiderül, hogy tévedett, vagy ha az adott információ miatt több diskurzusrésztvevővel konfrontálódik, ami által gyengül a pozíciója. Ilyenkor kifejezi, hogy nem azt akarja elérni, hogy kijelentését minden résztvevő saját meggyőződésévé tegye, hanem csak azt, hogy fogadják el, mint az ő individuális meggyőződését. Ez az *accomodation* folyamata. A diskurzusrésztvevők által ismert és tudomásul vett információk összessége alkotja a *common ground*-ot. Az általam vizsgált episztemikus kifejezések segítségével a megnyilatkozó árnyalt módon fejezi ki, hogy közlése a *belief change*-re vagy az *accomodation*-ra irányul-e.

Ennek alapján a vizsgált kifejezéseket négy csoportra osztottam. A korpuszvezérelt módszerből kiindulva a gyakorisági mutatók szolgáltak a csoportosítás alapjául, vagyis azon kifejezések tartoznak egy csoportba, amelyek a kvantitatív vizsgálat eredményei szerint egy szövegen belül egymással gyakran kombinálódnak. A kategóriák megnevezésénél azonban meglévő elméletekre is támaszkodtam, így STALNAKER munkáján túl G. HELBIG – A. HELBIG (1990) máig egyedülállóan részletes módosítószó-lexikonjának kategorizálásából is merítettem.

a) *Relatíváló kifejezések*. Ez az episztemikus kifejezések legnagyobb és egyben leggyakoribb csoportja, amelynek segítségével a megnyilatkozó explikálja, hogy nem szándéka a *belief change* elérése, hanem csak az *accomodation* a célja. Ezáltal saját meggyőződését relativálja, bizonytalan episztemikus hátteret generál, és jelzi, hogy meggyőződése csak egy a lehetséges meggyőzések között. Ide tartoznak a valószínűséget kifejező módosítószók; a *sejt, vél, tart, gondol, feltételez* stb. igék; a *sejtés, feltételezés, gyanú* stb. főnevek; a becslésre utaló határozószók, mint pl. *esetleg, körülbelül, viszonylag, aránylag* stb. Ezen csoport jellemzően gyakran lép fel árnyaló partikulákkal együtt, ugyanis közös vonásuk, hogy a szövegnek, illetve diskurzusrészletnek individuális, szubjektív árnyalatot kölcsönöznek.

b) *Távolságtartó kifejezések*. A kételkedés különböző formáit fejezik ki. Általuk a megnyilatkozó utal ugyan arra, hogy az adott információ a diskurzusban jelen van, mint egyes résztvevők meggyőződése, de nem *common belief* státuszú, és nem is válhat azzá. A leggyakoribb ilyen kifejezés az *aligha*, de a *kétkedik, kétség, kétséges, fél, félő, kérdéses* szavak is ebbe a csoportba tartoznak. Érdekes módon ezek a kifejezések nem állnak gyakran árnyaló partikulák környezetében, feltehetően azért, mert ezek által a megnyilatkozó egy meglehetősen tárgyilagos, távolságtartó, sőt elutasító pozíciót foglal el.

c) *Pozicionáló kifejezések*. A saját individuális meggyőződés hangsúlyozására szolgálnak. Ezek segítségével a megnyilatkozó egyértelművé teszi, hogy a diskurzusban az adott tényállás tekintetében különböző individuális meggyőzések vannak jelen, ő azonban egy világos, egyértelmű pozícióval rendelkezik. A relatíváló kifejezésekhez annyiban hasonlítanak, hogy a megnyilatkozó itt is lemond a *belief change* kezdeményezéséről, és csak az *accomodation*-t tűzi ki célul, ezt azonban magabiztosan teszi, ezáltal nem a tényállás bizonytalanságára utal, hanem saját pozícióját akarja egyértelműsíteni a diskurzusban. Ennek megfelelően

ezek a kifejezések teljesen más kookkurenciás mintázatot mutatnak. Leggyakoribbak közöttük a főnevek, mint pl. *vélemény, álláspont, állásfoglalás, nézet, javaslat, meggyőződés*; ezek gyakran névutós szerkezetekben (pl. *álláspontom szerint, a javaslat értelmében*) vagy funkcióiág szerkezetekben (pl. *döntést hoz, javaslatot tesz, beterjeszt*) épülnek be a mondatba. Környezetükben gyakori a *kell* módbeli segédige, viszont nem szolidarizálnak episztemikus jelentésű igékkel, valamint árnyaló partikulákkal sem. Mindez arra utal, hogy a megnyilatkozó saját pozíciójának rögzítése tényszerű szövegkörnyezetet igényel, alapvetően maga is tényközlés. A pozicionáló kifejezés stratégiai jelentőségű, amennyiben a megnyilatkozó azt is jelzi, hogy tudatában van más meggyőzéseknek is.

d) Episztemikus-faktikus kifejezések. A magyar nyelvtudományban eddig szokatlan kategóriát G. HELBIG – A. HELBIG (1990: 48–49) alapján vezetem be. Tényszerű közlések alátámasztására szolgálnak, és a *belief change* szándékát jelzik a megnyilatkozó részéről. Érdekességük azonban, hogy paradox módon mégis disszenszus-szituációt feltételeznek, amelyben a megnyilatkozónak külön érvelnie kell az álláspontja mellett, mert nem egyértelmű, hogy azt a többi diskurzusrésztvevő el fogja fogadni. Ha ez ugyanis egyértelmű lenne, akkor szükségtelen lenne bármilyen episztemikus kifejezés használata. A *Tegnap tényleg színházban voltam* mondattal a megnyilatkozó egyrészt határozott tényről közöl, egyben kifejezi szándékát, hogy ezt a meggyőződést mindenki tegye magáévá, ugyanakkor úgy véli, hogy van olyan diskurzusrésztvevő, aki ezt nem akarja elhinni. Ilyen kifejezések a *világos, egyértelmű, nyilvánvaló* melléknevek; az ezekből képzett határozó- és módosítószók; a *tényleg, valóban, valójában* stb. módosítószók; a *tény, igazság* főnevek. Ritkábban igék is használatosak ilyen szerepben: *leszögez, rögzít, kijelent, bizonyít, cáfol, visszautasít*. Ennek a csoportnak különlegessége, hogy míg az előző három csoportba tartozó kifejezések egy szövegen belül erősítik egymást azáltal, ha több hasonló kifejezést használunk egymás környezetében, ennél a csoportnál ez csak bizonyos mértékig van így. Ha ugyanis túlzásba visszük a használatukat, akkor olyan hatást érünk el, hogy mindenáron görcsösen bizonygatni akarunk valamit, és ezáltal belső bizonytalanságunkat leplezzük.

6. A német–magyar összehasonlítás eredményei. Germanistaként számomra a legérdekesebb eredmények a két nyelv összehasonlítása során alakultak ki. A common ground-elmélet alapján felállított csoportok mindkét nyelv episztemikus kifejezőeszközeinek rendszerezésére alkalmasak, ami azt mutatja, hogy az episztemikusság kifejezése valamiféle, az egyes nyelvek fölött álló közös argumentációs mintázatok mentén történik, amelyek az európai kultúrkör részének tekinthetők. Érdekes különbségeket mutat azonban az egyes kifejezőcsoportok súlya az adott nyelvű kommunikációban, amely az adott csoporthoz tartozó gyakorisági mutatók különbözőségében mutatkozik meg.

A távolságtartó, kételkedő kifejezések a német korpuszban lényegesen gyakoribbak, ezzel szemben a magyarban a pozicionáló kifejezések használata frekvenciáltabb. Néhány példa ekvivalens kifejezések gyakoriságára: a *kaum* a leggyakoribb

német távolságtartó kifejezés, gyakorisága 36-os.⁵ A magyarban a szintaktikától függően ekvivalense az *alig* és az *aligha*, melyek mindössze 15-ös és 3-as gyakoriságot mutatnak, vagyis együtt sem közelítik meg a *kaum* gyakoriságát. A leggyakoribb kételkedő főnév, a *Zweifel*, 7-es gyakoriságú. A magyar oldalon három főnévi ekvivalense is van ugyan, de ezek közül a *kétség* 2-es, a *kételty* és a *kételkedés* pedig a 0,51-es mutatót sem éri el. Bár a kételkedő igék egyik nyelvben sem túl gyakoriak, a németben a *zweifeln* és a *bezweifeln* egyaránt 1-es gyakoriságot mutat, míg közös ekvivalensük, a magyar *kételkedik* ige kerekítve 0-as gyakoriságú (kisebb, mint 0,51). Ezzel szemben a *javaslat* főnév 24-es, német ekvivalense, a *Vorschlag* 12-es, a *vélemény* 26-os, a *Meinung* 11-es, az *elképzelés* 7-es, az *Auffassung* 2-es,⁶ az *ismeret* 4-es, a *Kenntnis* 2-es, az *álláspont* 11-es, a *Standpunkt* 1-es (!), az *állásfoglalás* 2-es, a *Stellungnahme* 1-es gyakorisági mutatót produkált. Feltehetően ide tartozik a magyar *valószínűleg* módosítószó lényegesen nagyobb, 14-es relatív gyakorisága német ekvivalenséhez képest (*wahrscheinlich*: 8-as gyakoriság). Ez a módosítószó ugyanis egyfajta átmenetet képez a relativáló és a pozicionáló kifejezések között. Mint korábbi tanulmányomban kimutattam, a *talán*, *vélhetően* stb. módosítószókkal ellentétben, amelyek bizonytalanságot fejeznek ki, a *valószínűleg* jellemzően olyan szöveggörnyezetben használatos, amelyben az állítás, bár nem teljesen bizonyos, mégis plauzibilis indokokkal alátámasztható (vö. PÉTERI 2015). Ezáltal nagyobb magabiztosságra utal és tárgyilagosabb szöveggörnyezetet feltételez.

Ezen különbségekre egy átfogó kvalitatív szövegvizsgálat adott magyarázatot, amelyet itt helyszüke miatt csak összefoglalni tudok. Harmadmagammal végeztünk összehasonlító diskurzuselemzést (RADA–CSATÁR–PÉTERI 2021) egy a *Der Spiegel*-ben 2015. október 2-án és egy a *HVG*-ben 2015. szeptember 30-án megjelent cikk alapján, amelyek a migrációs válság tetőpontján az akkor kialakult helyzetről szóltak.⁷ Hangsúlyoznom kell, hogy mivel itt egy-egy szöveg összehasonlításáról van szó, a következtetések is csak hipotetikusak, és további szövegvizsgálatokkal kell verifikálni őket. Ugyanakkor meglehetősen plauzibilis magyarázattal szolgálnak az előzőleg megállapított gyakorisági különbségekre.

Az episztemikus kifejezések elemzésénél a német szöveg viszonylag kiegyensúlyozott eloszlást mutatott. A szöveg azon részére, amely a bizonytalan helyzetről szólt, a relativáló kifejezések sora volt jellemző. Majd a szöveg közepén a szerző a konkrét migrációs helyzetről áttért a német belpolitika belső

⁵ Az itt közöl adatok esetében csak a relatív gyakorisági mutatókat adom meg. A német és a magyar korpusz eltérő mérete miatt ugyanis az abszolút gyakorisági számok nem összehasonlíthatóak. A korpuszok nagy mérete miatt azonban a viszonylag kis relatív gyakoriság is nagy darabszámot jelent, így az 1-es gyakoriság a német korpuszban mintegy 270, a magyarban mintegy 195 példát.

⁶ Bár az *elképzelés* főnév ekvivalense a *Vorstellung* is lehet, episztemikus használatban (*elképzelésem szerint*, *az az elképzelésem* stb.) inkább az *Auffassung*-gal fordítható (*nach meiner Auffassung*, *ich habe die Auffassung*).

⁷ Melanie Amann et al., *An der Grenze*. *Der Spiegel* 2015/41. (2015. 10. 02), <https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-139095775.html>; Pintér Sándor, *A szabadság forgott kockán*. *Heti Világgazdaság* 2015. 09. 30., https://hvg.hu/itthon/20150930_Pinter_Sandor_a_szabadsag_forgott_kockan (2021. 02. 01.).

vitáira, és a különböző belpolitikai szereplők álláspontjait ütköztette egymással, illetve esélyt latolgatott, hogy ki hogyan kerülhet ki ebből a helyzetből. A szöveg ezen része már nagy mennyiségben tartalmazta a legkülönbözőbb episztemikus kifejezéseket, leginkább a kétséget, kételyt kifejezőket, ritkábban a pozicionáló kifejezéseket is.

Ezzel szemben a magyar szövegben szinte csak pozicionáló kifejezések voltak, azok viszont szinte minden egyes mondatban. A szöveg egy belügyminiszteri sajtótájékoztatóról szól, ahol a belügyminiszter meglehetősen tárgyilagos stílusban ismertette a helyzetet, az újságíró pedig az átadott információkat evidenciális jelölőkkel látta el: *kijelentette, megjegyezte, kifejtette, emlékeztetett, Pintér szerint, véleménye szerint* stb. Ezután két ellenzéki politikus saját rögtönzött sajtótájékoztatót is tartott az előtérben, amelynek lényegét az újságíró hasonló módon foglalta össze. A szöveg érdekessége, hogy a különböző álláspontok térben és időben elkülönülve jelennek meg, és az újságíró sem érzi szükségét annak, hogy ezeket egymásra vonatkoztassa, egymással ütköztesse, illetve igazságtartalmukra vonatkozóan bármilyen saját véleményt fűzzön hozzájuk. Egyszerűbben kifejezve, míg a német diskurzusok résztvevői általában egymással vitatkoznak, miközben a másik résztvevő kijelentéseit, illetve nem egyszer a sajátjukat is relativálják, elhelyezik az adott diskurzuson belül, addig a magyar diskurzusokban elterjedt szokás (bizonyára nem kizárólagosan, de elég gyakran), hogy a diskurzusrésztvevők mintegy egymás mellett, de nem egymásnak fejtik ki álláspontjaikat, miközben nem lépnek egymással valódi interakcióba.

7. Összegzés. Tanulmányomban egy több éve folyó átfogó korpuszvizsgálat legfontosabb eredményeit foglaltam röviden össze. Az episztemikus modalitást a szó- és mondatszemantikai leírások helyett a diskurzus szintjén próbáltam elhelyezni, nem tagadva a kategória szó- és mondatszemantikai vonatkozásait sem. A megnyilatkozó ugyanis a diskurzusban többféle módon pozicionálja önmagát, illetve ezáltal a lehetséges diskurzuspartnereket is. Ezért hoz létre szövegéhez episztemikus háttérrel, mégpedig nem egy kifejezés segítségével, hanem grammatikalizált és lexikális kifejezések egymáshoz kapcsolásával. Ezeknek a szövegszintű kapcsolatoknak a feltárásához egy corpus-driven módszert alkalmaztam, amellyel az episztemikus kifejezések egy szövegen belüli közös előfordulásának (kookkurrenciájának) gyakoriságát mértem. Az elméleti rendszerezéshez STALNAKER common ground elmélete szolgált alapul, amelynek segítségével négyféle episztemikus háttérrel tudtam elkülöníteni. Kiderült az is, hogy a német és a magyar szövegekben ugyanazt a négy háttérrel találhatjuk meg, ami arra utal, hogy a pozicionálás módjai legalábbis az európai kultúrkörben hasonlóak. Viszont ezen hátterek használati gyakorisága jelentős eltérést mutat, amely a német és magyar diskurzusaktorok különböző diszkurzív stratégiáival magyarázhatók.

Kulcsszók: episztemikus modalitás, diskurzuselemzés, korpusznyelvészet, common ground.

Hivatkozott irodalom

- ABRAHAM, WERNER 2009. Die Urmasse von Modalität und ihre Ausgliederung. Modalität anhand von Modalverben, Modalpartikel und Modus. In: ABRAHAM, WERNER – LEISS, ELISABETH Hrsg., *Modalität. Epistemik und Evidentialität bei Modalverb, Adverb, Modalpartikel und Modus*. Stauffenburg, Tübingen. 251–302.
- ABRAHAM, WERNER 2012. Illocutive force is speaker and information source concern. What type of syntax does the representation of speaker deixis require? Templates vs. derivational structure. In: ABRAHAM, WERNER – LEISS, ELISABETH eds., *Modality and Theory of Mind Elements across Languages*. De Gruyter, Berlin–Boston. 67–108. <https://doi.org/10.1515/9783110271072.67>
- ÁGEL, VILMOS 1999. Grammatik und Kulturgeschichte. Die raison graphique am Beispiel der Epistemik. In: GARDT, ANDREAS – HASS-ZUMKEHR, ULRIKE – ROELCKE, THORSTEN Hrsg., *Sprachgeschichte als Kulturgeschichte*. De Gruyter, Berlin – New York. 171–223. <https://doi.org/10.1515/9783110807806.171>
- BUBENHOFER, NOAH 2016. *Sprachgebrauchsmuster. Korpuslinguistik als Methode der Diskurs- und Kulturanalyse*. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- BUSSE, DIETRICH 2008. Diskurslinguistik als Epistemologie. Das verstehensrelevante Wissen als Gegenstand linguistischer Forschung. In: WARNKE, INGO H. – SPITZMÜLLER, JÜRGEN Hrsg., *Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*. De Gruyter, Berlin – New York. 57–87.
- DÉR CSILLA ILONA 2020. *Diskurzusjelölök és társulásaik a magyar nyelvben*. L’Harmattan Kiadó, Budapest.
- DI EWALD, GABRIELE 1999. *Die Modalverben im Deutschen. Grammatikalisierung und Polyfunktionalität*. Niemeyer, Tübingen. <https://doi.org/10.1515/9783110945942>
- FELDER, EKKEHARD 2013. Faktizitätsherstellung mittels handlungsleitender Konzepte und agonaler Zentren. In: FELDER, EKKEHARD Hrsg., *Faktizitätsherstellung in Diskursen. Die Macht des Deklarativen*. De Gruyter, Berlin–Boston. 13–28. <https://doi.org/10.1515/9783110289954.13>
- FOUCAULT, MICHEL 1972. *L’ordre du discours*. Gallimard, Paris.
- HABSCHIED, STEPHAN 2009. *Text und Diskurs*. Wilhelm Fink Verlag, Paderborn.
- HELBIG, GERHARD – HELBIG, AGNES 1990. *Lexikon deutscher Modalwörter*. Enzyklopädie Verlag, Leipzig.
- HUNDT, MARKUS 2003. Zum Verhältnis von epistemischer und nicht-epistemischer Modalität im Deutschen. Forschungspositionen und Vorschlag zur Neuorientierung. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 31: 343–381. <https://doi.org/10.1515/zfgl.2003.31.3.343>
- KELLER, REINER et. al. 2015. Diskurse untersuchen – ein Gespräch zwischen den Disziplinen. Teil 2. Disziplinäre Zugänge. *Zeitschrift für Diskursforschung* 2015: 183–207.
- KRATZER, ANGELIKA 1991. Modalität. In: STECHOW, ARNIM VON – WUNDERLICH, DIETER Hrsg., *Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. De Gruyter Berlin – New York. 639–650. <https://doi.org/10.1515/9783110126969.7.639>
- KUGLER NÓRA 2020. Szükséges-e mégni a modális erőt, és ha igen, hogyan? *Magyar Nyelv* 116: 429–441. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2020.4.429>

- LEISS, ELISABETH 2012. Epistemicity, evidentiality and Theory of Mind. In: ABRAHAM, WERNER – LEISS, ELISABETH eds., *Modality and Theory of Mind Elements across Languages*. De Gruyter, Berlin–Boston. 37–65. <https://doi.org/10.1515/9783110271072.39>
- LYONS, JOHN 1977. *Semantics*. Vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge.
- PERKUHNS, RAINER 2007. Corpus-driven. Systematische Auswertung automatisch ermittelter sprachlicher Muster. In: KÄMPER, HEIDRUN – EICHINGER, LUDWIG M. Hrsg., *Sprachperspektiven. Germanistische Linguistik und das Institut für Deutsche Sprache*. Narr, Tübingen. 465–491.
- PÉTERI ATTILA 2015. A valószínűleg mondathatározó szemantikája és szintaxisa kontrasztív kitekintéssel. *Magyar Nyelv* 111: 9–20, 204–218. <https://doi.org/10.18349/magyar nyelv.2015.1.9>, <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2015.2.204>
- PÉTERI ATTILA 2016. Modális diskurzív szerkezetek. Az episztemikus kifejezések kapcsolódásának vizsgálati módszerei szövegtörzsben. In: REMÉNYI ANDREA ÁGNES – SÁRDI CSILLA – TÓTH ZSUZSA szerk., *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 261–271.
- RADA, ROBERTA – CSATÁR, PÉTER – PÉTERI, ATTILA 2021. An der Grenze. Perspektiven einer diskurslinguistischen Analyse für den universitären Deutschunterricht. *Deutsch als Fremdsprache* 58: 96–108. <https://doi.org/10.37307/j.2198-2430.2021.02.05>
- SIMON GÁBOR 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és nyelvhasználat* 5: 1–36. <https://doi.org/10.14232/jeny.2018.1.1>
- SPITZMÜLLER, JÜRGEN – FLUBACHER, MI-CHA – BENDL, CHRISTIAN 2017. Soziale Positionierung als Praxis und Praktik. Einführung in das Themenheft. *Wiener linguistische Gazette* 81: 1–18.
- STALNAKER, ROBERT 2002. Common ground. *Linguistics and Philosophy* 25: 701–721. <https://doi.org/10.1023/a:1020867916902>
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOGNINI-BONELLI, ELENA 2001. *Corpus Linguistics at work*. Benjamins, Amsterdam.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk. 2017. *Nyelvtan*. A Magyar Nyelv Kézikönyvtára. Osiris, Budapest.
- WARNKE, INGO H. – SPITZMÜLLER, JÜRGEN 2008. Methoden und Methodologie der Diskurslinguistik. Grundlagen und Verfahren einer Sprachwissenschaft jenseits textueller Grenzen. In: WARNKE, INGO H. – SPITZMÜLLER, JÜRGEN Hrsg., *Methoden der Diskurslinguistik. Sprachwissenschaftliche Zugänge zur transtextuellen Ebene*. De Gruyter, Berlin – New York. 3–54.

Modal force – modal quality

A contribution to the corpus-supported analysis of linguistic modality

Epistemic modality is mostly treated in linguistics as a word or sentence semantic category. In the present study, this category is presented at the level of the text or discourse. By means of a quantitative study on a large text corpus, it is shown that the ways of expressing epistemic modality

are combined within the text according to certain conventional patterns and, taken together, they constitute the epistemic background. The speaker thereby positions both himself and his discourse partners. The possible epistemic backgrounds are described within the framework of common-ground theory. At the end, a German–Hungarian comparative analysis is presented in which interesting differences in the communicative strategies of the German and Hungarian discourse participants are brought to light.

Keywords: epistemic modality, discourse analysis, corpus linguistics, common ground.

PÉTERI ATTILA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Egyeztetési esetek ifjúsági regényekből

2. rész*

3. Személybeli egyeztetés. Ebből a körből csak egy adatot találtam megörökítésre érdemesnek. Ezt sem azért, mintha hibásnak vagy furcsának tartanám, éppen ellenkezőleg. Jól szemlélteti, hogy minőségjelzői alárendeléskor nem kötelező a személyátsugárzás, a főmondat (2. személyű) névmása nem okvetlenül veszi át az egyeztetés irányítását, hanem a mellékmondat állítmánya a (természetesen 3. személyű) vonatkozó névmáshoz is igazodhat: „Szóval [Voldemort] tudja, hogy *te*... hogy *te* olyan ember vagy, *aki*... *aki* gondolkodás nélkül Sirius segítségére *siet!*” (HP. 5: 634).

4. Határozottságbeli egyeztetés. Az ifjúsági regényekben (szerencsére nem sokszor) előfordulnak olyan hibák, amelyekben inkább egyszerű *f i g y e l m e t l e n s é g* ből adódó elírást sejtünk, mint valódi grammatikai tévedést. (Olvasóként persze nem tudhatjuk, ki a felelős értük.) Mindkét lehetséges irányban találtam ilyen rendellenességet: – határozott ragozást az általános helyett: „Így esett, hogy a tizenhetedik születésnapodon, az utolsó »hivatalosan gyerek« évünk első napján örök *haragot fogadtuk* egymásnak” (Hűv. 6: 222); – általános ragozást a határozott helyett: „– *Ezt* már csomószer *megdumáltunk*, és mindig *te* mondtad, hogy nem valószínű – rázta a fejét Tibi” (If. 2: 13); „Mi visszafojtott lélegzettel *néztünk a jelenetet*” (SzJ. 5: 294).

A határozottságbeli egyeztetés RÁCZ ENDRE monográfiájában csak epizód szerepet játszik, noha rövid tárgyalásában (1991: 17–20) fontos témák kerülnek szóba; más jelentős munkáiban (RÁCZ 1968b, 1985) azonban a középpontban áll. Bennük több kérdésben is úgy foglal állást, hogy mind az általános, mind pedig a határozott igeragozás alkalmazását helyesnek vagy legalábbis elfogadhatónak tartja.

Közéjük tartozik például az olyan eset, amelyben a tárgy *birtokos személyjel* tartalmaz, ugyanakkor *partitivusi* jellegű (RÁCZ 1968b: 279, 1985: 960; említ egyébként ilyet a monográfia is: RÁCZ 1991: 20). Szintén utal effélére az újabb egyetemi leíró nyelvészeti tankönyv (BALOGH JUDIT 2000: 416), a határozottságbeli egyeztetés furcsaságaival foglalkozó cikkem ugyancsak közöl ilyen adatokat (HORVÁTH 2003: 28–29). – Az ifjúsági regények közül Leiner Laurából illik ide egy példa: „Virág [...] megpróbált felvidítani, és *feltett* a közösségre *egy új közös képünket*” (SzJ. 2: 167). Itt az ige ragozásának kiválasztásában a tárgy partitivusi természete (ti. ’egyet a közös képeinkből’) és határozatlan névelője erősebbnek bizonyult birtokos személyjelenél.

A *kettőnket* típusú tárgy mellett RÁCZ (1985: 960–961, részletes indoklással) szintén helytállónak tartja mindkétféle igeragozást. Itt Maros Edittől származik

* Az első részt l.: MNy. 2022: 436–443. DOI: <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2022.4.436>

a regényadat, és határozott ragozása: „és a máskor súlyos problémák jelentőségüket vesztik. (No persze azok, amik nem közvetlenül *kettőnket érintik*)” (Húv. 3: 207).

Nehéz az igeragozás kiválasztása akkor, ha az igének két (vagy több) tárgya van, és ezek a határozottságot tekintve egymással ellentétes tulajdonságúak. Ilyen ellentmondás a tárgy és értelmezője között is fennállhat. – Az ilyen eseteket említve RÁCZ ENDRE monográfiája (1991: 19–20) inkább csak tudatosítja az egyeztetési dilemmát és ingadozást. Az egyetemi tankönyvek egy-két általános szabály, tendencia megfogalmazására vállalkoznak (RÁCZ 1968b: 282; BALOGH 2000: 417): ilyen az igének a hozzá közelebb elhelyezkedő tárgy határozott vagy határozatlan voltához, valamint (személybeli eltéréskor) a kisebb sorszámú nyelvtani személyhez igazodása. Természetükből adódóan részletesebbek lehetnek, és a bonyolult helyzetek elkerülésére, feloldására is kínálnak módszereket a Nyelvművelő kézikönyv megfelelő szócikkei (RÁCZ 1985: 962–963, 972–973). A határozottságbeli egyeztetés furcsaságairól szólva én is bemutattam már ideillő példákat; ezek vegyesen képviselnek jobb és kevésbé szerencsés megoldásokat (HORVÁTH 2003: 32).

Ami az ifjúsági regényeket illeti, Leiner Laurában olyan adatot találtam (választó viszonyú tárgyakkal), amelyben az ige ragozása megfelel az imént felsorolt szakirodalomban jelzett fogódzóknak, hiszen közelségi egyeztetés és a kisebb sorszámú nyelvtani személyhez igazodás érvényesül benne: „Virág általában szeretne valamilyen kisállatot, tulajdonképpen minden héten mást, és *vagy Ricsit, vagy engem fáraszt* vele” (SzJ. 8/1: 66). – Ez a szerkezet szabályossága ellenére is valamelyest a felemáság benyomását keltheti. Ezt így lehetett volna kiküszöbölni: „*vagy Ricsit fárasztja* vele, *vagy engem*”. (A szórendi átalakítással persze a személybeliség elveszítené jelentőségét.)

A Harry Potter fordításában pedig olyan adatra bukkantam, amelyben a határozatlan tárgyhöz határozott részleges értelmező kapcsolódik, és az ige ragozása az utóbbihoz igazodik: „A verejtékező, kormos orrú Hermione arca lángolt a dühtől. Félkész ellenmérge, ami *ötvenkétféle anyagot, köztük a saját hajfürtjét tartalmazta*, szomorúan bugyogott Lumpsluck háta mögött, akit azonban ezúttal sem érdekelt senki más, csak Harry” (HP. 6: 361). – Az egyeztetés az értelmező részleges volta ellenére sem tekinthető szabálytalannak, ugyanis (a központosítás tanúsága szerint) nem közbevetésszerű, így erősebben képes befolyásolni az igealakot, mint maga a tárgy. Hozzáteszem azonban, hogy a mondatszerkesztés gördülékenyebb volna így: *ötvenkétféle anyagot tartalmazott, köztük a saját hajfürtjét*.

Előfordul, hogy a tárgy és az ige nem közvetlenül kapcsolódik össze, hanem olyan szerkezetláncnak az alsó és felső tagjaként, amelynek a középső szintjén főnévi igenév áll, vagyis a tárgy ezt bővíti. Az igenév az igei állítmánynak nem okvetlenül a tárgya, hanem a határozója (jellemzően célhatározója) is lehet. Alapesetben ilyenkor – a tárgy határozatlan vagy határozott voltától függetlenül – az ige általános ragozása. Ezt szemlélteti a következő regényadat: „A csigalépcsőn lefelé baktatva [Harry és Ron] az esti kviddicsedzészről beszélgettek, amelyen Angelina *egy új trükköt, a lajhárlendülést készült gyakoroltatni* velük” (HP. 5: 307). (Ha ebben a mondatban működne a határozottságbeli egyeztetés, akkor az ige

a határozott értelmező befolyására a tárgy határozatlansága ellenére is feltehetőleg határozott ragozásba kerülne.)

Megesik azonban az is, hogy az efféle szerkezetláncban a tárgyatlan ige tárgyasként, leginkább az *akar*-nak az analógiás hatására alkalmilag, majd akár gyakrabban tárgyasként viselkedik, azaz érvényesül rajta a határozottságbeli egyeztetés: az igenévnek a határozott tárgyához igazodva határozott ragozásba kerül; ezzel összefüggésben persze az igenév határozói szerepe is közelít a tárgyihoz (RÁCZ 1968b: 280, 1985: 964–965; az előző bekezdésben közölt példához kapcsolódva jegyzem meg, hogy RÁCZNál a tárgyasként hajló igék listájában a *készül* is szerepel). A határozottságbeli egyeztetés furcsaságait tárgyalva magam is idéztem ilyenféle példákat, nem csupán célhatározóval (HORVÁTH 2003: 31–32). – Az ifjúsági regényekből való adataim között a *szándékozik* és a *vágyik* viselkedik így: „Apu belebökött a villájával a brownie-ba, megfelezte a szeletet, de nem azért, mert csak *a felét szándékozta megenni*, hanem mert így azt hiszi, hogy nő a mennyisége” (SzJ. 8/2: 320); „Pont olyan volt [Edina szobája], mintha [Tibiék] egy méretarányos Barbie-házban ücsörögtek volna, és Tibi *ezt* soha nem *vágyta kipróbálni*” (If. 2: 211; ezt az adatot nemrég egy ismeretterjesztő írásomban szintén idéztem: HORVÁTH 2021: 518).

Ehhez a szakaszhoz fűzve mutatok be még egy olyan esetet, amelynek a határozottságbeli egyeztetéshez csak annyi köze van, hogy tárgyasként szolgál benne kiindulópontul: „– Akkor indulhatunk – *számolt össze minket* Baranyai, aztán *megkérte a diákokat, hogy viselkedjünk* Szent Johannásokhoz [!] méltóan” (SzJ. 5: 116). A regény naplói hősőnének, Reninek a szövegszerkesztésében érdekes *p r a g m a t i k a i* cikcakkot figyelhetünk meg: gondolatvezetése a személyesség síkjáról a személytelenségére vált át, majd visszakanyarodik a személyességhez; úgy tűnik, mintha a mondat közepén elfelejtené, hogy ő maga szintén a diákcsoportozáshoz tartozik.

5. A mennyiségjelző, valamint a csupa utáni számhasználat. Az itt következő adatok között egyetlen valóban mennyiségjelzős van: „– *Mennyi szép piros tornyok!* – lelkesedett tovább a fiú. – *Mennyi ablak!*” (If. 1: 275). A többes számú jelzett szóval a szerzők egyrészt archaizálni kívánnak, másrészt a nyelvjárási és a gyermeknyelvi beszédmód érzékeltetésére törekszenek. Ránézésre hatásos eszköznek tűnik, valójában azonban csak „kirakatpélda”, egyszeri eset: a műben az ilyen többes szám valamennyire is következetes alkalmazásának egyáltalán nincsenek jelei; a stílus eszköz hatását egyébként azonnal gyengíti az idézetbeli másik jelzett szó egyes száma.

A *csupa* nem igazi mennyiségjelző, de ’csakis, kizárólag’ jelentésében, amelynek a szófaja a Nszt. szerint partikula, mennyiség kifejezésében játszik szerepet, ezért itt említem meg a vele kapcsolatos számhasználatot. Ezzel – a történetét is beleértve – több korábbi írásomban foglalkoztam (HORVÁTH 1992: 118, 2013a: 189, 2013b: 80–82). Azt tapasztalhattam, hogy a 20. században az egyes szám uralkodott, de a többes szintén elő-előfordult. – Mindenesetre (a csekély adatszám ellenére is) feltűnést kelthet, hogy az ifjúsági regényekből feljegyzett mindkét példám többes számú; ez annál is inkább érdekes, mivel különböző szerzőktől

valók: „A Mardekár csapata *csupa fűkből* állt” (HP. 2: 106); „a stúdiósok lázadnak az időjárás ellen, *csupa nyári számokat* adtak egész nap” (SzJ. 2: 167).

6. Összegző és kitekintő megjegyzések. A szemelgető gyűjtéssel lemondtam arról, hogy átfogó képet rajzoljak az ifjúsági regénysorozatok egyeztetési szokásairól. Egy-két általánosabb megfigyelésre azonban így is módomban nyílt.

Az adatok kis száma ellenére határozott tendenciának látszik például az, hogy a mennyiségjelzős (és a gyűjtőnévi) alany után az értelmi egyeztetést tükröző vonatkozó mellékmondat beékelődésekor a főmondati állítmány többes számba siklik át. Hogy ez régóta következetesen érvényesülő vagy viszonylag újabb jelenség, annak a feltárásához alapos történeti vizsgálatra lenne szükség.

A jelek szerint viszont igen valószínűen a közelmúltban lejátszódott változás az értelmi egyeztetés uralomra jutása az olyan alanyegyüttesek mellett, amelyeknek mennyiségjelzős tagjuk is van, hiszen a RÁCZ ENDRE összeállította korpuszban és az általam vizsgált drámakorpuszban (ezek egymással kortárs, a 20. század első három negyedéből való szövegminták) még az alaki egyeztetés dominált. Feltételezem, hogy ugyanez (jóllehet kevesebb adatra alapozva) a gyűjtőnévi tagot tartalmazó alanyegyüttesekről szintén elmondható.

A bevezetőben utaltam arra a kérdésre, hogy mostanában miért születnek ritkán egyeztetési témájú írások (RÁCZ ENDRE műveire való hivatkozásokkal). Az ott említett válaszlehetőséget most két más típusúval egészítem ki. – Az elektronikus korpuszokban (akár írott nyelvek, akár beszédatadtbázisok) mind a programozói, mind a felhasználói oldalról nézve nehéz feladat az egyeztetési esetek keresése. – Az egyeztetési témák tárgyalása során nemigen lehet elkerülni a nyelvhelyességi értékelést, ettől pedig a nyelvészek nagy része ódzkodik, illetve lenézi azokat, akik vállalkoznak rá.

Ami a hivatkozásokat illeti, példaképpen két esetről szólok. Az elsőről csak nagyon röviden, mivel jó volna elfelejteni: fültnúja lehettem már olyan (nem ismeretterjesztő) egyeztetési tárgyú előadásnak, amelyben RÁCZ ENDRE neve még a legszükségesebb pontokon sem hangzott el.

A másik pedig ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2021-ben megjelent írása az ismeretterjesztő Magyaróra folyóirat nyelvhelyességi számából. Örvendetes, hogy az egyeztetés a főszereplője, és persze az is, hogy hivatkozik RÁCZ ENDRE monográfiájára. Csakhogy a hivatkozás tartalma sajnálatosan pontatlan és félrevezető; ez már csak azért is nagy baj, mert a folyóirat olvasói (zömmel nyilván magyartanárok) valószínűleg gyanútlanul bíznak abban, amit a hivatkozásban találnak. – ADAMIKNÉ (2021: 295) úgy tolmácsolja RÁCZ statisztikáját a vonatkozó névmások számbeli egyeztetéséről, mintha az mindenféle esetre kiterjedne, holott csak azokra a típusokra érvényes, amelyekkel a monográfia foglalkozik (felsorolásukat l. pl. RÁCZ 1991: 237); ADAMIKNÉ cikkének főszereplője, a főmondatbeli többes számú főnév irányította egyeztetés nem tartozik közéjük. A tévedést ez a mondat is leleplezi: „Ez azt jelenti, hogy az adatközlők fele már akkor sem egyeztetett” (ADAMIKNÉ 2021: 295). Az *adatközlők* szó használata is félreértéshez vezethet, de ennél nagyobb baj, hogy a *nem egyeztetett* kifejezést csupán a „főmondatbeli többes számú főnév + egyes számú vonatkozó névmás” kombinációra lenne szabad alkalmazni,

a RÁCZnál szereplő esetekre nem. – Nem sokkal jár jobban a cikknek ugyanazon az oldalán (igaz, nevének említése nélkül) a Nyelvművelő kézikönyv megfelelő szócikkének (TOMPA 1985) a szerzője sem, mivel ADAMIKNÉ a szócikkbeli szabályismertetésben „fölsőleges finomkodás”-t vél felfedezni. Ha azonban valaki figyelmesen végigolvassa a szócikket, akkor meggyőződhet arról, hogy a „finomkodás” szükséges. – Nem hivatkozási ügy, de szintén zavaró részlet, hogy ADAMIKNÉ cikke (2021: 296) a *csapat, akik*-féle egyeztetést nevezi személyátsugárzásnak, nem pedig azt a jelenséget, amelyet a szakirodalom így szokott hívni (l. pl. a mostani írásom 3. pontjában).

Mint a bevezetőben már jeleztem, bízom abban, hogy az ifjúsági regénysorozatokból származó adatok közelebb hozhatják az egyetemi hallgatók szívéhez az egyeztetés témakörét. Nem tudhatom, hogy a remény valósággá válhat-e. Abban viszont biztos lehetek, hogy RÁCZ ENDRE tanár úr nagyon örülne a példagyűjteménynek.

Kulcsszók: RácZ Endre, ifjúsági regénysorozatok, számbeli egyeztetés, határozottságbeli egyeztetés.

Forrásként felhasznált szépirodalom

- HP. 1. = J. K. Rowling, *Harry Potter és a bölcsek köve*. Fordította: Tóth Tamás Boldizsár. Második kiadás. Animus Kiadó, Budapest, 2002.
- HP. 2. = J. K. Rowling, *Harry Potter és a Titkok Kamrája*. Fordította: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2002.
- HP. 3. = J. K. Rowling, *Harry Potter és az azkabani fogoly*. Fordította: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2002.
- HP. 4. = J. K. Rowling, *Harry Potter és a Tűz Serlege*. Fordította: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2002.
- HP. 5. = J. K. Rowling, *Harry Potter és a Főnix Rendje*. Fordította: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2003.
- HP. 6. = J. K. Rowling, *Harry Potter és a Félvér Herceg*. Fordította: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2006.
- HP. 7. = J. K. Rowling, *Harry Potter és a Halál ereklyéi*. Fordította: Tóth Tamás Boldizsár. Animus Kiadó, Budapest, 2008.
- Hűv. 1. = Maros Edit, *Hűvösvölgyi suli 1*. Studium Plusz Kiadó, Budapest, 2012.
- Hűv. 3. = Maros Edit, *Hűvösvölgyi suli 3*. Studium Plusz Kiadó, Budapest, 2013.
- Hűv. 6. = Maros Edit, *Hűvösvölgyi suli 6*. Studium Plusz Kiadó, Budapest, 2015.
- If. 1. = Gimesi Dóra – Jeli Viktória – Tasnádi István, *Időfutár 1. A körző titka*. Pozsonyi Pagony Kft., 2013.
- If. 2. = Gimesi Dóra – Jeli Viktória – Tasnádi István – Vészits Andrea, *Időfutár 2. A királynő palástja*. Pozsonyi Pagony Kft., 2013.
- If. 3. = Gimesi Dóra – Jeli Viktória – Tasnádi István – Vészits Andrea, *Időfutár 3. A Próbák Palotája*. Pozsonyi Pagony Kft., 2014.
- If. 5. = Jeli Viktória – Tasnádi István – Vészits Andrea, *Időfutár 5. A por hatalma*. Második kiadás. Pozsonyi Pagony Kft., 2015, 2016.

- If. 6. = Jeli Viktória – Tasnádi István – Vészits Andrea, *Időfutár 6. A holnap ostroma*. Pozsonyi Pagony Kft., 2015.
- SzJ. 1. = Leiner Laura, *A Szent Johanna gimi 1. Kezdet*. Ciceró Könyvstúdió, 2010.
- SzJ. 2. = Leiner Laura, *A Szent Johanna gimi 2. Együtt*. Bővített kiadás. L&L Kiadó, 2016.
- SzJ. 4. = Leiner Laura, *A Szent Johanna gimi 4. Barátok*. Hatodik kiadás. Ciceró Könyvstúdió, 2011.
- SzJ. 5. = Leiner Laura, *A Szent Johanna gimi 5. Remény*. Ciceró Könyvstúdió, 2011.
- SzJ. 6. = Leiner Laura, *A Szent Johanna gimi 6. Ketten*. Tizenkettedik kiadás. Ciceró Könyvstúdió, 2012.
- SzJ. 7. = Leiner Laura, *A Szent Johanna gimi 7. Útvesztő*. Ciceró Könyvstúdió, 2012.
- SzJ. 8/1. = Leiner Laura, *A Szent Johanna gimi 8/1. Örökké*. Ötödik kiadás. Ciceró Könyvstúdió, 2013.
- SzJ. 8/2. = Leiner Laura, *A Szent Johanna gimi 8/2. Örökké*. Ötödik kiadás. Ciceró Könyvstúdió, 2013.

Hivatkozott irodalom

- ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA 2021. Egyeztessünk! *Magyaróra* 3: 294–297.
- BALOGH JUDIT 2000. A tárgy fajtái. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 416–418.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1992. Egyeztetés és mazsolaszemek. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA – LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest. 116–123.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 1994. Újabb mazsolaszemek az egyeztetések köréből. *Magyar Nyelv* 90: 302–307.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2003. Hibák és furcsaságok a határozottságbeli egyeztetésben. *Magyar Nyelv* 99: 25–33.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2004a. A gyűjtőnév irányította egyeztetésről. *Magyar Nyelvőr* 128: 10–22.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2004b. A mennyiség irányította egyeztetésről. *Magyar Nyelvőr* 128: 128–141.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2013a. Egyeztetési vizsgálódás 20. századi drámákban. *Magyar Nyelvőr* 137: 172–192.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2013b. *Ősszes, többi, némely, csupa*: számhasználati diakrón korpuszvizsgálat. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 69–84.
- HORVÁTH LÁSZLÓ 2021. Nyelvhasználati furcsaságok ifjúsági regénysorozatokban. *Magyaróra* 3: 516–520.
- MMNy. = BENCÉDY JÓZSEF – FÁBIÁN PÁL – RÁ CZ ENDRE – VELCSOV MÁRTONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[8]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet / Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2006–[2021].
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv* 1–2. Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980–1985.

- RÁCZ ENDRE 1961. Az állítmány egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel. *Magyar Nyelvőr* 85: 403–415.
- RÁCZ ENDRE 1968a. Az alany és az állítmány egyeztetése. In: MMNy. 248–256.
- RÁCZ ENDRE 1968b. A tárgy és az igei állítmány kapcsolata. In: MMNy. 278–282.
- RÁCZ ENDRE 1985. 11 szócikk *tárgyas vagy alanyi ragozás* kezdetű címmel. In: NymKk. 2: 959–974.
- RÁCZ ENDRE 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOMPA JÓZSEF 1980. Alany és állítmány egyeztetése. In: NymKk. 1: 145–150.
- TOMPA JÓZSEF 1985. Vonatkozó névmás számbeli egyeztetése. In: NymKk. 2: 1258–1259.

Agreement phenomena in juvenile fiction

This paper is dedicated to the memory of Endre Rácz (1922–1992) who was born a hundred years ago. He was a professor at the Department of Modern Hungarian Linguistics of the Faculty of Humanities, Eötvös Loránd University, an outstanding scholar of the grammar of Hungarian, and an expert on questions pertaining to agreement phenomena. The present study focuses on number agreement between the subject and the predicate, but it covers certain other types of agreement phenomena as well. The examples are drawn from the Hungarian translation of the *Harry Potter* series on the one hand, and from three Hungarian series of novels targeting young readers and published in the 2010s on the other. The author presents data that captured his attention either because they were ungrammatical or strange, or because they were thought to be suitable for fine-tuning the previous findings of the literature, or useful for making the previous results more easily interpretable. A further aim is to provide university education with a tool that offers both useful knowledge and enjoyable experience.

Keywords: Endre Rácz, series for young people, number agreement, object agreement.

HORVÁTH LÁSZLÓ
ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont

Szent István király hamis okleveleinek nyelvtörténeti vizsgálatáról*

1. rész

1. Előzmények. A szórványemlékek mint a korai ómagyar kor nyelvének legfontosabb forrásai régóta a tudományos érdeklődés középpontjában állnak (vö. BÁRCZI 1944: 313, 1951). A 20. századi nagynevű elődök – BÁRCZI GÉZA (1951), SZABÓ DÉNES (1937, 1954), PAIS DEZSŐ (1939) és KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949) – munkáját folytatva ennek a kutatási területnek a debreceni nyelv- és névtörténeti kutatócsoportban is már több mint másfél évtizedes múltja van, s a munkálatoknak én magam is lényegében a kezdetektől aktív résztvevője vagyok. Ez alatt az idő alatt tanulmányok tucatjai jelentek meg a témában, illetve elkészült öt korai oklevelünk monografikus feldolgoása is (HOFFMANN 2010; SZŐKE 2015; KOVÁCS É. 2015, 2018; PELCZÉDER 2022).

A nyelvtörténeti kutatások szempontjából kétségtelenül az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelek a legértékesebbek. A magyar írásbeliség kialakulásának az idejéből, a 11. századból azonban mindössze négy ilyen iratot ismerünk. A 11. századhoz köthető magyarországi oklevelek nagy része későbbi korokban keletkezett átiratban őrződött meg, egy másik jelentős részüket pedig nem a 11. században, hanem akár évszázadokkal később állították ki a 11. századot jelölve meg keletkezési időpontként. GYÖRFFY GYÖRGY a korai oklevelek kritikai szövegkiadását tartalmazó munkájában (DHA.) 115 oklevelet közöl a 11. századból, azaz a Magyar Királyság első évszázadának ma ismert magyar (vonatkozású) okleveleinek kevesebb, mint 4%-át teszik ki azok a hiteles oklevelek, amelyek eredeti formájukban maradtak ránk. Ez a kedvezőtlen forrásadottság teszi indokolttá azt, hogy a korszak nem hiteles, illetve nem eredeti, azaz bizonytalan kronológiai státuszú okleveleinek a nyelvi anyagára is ráirányítsuk a figyelmünket, és azokat lehetőség szerint szintén bevonjuk a kutatásokba.

2. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek mint a nyelvemlékek sajátos típusa. A „bizonytalan kronológiai státuszú oklevél” elnevezés nem azonos a diplomatikában használt *gyanús* vagy *kétes hitelű oklevél* terminussal, ott ugyanis azokra az oklevelekre használják ezeket a megnevezéseket, amelyek külső megjelenési formájával kapcsolatban vagy egyes részeinek tartalmát illetően kételyek támadtak, de a hamisítás egyértelműen nem bizonyítható (vö. SOLYMOSI 2001: 157; SZŐKE 2015: 16). A nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből egy oklevél akkor számít bizonytalan kronológiai státuszúnak, ha a benne szereplő

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) 134389. számú pályázata támogatásával és az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

tulajdonnevek lejegyzésének ideje és így az írásmódjának valamely korhoz kötése az átírás, az interpolálás vagy a hamisítás korát pontosan ismerve is bizonytalan. Az átírás során a korábban (akár évszázadokkal is korábban) rögzített oklevél-szöveget írták le újra, tehát jellemzően nem bővítették ki a szöveget, viszont a bennük szereplő vulgáris nyelvű elemeknek vagy legalábbis ezek egy részének modernizálták az írásmódját.¹ A neveket érintő változtatás többnyire helyesírási és hangtani természetű, és úgy tűnik, hogy az ilyen módosítások nem érintették az oklevél jogi hitelét. A nyelvi vizsgálat során azonban feltétlenül érdemes a nevek írásmódjának ebből adódó esetlegességét szem előtt tartanunk. Az utólagos részekkel kiegészített (interpolált) iratokban, illetve a hamis oklevelekben viszont feltűnhetnek olyan helynevek (és más nyelvi elemek) is, amelyek az eredeti iratban vagy a hamis oklevél megszerkesztéséhez használt forrásban még nem szerepeltek (mindehhez lásd SZENTPÉTERY 1942: 404, 408; SZÖKE 2015: 18–19; KENYHERCZ 2016: 12–13, 16).

A bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek mint sajátos helyzetű nyelvemlékeknek a szerzteágazó problematikájával régóta foglalkozom. 2015-ben jelentettem meg *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata* című monográfiámat (SZÖKE 2015). Az 1075/+1124/+1217-es évszámmal datálható interpolált Garamszentbenedeki alapítólevél nyelvtörténeti feltárása során legfőbb célkitűzésemnek azt tekintettem, hogy az alapítólevél helynévi szórványanyagának és azok latin szövegkörnyezetének az elemzése által olyan általános alapelveket fogalmazzak meg, amelyek megteremthetik a lehetőségét annak, hogy az interpolált, illetve más okból kifolyólag nyelvészetileg bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket is nagyobb mértékben bekapcsolhassák a kutatók a nyelvtörténeti vizsgálatokba. Ezek az oklevelek ugyanis a hiteles oklevelekre kidolgozott módszerek segítségével nyilvánvalóan nem foghatók eredményesen vallatóra.

Kétségtelen, hogy a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvi analízisét korábban – a módszerek kidolgozatlansága mellett – az oklevelek kritikai kiadásainak a hiánya is jelentősen gátolta. A 19. század vége óta jelen van ugyan a magyar tudományos gondolkodásban a kritikai szemlélet (lásd például FEJÉRPATAKY 1878, 1892, 1895; KARÁCSONYI 1902; SZENTPÉTERY 1918, 1923, 1938), de az első kritikai oklevéltár megjelenésére sokáig kellett várni. A Magyar Tudományos Akadémia a 20. század közepén tervezte el egy ilyen kiadvány megjelentetését (GYÖRFFY 1960: 525; DHA. 1: 5), de csak évtizedekkel később, 1992-ben jelent meg GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztésében a *Diplomata Hungariae Antiquissima* (DHA.) 1. kötete.

3. A hamis oklevelek mint nyelvemlékek. Az egyes részleteiket tekintve hamis (vagyis interpolált) oklevelek mellett néhány éve a teljes szövegükben hamis oklevelek nyelvi jellemzőinek a feltárása is megkezdődött. Az oklevéltípus

¹ Itteni tárgyunk szempontjából kevésbé fontos, de megemlítenő, hogy az átírásnak ez a jellegzetessége nem hagyta érintetlenül az oklevelek latin szövegét sem: bizonyos szavakat szinonimájukkal cserélhettek fel az átírás során (vö. SZENTPÉTERY 1942: 408, KENYHERCZ 2016: 16).

elemzéséhez koraiságuknál fogva az első magyar király, Szent István (1000–1038) neve alatt fennmaradt ilyen státuszú oklevelek mutatkoztak a legmegfelelőbb forrásnak (vö. SZŐKE 2016). Írásomban ennek a kutatásnak mutatom be a legfontosabb eredményeit. Mielőtt azonban a maguk egyediségében tárgyalnánk ezeket a magyarországi oklevélírás kezdeteire datált okleveleket, röviden szólnunk kell az oklevéltípus általános jellemzőiről is.

Magyarországon a 13. században nőtt meg jelentősen a hamis oklevelek száma. Ez a jogbiztosítás eszközeinek a 12. század végi változásával van összefüggésben, ekkortól ugyanis kötelező volt a pereskedés folyamán írott bizonyítékokat, azaz okleveleket felmutatni. Ennek következményeként ekkortól az oklevelek csalárd úton való megszerzésére irányuló igény nagy lendületet vett. A folyamatnak még a hamis oklevelek készítői, illetve felhasználói ellen hatályba lépett meglehetősen szigorú törvények sem tudtak gátat szabni (SZENTPÉTERY 1930: 249–250). Ezeknek az okleveleknek a nyelvi elemzését jelentősen befolyásolja az a körülmény, hogy az iratok hamisítása nem mindig járt együtt olyan birtokok vagy egyéb kiváltságok (pl. vámentesség, dézsmaszedés) megszerzésével, amelyeket eredetileg ne birtokoltak volna a hamis oklevelek kiállítatói. Sok esetben pusztán arról volt szó, hogy övék volt ugyan a jog, de ezt nem tudták okmánnyal igazolni, mivel a jogbiztosításnak ez a formája a kérdéses jog megszerzésekor még nem volt elterjedt; vagy a korábban kiállított, de időközben elvesztett (pl. elégett) oklevelet kívánták utólag koholt iratokkal pótolni (SZENTPÉTERY 1930: 254; SZOVÁK 2001: 37).

Ahogy a diplomatika a hamis okleveleknek különféle típusait tartja számon, ezeknek az okleveleknek a csoportokba rendezése a nyelvészeti vizsgálatok sikeressége szempontjából is alapvető fontosságú, hiszen a hamisítványok a hamisítás mértékére, korára, céljára és sikerére nézve egyaránt nagy különbségeket mutatnak. A diplomatika e szempontok szerint teljes és részleges hamisítványokat, egykorúakat – amelyek az oklevélen szereplő korban keletkeztek –, későbbieket, illetve legújabb kori hamis okleveleket különít el. Ezek mellett vannak még jogi előnyök biztosításának a szándékával megírt és társadalmi vagy tudományos hiúság által kiállított hamis oklevelek is. Sikerességüket nézve pedig a hamisságukat igazán jól álcázók mellett a kevésbé jól sikerültek említhetők meg. Az oklevelek efféle részletező osztályozása ellenére a diplomatika szakemberei a hamisítás mértékét figyelembe véve alapvetően négy nagy csoportba sorolják az iratokat: 1. a hiteles oklevelek kibővítése által létrejött interpolált oklevelek; 2. a formailag valódi, tartalmilag pedig részben vagy teljesen hamis oklevelek; 3. a formailag hamis, tartalmilag hiteles oklevelek; 4. a formailag és tartalmilag egyaránt hamis oklevelek csoportjába (SZENTPÉTERY 1930: 7, 252–253; ÉRSZEGI 1986: 13–14; SOLYMOSI 2001: 156, 2006: 12).

A hamis okleveleknek ezt a négy típusát nyelvészeti szempontból célszerű két nagy csoportba összevonni, s a szövegüket tekintve részlegesen, illetve teljes egészében hamis oklevelek csoportját elkülöníteni. A nyelvi feltárás ugyanis az oklevelek szövegére (főképpen annak magyar nyelvű elemeire) irányul, és annak, hogy egy szövegben teljesen hamis oklevelet a formai hitelesség szempontjából

mi jellemez, nincs jelentősége. Másfelől pedig a formailag hamis, de tartalmilag valódi oklevelek a magyar nyelvi elemekre irányuló vizsgálatokban a hiteles oklevelek közé tartoznak (vö. SZŐKE 2018: 428–430). A hamis okleveleknek ez a kevésbé differenciált osztályozása tulajdonképpen tehát a diplomatikai és a történeti hitelesség közti különbségtételen nyugszik (vö. MARCZALI 1889: 379; SÖRÖS 1900: 82–84; SZENTPÉTERY 1930: 7; SOLYMOSSI 2001: 157).

4. Szent István király hamis oklevelei. Első királyunktól, Szent Istvántól tíz (1 görög² és 9 latin nyelvű) egyházi tárgyú oklevél maradt fenn, mindegyik átiratban. A ténylegesen kiállított oklevelek száma ugyanakkor ennél több is lehetett: GYÖRFFY GYÖRGY például legalább 20, Szent István egyházi alapításait megörökítő oklevelet feltételez (1977: 268).

A ránk maradt 10 oklevél közül hitelesnek csak a görög nyelvű Veszprém-völgyi adománylevelével tűnik (DHA. 1: 81–85). A 9 latin nyelvű oklevél közül 3: a Pannonhalmi (DHA. 1: 25–41), a Veszprémi (DHA. 1: 49–53) és a Pécsi (DHA. 1: 54–59) interpolált oklevelek, azaz az eredeti oklevelek utólagos betoldásokkal kiegészített változatai.³ A további 6: a Pécsváradi (DHA. 1: 63–80), a két Zalavári (DHA. 1: 86–92, 98–102), a Bakonybéli (DHA. 1: 113–119), a Ravennai (DHA. 1: 121–123) és a Nyitrai (DHA. 1: 434) oklevél pedig századokkal később készült hamisítványok (vö. SZENTPÉTERY 1930: 36; KRISTÓ 1999: 60–61; SOLYMOSSI 2006: 193–195; THOROCZKAY 2009, 2016). A hamis oklevelek közül a két utolsót, a Ravennai és a Nyitrai oklevelet a 17. században készítették, ezért ezek nyelvi vizsgálatával a továbbiakban nem foglalkozom (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255–256).

5. Az oklevelek nyelvi feltárásának módszerei. Szent István hamisnak tartott okleveleit (és általában a bizonytalan kronológiai státuszú okleveleket) – ahogyan erre már utaltam – nem lehet a hiteles és eredeti oklevelekre alkalmazott módszertani elvek szerint elemezni, vizsgálatuk új szempontokat igényel (vö. SZŐKE 2015: 7, 21–22). A továbbiakban ezeket a speciális módszertani elveket mutatom be, és ezek alapján tesztek megállapításokat Szent István négy hamis (a Bakonybéli, a Pécsváradi és a két Zalavári) oklevelének nyelvtörténeti forrásértékével kapcsolatban.

5.1. Az oklevelek keletkezési körülményeinek és filológiai jellemzőinek a feltárása. Mielőtt egy oklevelet mint nyelvemléket vizsgálatnak vetünk alá, fontos megismernünk keletkezésének körülményeit, illetve filológiai jellemzőit. A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek esetében ennek az ismeretanyagnak a feltárása még fokozottabban szükséges. Az oklevelek kritikai kiadásai

² A Veszprém-völgyi apácák adománylevelének keletkezési idejéhez lásd THOROCZKAY 2009: 1386–1390, illetve HOLLER 2011. és SZENTGYÖRGYI 2012.

³ A betoldások eltérő mértékben módosították az oklevelek eredeti szövegeit. A legtöbb betoldás a Pannonhalmi alapítólevelében található. A Pécsi alapítólevelén ennél csekélyebb módosítást hajtották végre, a Veszprémi oklevél pedig olyan kis mértékben változott meg az utólagos beavatkozás által, hogy „csaknem egészben hitelesnek tekinthető” (SOLYMOSSI 1993: 8). Ez utóbbi a DHA.-ban például nem is interpoláltként szerepel (DHA. 1: 49–53).

(vö. például DHA.) alapján átfogó képet kaphatunk a társtudományok (főként a történelemtudomány és a diplomatika) nézeteiről az egyes oklevelekre vonatkozóan. A következőkben ezért a négy Szent István-i hamis oklevél filológiai jellemzőiről szölok röviden.

Bakonybéli alapítólevél (Szövegkiadása: DHA. 1: 113–119. Magyar nyelvű fordítása: DÉNESI 2002: 166–171, 2013: 125–129. A korábbi szövegkiadásokhoz és fordításokhoz pedig lásd DHA. 1: 116–117.)

A Bakonybéli alapítólevélben 1037-es évszám szerepel, de a ma ismert oklevelet biztosan nem a 11. században, hanem a 13. század első felében, valószínűleg 1230 és 1240 között írták. Ez a hamis oklevél sem maradt fenn azonban eredetiben, szövegét 14. századi (1330) átiratból ismerjük. Korábban, a 13. században (1246-ban) is ártírták a hamis alapítólevelet, ez az ártírás azonban ugyancsak hamisnak bizonyult. A hamis oklevél 1037-es datálása a Pozsonyi évkönyvből származhat, bár abban egy másik Szent István-kori bencés apátság, a pécsváradai alapítását kötik ehhez az időponthoz. Ezeknek megfelelően az oklevelet a következőképpen datálhatjuk: +1037 [1240 k.]/+1246/1330 (mindehhez vö. KARÁCSONYI 1891: 134–143; SZENTPÉTERY 1923: 5, 1938: 140; DHA. 1: 117–118; THOROCZKAY 2009: 1410).

Az oklevél hitelével kapcsolatban már a 19. században kételyeiket fogalmazták meg a kutatók. Számos gyanús körülmény közül itt most csak néhányat említek meg: a bevezető és befejező részek formulái eltérnek az egykorú oklevelektől, és az oklevélben felváltva jelentkeznek a királyi és a pápai oklevelekből kölcsönzött kifejezések. Mindezek mellett az oklevél stílárius jegyei (például a szóhasználata) is a 11. századnál későbbi keletkezésre utalnak (vö. HORVÁTH M. 1878: 206; KARÁCSONYI 1891: 138–143; ERDÉLYI 1903: 224–233; SZÖKE 2016: 49–50).

A ma ismert alapítólevélben 34 helymegjelölés⁴ található (DHA. 1: 118–119). RÓMER FLÓRIS szerint Szent István a remeték nyugalma érdekében az apátság birtokait nem közvetlenül Veszprém megyében, Bakonybél szomszédságában, hanem távolabb jelölte ki (1862: 365). Ezt a felvetést sem igazolni, sem cáfolni nem tudjuk, az azonban bizonyos, hogy a nyolc birtok közül három (*Cuppan, Pannauad, Ocol*) Veszprém, további három (*Arpas, Quiar, Nuul*) Győr, egy-egy pedig Vas (*Mogos*) és Zala (*Poloznuk*) megyében volt. Az oklevél tanúsága szerint az apátság alapításkor kapott vámhelyei és halászhelyei pedig többnyire távolabbi megyékben, például Hont és Csongrád megyében voltak (vö. SÖRÖS 1903: 27–28).

Pécsváradai alapítólevél (Szövegkiadása: DHA. 1: 63–80. Magyar nyelvű fordítása: GÁLLOS-KÁRPÁTI 2014: 10–12; BORONKAI IVÁNNÉ 2000: 35–40. A korábbi szövegkiadásokhoz és fordításokhoz pedig lásd DHA. 1: 66.)

Az 1015. évvel jelzett Pécsváradai alapítólevelet – II. Géza 1158. évi ártíró oklevelével együtt – szintén a 13. században (1220 k.) jegyezték le. Abban is hasonlít ez az oklevél a Bakonybéli alapítólevélhez, hogy a hamis irat eredetiben nem, csak többszörös átiratban maradt fenn a 15. század elején kiállított formájában. A da-

⁴ Helymegjelölésen összefoglalóan a helyneveket, illetve a hely (alkalmi) körülírását, nem tulajdonnévi megjelölését értem (vö. SZENTGYÖRGYI 2009: 63).

tálása a következő: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR. (SZENTPÉTERY 1930: 36, 1938: 137–139; DHA. 1: 63, 67–70; SOLYMOSI 2006: 194–195; THOROCZKAY 2016: 69–74, 2020: 14–18).

Már a 19–20. század fordulóján igyekeztek kritikai vizsgálat alá vonni az alapítólevél szövegét. KARÁCSONYI JÁNOS három szempontot mérlegelve (1. az oklevél egyezik-e a kor viszonyaival és 2. az egykorú oklevelekkel, illetőleg 3. a későbbi oklevelek adataival) II. Géza átíró oklevelén (1158) éppúgy nem talált fogást, mint ahogyan a benne átírt Szent Istvánnak tulajdonított oklevelén (1015) sem (1891: 84–100). Vele szemben az oklevéllel a későbbiekben foglalkozó kutatók – főként az alapítólevélben alapításkori adományként felsorolt javak alapján – cáfolták az oklevél hitelességét, mivel az a fennmaradt oklevél a pécsváradi apátságot mintegy kétszer olyan gazdagnak mutatja, mint amilyen a nagy jelentőségű pannonhalmi apátság száz évvel az alapítása után volt (ERDÉLYI 1902a: 78–80; SZENTPÉTERY 1918: 13–14, 1938: 138; KNAUZ 1905: 862–866).

Az alapítólevélben 41 falu (*villa*) adományozásáról van szó, közülük 20 határainak leírásával együtt szerepel, ezért mintegy 140 helymegjelölést találunk a latin szövegben. A birtokok jelentős része az apátság közvetlen környezetében, Pécsvárad, illetve Babarc környékén helyezkedik el Baranya megyében. De a távolabbiak többsége is Baranya vármegyében található, csak néhány lokalizálható Tolna (*Zumba, Zaczard, Sholad*), Veszprém (*Hagmasker*), Pilis (*Neuýg*) vagy Bodrog (*Ylsan*) megyébe, illetve kettőnek (*Fonsol, Chomur*) bizonytalan a lokalizálása (DHA. 1: 72–77, illetve index).

Zalavári oklevelek (Szövegkiadásai: DHA. 1: 86–92, 98–102. Magyar nyelvű fordításai: JÁSZAY 1855: 265–267, 269–272; BILKEI 1996: 16–17. A korábbi szövegkiadásokhoz pedig lásd DHA. 1: 89–90, 99.)

A zalavári apátságnak két Szent István korára visszahamisított oklevele is van (1019, 1024). Mindkét Zalavári oklevél 14. századi hamisítvány, és többszörös átíratban maradt fenn, amelyeket a következőképpen datálhatunk: +1019 [14. sz. eleje]/+1328/1347/1370 és +1024 [14. sz. közepe]/+1339/1350 (SZENTPÉTERY 1923: 4, 5; DHA. 1: 86–87, 98).

Az oklevelek státuszáról a 19. század végétől máig szinte azonos módon vélekednek a kutatók (vö. ERDÉLYI 1902b: 476–500, a nézetek összefoglalását lásd DHA. 1: 90–91; THOROCZKAY 2009: 1408–1409; SZÖKE 2021a: 29–35).⁵ Gyanút keltő például az 1019. évi oklevél *Ordinis Sancti Benedicti* megnevezése, a 11. században ugyanis hazánkban a bencések mellett nem volt másik szerzetesrend, így ilyen megkülönböztetésre sem lett volna szükség akkor, ha ebben a korai időszakban írták volna az oklevelet (KARÁCSONYI 1891: 114).⁶ Az 1024. évi oklevél hitele ellen pedig legfőbb érvként az szól, hogy több olyan birtok szerepel benne, amelyeket más oklevelek szerint a 13. század közepén még mások birtokoltak (vö. KARÁCSONYI 1887: 321–324, 1891: 107–133, 1892: 84–85). A több ponton megegyező, illetve egymást kiegészítő, de jelentősen el

⁵ Kivételként az apátság perjelét, FÜSSY TAMÁST említhetjük, aki az apátság történetéről szóló munkájában hiteles oklevélnek tartja az 1019-re és 1024-re datált okleveleket (1902).

⁶ A kifejezés 11. századi használatához lásd ERDÉLYI 1902b: 496.

is térő oklevelek már azzal is gyanakvásra adnak okot, hogy két oklevél tartalmazza az alapító adományait, és ami ennél is problémásabb, hogy egyik oklevél sem utal a másikra. Az 1024. évi oklevél tehát nem megerősíti az 1019. évit: a két oklevélben egyaránt feltűnő adományok úgy szerepelnek ugyanis az 1024. évi oklevélben, mintha ezeknek az adományoknak, illetve említéseknek nem lenne előzménye, más oldalról pedig az 1019. évi iratban szereplő javak egy részéről egyáltalán nem szól az öt évvel későbbre datált oklevél (vö. KARÁCSONYI 1891: 107–108).

Az 1019. évi oklevélben 68, az 1024. évi oklevélben pedig 38 helymegjelölés szerepel. Az adományok túlnyomó többsége – ahogyan az általában jellemző volt – az apátság közelében, Zala megyében található, csak néhány adomány való a szomszédos Vas (*Razna*), Veszprém (*Dewecher*; *Koruntal*) és Somogy (*Fyzegh*, *Chorgow*, *Myrenja*, *Bulchew*) megyéből, illetve a távolabbi Tolna (*Modacha*), Pest (*Schepel*) és Csongrád (*Zenthadrianmartyr*) megyéből (DHA. 1: 91–92, 101–102, illetve index).

5.2. A hamis oklevelek megírásához felhasznált oklevelek mint források. Az itt tárgyalt négy hamis oklevél nyelvi vizsgálatához nem használhatjuk fel közvetlen forrásként a 11. századi okleveleket, ezek ugyanis nem maradtak fenn, sőt az egykori létezésük sem mindig egyértelmű. És természetesen azért sem, mert ha lennének 11. századi oklevelek, akkor a hamisítványok feltárása egyszerűen okafogyottá válna. A hamis oklevelek megírásához használt iratoknak mint a hamisítványok elemzését segítő forrásoknak a vizsgálata kapcsán azonban fontosnak gondolom, hogy összefoglaljuk az egykori Szent István-kori oklevelekkel kapcsolatos ismereteinket. Az apátságok Szent István korában történt alapítása mellett ezeknek a 11. századi okleveleknek a feltételezett egykori létezése, illetve egyes elemeiknek a hamis oklevelekben való megjelenése adja ugyanis az alapot ahhoz, hogy ezeket a korai időkre datált hamis okleveleket megpróbáljuk bekapcsolni az adott korszakra irányuló nyelvtörténeti vizsgálatokba.

A Bakonybéli alapítólevél kapcsán GYÖRFFY GYÖRGY azt feltételezi, hogy Szent István király adományairól az alapítás idején készülhetett egy hiteles oklevél is. Erre enged következtetni a Bakonybéli összeírás első toldaléka, valamint IX. Gergely pápa bullája is, ezek ugyanis említést tesznek első királyunk rendelkezéseiről és adományairól, bár konkrétan nem szólnak István okleveléről (DHA. 1: 117; vö. KOVÁCS ZS. 2001: 69; HERVAY 2001: 479). FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ ugyancsak számol egy hiteles alapítólevéllel, amikor a Bakonybéli összeírás kapcsán úgy vélekedik, hogy az oklevél egy részlete István hajdani alapítólevelének a töredékét tartotta fenn (1892: 8–9). KISS LAJOS nem nyilatkozik a hiteles oklevél egykori létezéséről, de azt tartja, hogy a hamis Bakonybéli alapítólevél olyan tényeket tartalmaz, amelyeket első királyunk korára vonatkoztathatunk (1997: 157, mindehhez vö. SZŐKE 2016).

A Pécsvárad-i alapítólevél 11. századi hiteles változatának létezése mellett szól az, hogy a ma ismert hamis oklevélről GYÖRFFY GYÖRGY nyomán az a nézet terjedt el, hogy az egy 11. századi oklevél 13. században kibővített (azaz interpolált) változata (is) lehet (DHA. 1: 72; KRISTÓ 2000: 317; ÉRSZEGI 2000: 1;

KISS G. 2001: 87, 89; vö. THOROCZKAY 2009: 73).⁷ Több szakmunka azonban továbbra is a Szent István király korára hamisított oklevelek között tartja számon a Pécsváradi alapítólevelet (vö. pl. SOLYMOSI 2006: 194–195). A diplomatikai munkák vélhetően azért nem sorolják az egyértelműen interpolált oklevelek közé a Pécsváradi oklevelet, mert nem tudjuk olyan módon elkülöníteni az utólag beszúrt részeket az eredetiektől, mint ahogyan azt például a Százdi vagy a Garamszentbenedeki oklevél esetében meg tudjuk tenni (DHA. 1: 183–185, 213–218). Az oklevél státuszával kapcsolatos bizonytalanságot jól érzékelteti az, hogy a *Diplomata Hungariae Antiquissima* című kötetben az oklevelet GYÖRFFY GYÖRGY is a *falsum* 'hamis' jelzővel közli, de a kommentárban jelzi, hogy az 1015-re datált irat *maxima parte interpolatum*, vagyis nagyrészt utólagos betoldásokat tartalmazó interpolált oklevél is lehet (DHA. 1: 63, 72; mind- ehhez vö. SZŐKE 2020a: 85).

A Zalavári oklevelek esetében az oklevelekhez kritikai szemlélettel közelítő GYÖRFFY GYÖRGY nem számol István-kori (11. század eleji) előzménnyel, de 11. századival igen: az 1019. évi hamis oklevélnek a birtokokat összeíró része megítélése szerint vélhetően egy egykor létező 11. század végi összeírásból származik (1977: 325; DHA. 1: 86–87, 98–102).⁸

A hamis Zalavári oklevelek előzményeivel kapcsolatos megállapítás át is vezet minket a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek vizsgálatát segítő következő forráscsoporthoz, a 11. század végi összeírásokéhoz. Szent László király rendeletének hatására, amely előírta, hogy az egyházak újra birtokolhassák az idegen kézbe került birtokaikat és járulékaikat, a 11. század végén több *conscriptio*, azaz királyi megerősítéssel ellátott leltár készült (vö. FEJÉRPATAKY 1892: 3–4). A 11. század végén a bakonybéli és valószínűleg a pécsváradi, illetve a zalavári apátságok adományait is összeírták. Ezek az iratok fontos támpontjai lehetnek a 13., illetve 14. században hamisított oklevelek korai rétegeit feltárni kívánó nyelvi vizsgálatnak. A három összeírás fennmaradási körülményei azonban jelentősen eltérnek egymástól. A bakonybéli apátság esetében a legjobbak a lehetőségek, a Bakonybéli összeírás ugyanis napjainkig fennmaradt önálló oklevélként (DHA. 1: 247–255). Ezzel szemben a Pécsváradi és a Zalavári összeírás egykori megléte pusztán a hamis oklevelek egyes részletei alapján sejthető.

A Bakonybéli összeírás négy részből áll: a Szent István-i javakon és kiváltságokon túl az újabbakat is megemlíti. Az összeírás felsorolja továbbá az apátság birtokain élő szabad és szolgáló népeket, a liturgikus öltözékeket, eszközöket és apátsági könyveket is (DHA. 1: 247–255; KOVÁCS ZS. 2001: 71; PELCZÉDER 2022: 15–21). A hamis Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás hiteles részeinek⁹ összevetése azt mutatja, hogy az 1037. évi hamisítványban István

⁷ Az oklevél interpolált voltát GYÖRFFYt megelőzően már egy német diplomatikus, HARRY BRESSLAU is felvetette (BRESSLAU véleményét idézi SZENTPÉTERY 1918: 19; GYÖRFFY 1969: 202–203).

⁸ PÜSPÖKI Nagy PÉTER a két oklevél közül az 1024. évit tartja korábbinak, és elképzelhetőnek gondolja egy hiteles 11. századi oklevél egykori meglétét is (1989: 58).

⁹ Az összeírás négy részből áll, amelyek közül az első és a második tartható tartalmilag hitelesnek. Ezek a 11. század végén, illetve a 12. század elején keletkezettek (PELCZÉDER 2022: 15–19; DHA. 1: 247, 250, 253–254).

adományait megnevező helynevek nagy része az összeírásban is feltűnik, így azok a 11. században vagy a 12. század elején már biztosan léteztek. Ezek a szörványok adhatják a kiindulópontot annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az alapítólevél a 13. századi keletkezése ellenére nyelvtörténeti szempontból tartalmaz-e a 11. századból származó elemeket (SZŐKE 2017, 2019a).

GYÖRFFY GYÖRGY szerint a hamis Pécsváradi alapítólevél lejegyzését leginkább meghatározó forrás a monostor 11. századi javait lajstromozó összeírás: az alapítólevél egy jelentős részét ebből az iratból származtatja. Ez az összeírás nem maradt fenn önálló oklevélként. A keletkezési idejét GYÖRFFY Szent László korára datálja, de azt sem zárja ki, hogy egy része már Szent István koronázása előtt elkészülhetett (1969: 203; DHA. 1: 70). Ez az elképzelés azonban nem problémamentes, kérdéses például, hogy ki írta volna ezt az oklevelet a német császári kancellária írnokának, Heribert C-nek a Magyarországra érkezése előtt (KRISTÓ 2000: 315). GYÖRFFY GYÖRGYnek a Pécsváradi összeírás kiemelkedő szerepét hangsúlyozó megjegyzése ugyanakkor jól összecseng KISS GERGELYnek a Pécsváradi oklevél műfaját érintő megállapításával, miszerint ez az oklevél sokkal inkább összeíró oklevélnek, mint alapítólevélnek tűnik: alig szól az alapítás körülményeiről, az apátság adományait viszont részletesen tárgyalja (1999: 49, 2001: 88). A hamisítás bizonyítékeként korábban is többen említették, hogy a Pécsváradi oklevél szövegezése erősen emlékeztet a Bakonybéli összeírására (SZENTPÉTERY 1918: 14, 16; vö. HORVÁTH 1878: 204–205).

A két Zalavári oklevél esetében az 1019. évi oklevél birtokokat összeíró része alapján következtethetünk egy 11. század végi összeírás egykori meglétére. Ez az összeírás a Pécsváradi összeíráshoz hasonlóan önálló oklevélként nem őrződött meg (GYÖRFFY 1977: 325; DHA. 1: 86–87, 98–102). Fennmaradt ugyan egy Szent László-kori oklevél: +1101/+1328/1347/1370 (DHA. 1: 313–316). Ezt az oklevelet azonban már a datálása alapján is egyértelműen kizárhatjuk a hiteles oklevelek köréből: Szent László egyrészt 1095-ben meghalt, másrészt uralkodással mindösszesen 19 évet töltött, miközben ez az oklevél azt állítja, hogy 1101-ben a király uralkodásának 22. évében jegyezték le (vö. DHA. 1: 313; ERDÉLYI 1902b: 500).

Az eredeti Szent István-kori okleveleken, illetve a 11. század végi összeírásokon túl a hamis oklevelek írói további forrásokat is felhasználtak egy-egy oklevél megszerkesztéséhez, amelyekre lehetőségeink szerint a nyelvi vizsgálatok során szintén szükséges figyelnünk, ezek felsorolásától azonban e helyütt eltekintek (ehhez vö. DHA. 1: 118–119, 68–72, 90–91, 100).

5.3. A hamis oklevelek oklevélcsoport tagjaként való vizsgálata. Amellett, hogy egy-egy hamis oklevelet a vele kapcsolatba hozható források hálózatában érdemes elemezni, legalább annyira fontosnak tartom, hogy az egy oklevélcsoportba tartozó hamisítványok vizsgálata során igyekezzünk minél nagyobb mértékben fókuszálni a csoportba tartozó többi hamis oklevélre is. A diplomatika a (magyarországi) hamis oklevelek körében tárgyi és személyi kapcsolatok, valamint sokszor az azonos helyen történt hamisítás alapján határozza meg ezeket az oklevélcsoportokat (SZENTPÉTERY 1930: 255).

Az oklevelek efféle osztályozásának szem előtt tartása a nyelvtörténeti vizsgálat során azért lehet gyümölcsöző, mert az ily módon összetartozó hamis oklevelek együttes vizsgálata a kritikájuk mellett a nyelvi elemzésüket is megkönnyítheti. Az általam kiválasztott négy Szent István-i hamis oklevél egy oklevélcsoportba tartozik: a Bakonybéli, a Pécsváradi és a két Zalavári oklevél között ugyanis kapcsolatot jelent egyrészt az, hogy mindhárom apátságot Szent István alapította, másrészt úgy tűnik, hogy mindegyik hamis oklevél megszerkesztéséhez forrásként használták fel Szent István Pannonhalmi oklevelét (vö. SZENTPÉTERY 1930: 255–256). Mindez fokozottan indokolja együttes vizsgálatukat.

5.4. Az oklevelek helynévtörténeti és nyelvtörténeti forrásértékének szétválasztása. A bizonytalan kronológiai státuszú okleveleknek fontos jellemzője az, hogy szövegükben – a keletkezési és fennmaradási körülményeikből adódóan – névtörténeti és nyelvtörténeti szempontból is több időbeli réteg feltételezhető. Az elemzett négy oklevélben elvileg a következő kronológiai rétegekkel számolhatunk: 1. az apátságok alapításának, illetve az eredeti oklevelek keletkezésének az ideje; 2. a hamis oklevelek lejegyzésének az évszázada; 3. a hamisítványok átírásának/átírásainak a kora. Egy-egy oklevélben tehát akár 4–5 kronológiai réteg nyoma is jelen lehet attól függően, hogy hány-szoros átíratban maradt ránk; ezeknek a rétegeknek egy részét azonban sokszor célravezetőbb összevontan kezelni (vö. pl. SZŐKE 2015: 24, 2021a: 35). Ennek az a magyarázata, hogy az elemzés során mindenekelőtt az oklevelek 11. századi rétegét kívánjuk (nyelv- és névtörténeti szempontból) elhatárolni a későbbi kronológiai síkokról függetlenül attól, hogy ez utóbbiakból egy vagy több le lehet fel az oklevelekben.

Már az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a kronológiai rétegzettség, névtörténeti és nyelvtörténeti tekintetben szigorúan külön kell kezelni, és a nyelvészeti elemzés során a névtörténeti rétegek vizsgálatát kell először elvégeznünk. Ahhoz ugyanis, hogy az egyes helynevek nyelvtörténeti jellemzőit meg tudjuk határozni, előzetesen tisztáznunk kell azt, hogy a helynevek szerepeltek-e az eredeti oklevélben (ha volt eredeti oklevél), illetve léteztek-e már abban az időben, amikor a hamisító az iratot datálja (azaz 11. században), vagy csak a hamisítás hozadékaként kerültek bele a szövegbe. A kronológiai rétegek két szempontból való vizsgálata által kerülhető el például az, hogy egy olyan név lejegyzésében (helyesírásában, hangalakjában) keressünk korai (azaz jelen esetben 11. századi) nyomokat, amelyek a forrásnak számító eredeti oklevélben még nem szerepeltek, és létezésük az adott időszakban más módon sem feltételezhető.

A nevek így értelmezett kronológiai értéke eredményesen meghatározható történettudományi és diplomatikai szempontok alapján, például az apátságok peres ügyeiből levonható következtetésekre vagy az oklevelek formuláinak a vizsgálatára támaszkodva. Ezek segítségével többnyire nagy valószínűséggel ki tudjuk jelölni azokat a helyneveket, amelyek már a hamis oklevél megírásához felhasznált eredeti forrásban is szerepelhettek. Azoknak a neveknek a névtörténeti feltárását azonban már kevésbé segítik ezek a támpontok, amelyek valószínűsíthetően nem voltak benne az eredeti oklevélben, noha ettől függetlenül a kérdéses helyek, illetve a nevek természetesen léteztek már a 11. században is. A helynevek

nyelvtörténeti elemzéséhez – az elmondottakból következően – önmagukban szintén kevésbé használhatók ezek a szempontok, de jó kiindulási alapot jelentenek hozzá (vö. SZŐKE 2019a: 312–313).

Másfelől arra is van lehetőségünk ugyanakkor, hogy a nyelvi elemzés eszköztárát használva próbáljuk tisztázni egyes nevek névtörténeti forrásértékét. Ezt az alábbiakban a Pécsváradi oklevél segítségével mutatom be.

5.4.1. Megnevezőszós szerkezetek. A helynevek latin szövegkörnyezetének vizsgálata feltétlenül fontos támpont lehet. Egy bizonytalan kronológiai státuszú oklevél egyes részeinek korai keletkezésére utalhat például az, ha a szövegbeillesztési megoldásai eltérnek a későbbi időszak normáitól (SZŐKE 2020b, 2020c). A szövegbeillesztési megoldások egyikének, az ún. megnevezőszós szerkezeteknek van egy latin földrajzi köznévi (*villa* 'falú', *fluvius* 'folyó' stb.) főtagja, ami megmutatja, hogy a szerkezetben szereplő név milyen helyfajtára utal. A főtaghoz a *qui, que, quod* 'amely, ami' latin vonatkozó névmással kapcsolódik a megnevezőszót és a vulgáris nyelvű elemet tartalmazó mellékmondat. A szerkezetek megnevezőszója többnyire egyes szám 3. személyű passzív formájú igei állítmány: 1086: „predium, quod dicitur *Ketel loca*”, azaz „birtok, amit *Ketel loca*-nak mondanak” (DHA. 1: 251), de a szerkezetekben más igék is előfordulhatnak. Közülük kétségtelenül a *dico* 'mond, nevez valamit valaminek' és a *voco* 'hív, mond, nevez valamit valaminek' volt a legelterjedtebb, de a *nomino*, a *nuncupo*, az *appello* és a *cognomino* mondást, megnevezést jelentő igékre is találunk példákat a középkori oklevelekben (mindehhez lásd HOFFMANN 2004: 38–42; HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 77–81).

A Pécsváradi oklevélnek a legkorábbi rétegei egy olyan korai időszakból származnak, amikor a magyarországi írásbeliség normáiról még nem beszélhetünk, az ezért „felelős” hivatali háttér (a királyi kancellária) sem létezett még ekkor a később ismert formájában (FEJÉRPATAKY 1885: 10–19; SZENTPÉTERY 1930: 5). A mintegy 140 helymegjelölést tartalmazó alapítólevélben 13 megnevezőszós szerkezet szerepel. A szerkezetben csak falvak nevei tűnnek fel, minden esetben határaik leírásával, határpontjaik említésével együtt.¹⁰

A Pécsváradi oklevél megnevezőszós szerkezetei azonban több tekintetben is különböznek a későbbi oklevelek „szabályos” szerkezeteitől. Az egyik eltérés a főtag és a vonatkozó névmás hiánya: „*Sexta Batatue nominatur, que ab oriente*” (DHA. 1: 73). Feltűnő még, hogy megnevezőszóként minden esetben a *nomino* ige egyes szám 3. személyű passzív formája áll: „*secunda Chomur nominatur*”, „*tricesimasecunda Hirig nominatur*” (DHA. 1: 73–75). Az oklevél szerkezetei ugyanakkor megfeleltethetők a későbbi formákkal: *quinta Ylsan nominatur* > *quinta [villa, que] Ylsan nominatur*. A falvak felsorolása előtti mondat („*villas XLI*”, DHA. 1: 73) ugyanis előrevetíti a 41 faluról szóló részt az oklevélben. Az idézett mondat mellett az egyes említésekben szereplő számnevek nőnemű végződésai (*prima, vicesimaseptima* stb.) is arra engednek következtetni, hogy

¹⁰ A Pécsváradi oklevél 41 falut (*villa*) említ, közülük 20-at határaival együtt. A határpontokkal leírt falvak közül 13-nál szerepel megnevezőszó, 7 esetben pedig olyan határleírást találunk, amelyben nem szerepel megnevezőszó (DHA. 1: 73–75).

bár közvetlenül nincs főtag a szerkezetekben, mindenhová a *villa* értendő oda (ehhez a jelenséghez vö. SZŐKE 2015: 141).

A megnevezőszerű szerkezetek (más oklevélből nem ismert) hiányos formájából arra következtettek, hogy az oklevélnek ez a jellegzetessége nagy valószínűséggel az első (11. századi) kronológiai réteghez kapcsolható. Ez azt jelenti, hogy az ekképpen beillesztett helynevek már a 11. századi oklevélben is szerepelhettek, a lejegyzésük módja az oklevél hagyományozódása során azonban természetesen változhatott (mindehhez lásd SZŐKE 2020b).

(Folytatjuk.)

SZŐKE MELINDA
Debreceni Egyetem

Nem mind arany, ami fénylik

Vélt és valós belső tárgyas szerkezetek a magyarban

1. rész

1. Bevezető. Jelen tanulmányban azt vizsgálom, hogy a magyarban milyen mértékben megengedett az olyan típusú szerkezet, ahol egy tranzitív konfigurációban használt igét egy olyan, melléknévvvel ellátott tárggyal kapcsolunk össze, amely alaktanilag és szemantikailag is kapcsolódik hozzá, mivel egy közös töből származnak és egy szócsaládhoz tartoznak (pl. *Mari gyönyörű éneket énekelt*). Vizsgálatom során nagyobb részben különböző írott (irodalmi) szövegekből, kisebb mértékben pedig internetes keresésekből és személyes gyűjtés során létrehozott korpuszból választottam olyan példákat, ahol a tárgy az ige alaktani és szemantikai másolata. Bár első látásra a mindennapi nyelvben vagy akár a világhálón számos olyan szerkezetet találunk, ahol az ige és az akkuzatívuszi tárgy között alaktani és szemantikai kapcsolat létezik, nem minden esetben beszél(het)ünk valós belső tárgyas szerkezetéről.

2. Belső tárgyas szerkezetek. A belső tárgyas szerkezet egy ige és egy (általában melléknévvvel ellátott) belső tárgy alkotta struktúra, ahol az utóbbi egy olyan, főnév által kifejezett tárgy, amely alaktanilag és szemantikailag kapcsolódik az igéhez, mivel egy közös töből származnak és egy szócsaládhoz tartoznak. Úgy is mondható, hogy a belső tárgy az ige alaktani és szemantikai másolata. A legújabb osztályozás szerint (l. HORROCKS–STAVROU 2010; LAVIDAS 2013a, 2013b, 2014, 2018) háromféle belső tárgyról, illetve belső tárgyas szerkezetéről beszélünk.

2.1. A tranzitív belső tárgyas szerkezetek ún. prototipikus tranzitív – és a magyarban gyakran igekötős – igékkel fordulnak elő. Ezek argumentumszerkezete kötelezően két argumentumot tartalmaz: egy alanyt és egy tárgyat, amely lehet egy belső tárgy (1a) vagy bármilyen más, nem az ige tövéből képzett tárgy (1b):

(1a) Olyan **gondolatokat gondolj**, amelyek kellemes érzéseket ébresztenek benned (HG. 81.)

(1b) Ezt álmomban sem gondoltam volna rólad.

Itt a belső tárgy a tematikus és referenciális, nem az ige tövéből képzett tárgy mondattani jellemvonásait tükrözi: megjelenhet szenvedő szerkezetek alanyi pozíciójában (pl. *Ez a gondolat jól ki volt gondolva*), felvehet egy erős determinánst (pl. *Mari ezt a/mindegyik/a legtöbb gondolatot gondolta*), tematikus szerepet kap és szemantikai értelmezése van (pl. téma), helyettesíthető névmással (pl. *Mari ezt/azt gondolta*), módosítható egy megszorító értelmű vonatkozó mellékmondattal (pl. *Mari azokat a gondolatokat gondolta, amelyek kellemes érzéseket*

ébredtetek benne) és képezheti a választ a *mit*-típusú kérdésre (pl. *Miket gondolt Mari? Kellemes gondolatokat*).

2.2. A tranzitívizáló belső tárgyas szerkezetek ún. képzett unergatív igékkel fordulnak elő. Ezek argumentumszerkezetében kötelezően megtalálható az alany, tehát az ige elsősorban intranszítívként szerepel, viszont az ide tartozó igék tetszés szerint még felvehetnek egy tárgyat is, amely lehet egy belső tárgy vagy egy avval egyenértékű tárgy, mint például egy szinonima vagy hiponima. Amint azt az alábbi példák is mutatják, az ebbe a csoportba tartozó igék főként (egyfajta) létrehozást (l. 2a és 2b) vagy elfogyasztást (l. 3a és 3b) fejeznek ki.

(2a) Mari gyönyörű **éneket énekelt** és három **táncot táncolt**.

(2b) Mari gyönyörű népdalt/himnuszt énekelt és három tangót/keringőt táncolt.

(3a) Mari finom **italt ivott** és meleg **eledelt/ételt evett**.

(3b) Mari finom teát/kávét/limonádét ivott és meleg szendvicset/levest evett.

MITTWOCH (1998), PERELTSVAIG (2002), DE SWART (2007), HORROCKS–STAVROU (2010) és LAVIDAS (2013a) szerint az ilyen és hasonló szerkezetekben a tárgy csak véletlenül kapcsolódik alaktanilag az igehez, és egy teljesen referenciális argumentumról van szó. Ez esetben a belső tárgy a tranzitív szerkezetekhez hasonlóan a tematikus és referenciális, nem az ige tövéből képzett tárgy mondattani jellemvonásait tükrözi: megjelenhet szenvedő szerkezetek alanyi pozíciójában (pl. *Az ének szépen el volt énekelve*), felvehet egy erős determinánst (pl. *Mari táncolta ezt a/mindegyik/a legtöbb táncot*), tematikus szerepet kap és szemantikai értelmezése van (pl. téma), helyettesíthető névmással (pl. *Mari ezt/azt ivott*), módosítható egy megszorító értelmű vonatkozó mellékmonddal (pl. *Mari azt a gyönyörű éneket énekelte, amelyet tavaly is énekelt*), és képezheti a választ a *mit*-típusú kérdésre (pl. *Mit ivott Mari? Finom italt*). A nem belső tárgyakhoz hasonlóan a fenti példákban a belső tárgy a preverbális pozícióban egy puszta, melléknévvel/jelzővel ellátott főnévi vagy számnévi kifejezésként jelenik meg, és az ige alanyi ragozását vonja maga után, mint bármely más névelőtlen főnév által kifejezett tárgy.

2.3. Az aspektuális belső tárgyas szerkezetek ún. prototipikus unergatív igékkel fordulnak elő. Ezek argumentumszerkezetete csak egy alanyt tartalmaz, tehát az ige elsősorban intranszítív, de az ebbe a csoportba sorolható igék kivételesen felvehetnek egy belső argumentummal egyenértékű tárgyat is, amely kizárólag belső tárgy lehet, és amely nem helyettesíthető más, hasonló/egy avval egyenértékű tárggyal, mint például egy szinonima vagy hiponima (4b). Az alábbi (4a) példát Tóth Árpád *Az ősök ritmusa* című versében találtam:

(4a) **Mosolyognék** egy boldog, új **mosolyt**. (PTA. 188.)

(4b) *Mari mosolygott egy széles vigyort/nevetést.

Néhány irodalmi szövegből vett példát leszámítva (l. 4a), a szó szoros értelmében vett, az angol és a nemzetközi szakirodalomból ismert aspektuális belső tárgyas szerkezet – ahol egy prototipikus unergatív igtét egy olyan, melléknévvel

ellátott tárgygal kapcsolunk össze, amely szemantikai és főként alaktani másolata az igének (l. az angol *sleep a sound sleep* 'mélyet alszik' vagy *sigh a weary sigh* 'fáradtat sóhajt' példákat) – nem megengedett a magyar nyelvben. Ezt illusztrálják az alábbi példák:

- (5a) *Mari mosolygott egy széles mosolyt.
- (5b) *A gyerek mély alvást aludt.
- (5c) *Feri harsány kacagásokat kacagott.
- (5d) *Anya sóhajtott egy fáradt sóhajt.

Viszont amint azt FARKAS (2019, 2020a, 2021) is bizonyítja, a magyarban az aspektuális belső tárgy szerepét az olyan, akkuzatívuszi tárgyraggal ellátott ún. áltárgyak töltik be, mint például *(egy) jót, (egy) nagyot, (egy) hatalmasat, (egy) széleset, (egy) mélyet, (egy) félelmeteset, (egy) szelidet, (egy) hangosat, (egy) vidámat, (egy) gyorsat, (egy) hirtelent, (egy) isteneset, (egy) öregeset, (egy) hosszút, (egy) bájosat* vagy *(egy) kellemeset* (l. KIEFER 1992, 1994, 2006; PIÑÓN 2001; É. KISS 2004 vagy CSIRMAZ 2008, akik főként az *egyet*-re, illetve az *(egy) jót* vagy *(egy) nagyot* áltárgyakra fókuszálnak).¹ Eszerint az (5)-beli példák grammatikus megfelelői az alábbi mondatok:

- (6a) Mari mosolygott egy széleset.
- (6b) A gyerek mélyet aludt.
- (6c) Feri harsányakat kacagott.
- (6d) Anya sóhajtott egy fáradtat.

Mivel végső soron sem az (angol, orosz vagy héber) aspektuális belső tárgyak, amelyeket a prototipikus unergatív ige tövéből képzünk, sem ezen magyar áltárgyak nem tekinthetők (az ige által kiválasztott) belső argumentumoknak, és nem utalnak egy tematikus és referenciális tárgyra, mondattani viselkedésük hasonló és eltér mind a tranzitív, mind a tranzitívizáló belső tárgyas szerkezetek viselkedésétől. Eszerint nem jelenhetnek meg szenvedő szerkezetek alanyi pozíciójában (pl. **Egy istenes oda volt ütve*, l. még CSIRMAZ 2008), nem vehetnek fel egy erős determinánst (pl. **Mari mosolyogta ezt a/mindegyik/a legtöbb széleset*), nem kapnak tematikus szerepet és nincs szemantikai értelmezésük (pl. téma), nem helyettesíthetők névmással (pl. **A gyerek azt aludta*), nem módosíthatók egy megszorító értelmű vonatkozó mellékmondatral (pl. **Anya azt a fáradtat sóhajtotta, amelyet tegnap is sóhajtott*), és nem képezhetik a választ a *mit* – vagy az angolban a *what* 'mit' – típusú kérdésre (pl. **Miket kacagott Feri? Harsányakat*).

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy jelen tanulmányban figyelmen kívül hagyom nemcsak ezen áltárgyas szerkezeteket, hanem azokat az igei szerkezeteket is,

¹ Ezenkívül a magyarban léteznek még azon áltárgyak, amelyek rezultatív szerkezetekben visszaható névmások (*Mari álomba sírta magát*) vagy különböző testrészeket kifejező főnevek formájában jelennek meg (*Mari kisírta a szemét*). Szintén áltárgyakként kezeljük az akkuzatívuszi tárgyraggal ellátott időbeli (*két órát*), térbeli (*két métert*) vagy más mérték frázisokat is (*kicsit, sokat*); l. CSIRMAZ 2008; FARKAS 2021. Jelen tanulmány nem tér ki ezen áltárgyak vizsgálatára.

ahol az akkuzatívuszi tárgyragot egy (-*nyi* szuffixummal ellátott) mérték frázis kapja (7a), vagy az áltárgy csak szemantikailag kapcsolódik az igéhez (7b); a tárgy mind alaktanilag, mind szemantikailag kapcsolódik az igéhez, de az ige tövéből képzett szó nem egy főnévi csoport, hanem egy adjunktumként viselkedő adpozíciós frázis (7c); nem a tárgyat, hanem például az alanyt képezzük az ige tövéből (7d); illetve egy ún. könnyű igés szerkezettel állunk szemben (7e) (I. KEARNS 1988):

- (7a) Géza nem aludt sokat/egy szemhunyasnyit sem.
- (7b) Ő már a temetőben alussza örök álmát.
- (7c) Mari széles mosollyal mosolygott.
- (7d) Ez a virág mindig tavasszal virágzik.
- (7e) A páciens mély lélegzetet vett.

A magyar szakirodalom mindezidáig kevés figyelmet szentelt azon igei szerkezetekre, ahol a prototipikus tranzitív, képzett vagy prototipikus unergatív igét egy olyan tárggyal kapcsoljuk össze, amely annak alaktani és szemantikai másolata. Ezért ebben a tanulmányban azt próbálom közelebbről megvizsgálni, hogy a mindennapi nyelvben megférhet-e – és ha igen, akkor hogyan és milyen mértékben – egy ilyen ige egy ilyen tárggyal. Az elemzésem során külön figyelmet szentelek az ige mondati és szemantikai osztályozására, valamint a belső tárgy vélt és valós voltára.²

3. Vélt belső tárgyas szerkezetek a magyarban. Elsőként azon szerkezeteket vizsgálom, ahol a tárgyat egy puszta főnévi igenév (3.1.), a *-való* szuffixummal ellátott főnévi igenév (3.2.), a *-ható/-hető* végződésű (3.3.), a *-tlan/-tlen* végződésű (3.4.), a *-t* képzős (3.5.), illetve az *-andó/-endő* képzős igenév (3.6.) alkotja. Bár első látásra valós belső tárggyal van dolgunk, elemzésem során feltárom azokat az érveket, amelyek ez ellen mutatnak.³

3.1. Főnévi igenév. A látszat ellenére a főnévi igenévvel kifejezett cselekvésnek vagy állapotnak mindig van valamilyen (rejtett) alanya (a generatív szakirodalomban ezt hagyományosan PRO-ként jelöljük), amely az igenév mellett soha nem tehető ki önálló vonzatként. A főnévi igenév ezért csak egy fölérendelt predikátum mellett jelenhet meg, s annak valamely vonzatát (alanyát vagy tárgyat)

² A mindennapi nyelven kívül belső tárgyas szerkezetek nagyon gyakran előfordulnak szentírási szövegekben is, l. az alábbi tranzitív (Ia), tranzitívizáló (Ib) és aspektuális szerkezeteket (Ic):

- (Ia) **Áldozatok** igaz **áldozatokat** (SzJ. 553.)
- (Ib) **Énekeljete**k az Úrnak új **éneket** (SzJ. 807.)
- (Ic) minden **munkámat** is, melyet **munkálkodom** a nap alatt (KG. 650.)

Ezek elemzése külön figyelmet érdemel, ezért egy későbbi tanulmányomban szeretném őket közelebbről megvizsgálni.

³ Egyik bírálóm szerint ez a rész irreleváns, mivel teljesen természetes, hogy az itt tárgyalt példák nem belső tárgyas szerkezetek. Viszont azt már a cím is világosan rögzíti, a tanulmány célja pontosan az, hogy bemutassa és elemezze nemcsak a valós, hanem a vélt belső tárgyas szerkezeteket is, és ezzel jobban hangsúlyozza a közöttük lévő különbségeket.

veszi fel vagy kölcsönzi alanyaként (KOMLÓSY 1992: 472). Ezért az alábbi főnévi igenévvel kifejezett bővítményt (l. 8a) a következőképpen illusztrálom (8b):

(8a) Az iskolában **tanultam meg tanulni** (AKP. 54.)

(8b) pro_i Az iskolában tanultam meg [PRO_i tanulni]

Ebben az esetben a fölrendelt predikátum alanya megegyezik az alárendelt predikátum (azaz a főnévi igenév) alanyával, de míg az előbbi esetben nem kötelező az alany helyét elfoglaló főnév kiejtése a magyarban, az utóbbi esetben lehetetlen annak lexikalizálása. Jelen tanulmány szempontjából, a tárgyas (és ige-kötős) ige és az infinitívusz által kifejezett vélt belső tárgy nem egy és ugyanazon mondatban jelenik meg. Továbbá, az utóbbi felvehet saját, tárgyragos főnévvel kifejezett tárgyat vagy rendelkezhet határozószóval is. A fenti mondat alapos elemzése olyan szerkezetre is fényt deríthet, ahol a főnévi igenév egy jelentéstanilag segédige jellegű ige (*kell*) tárgya, és a teljes alárendelt mondat, amely a fölrendelt ige tárgyaként értelmezhető, módhatározói értelmezést kap.

(9) Az iskolában tanultam meg [hogyan kell tanulni].

Ezért ebben az esetben csak vélt belső tárgyas szerkezetéről beszélhetünk.

3.2. Főnévi igenév és -való. A leggyakoribb vélt belső tárgyak a főnévi ige-névből képzett és a -való utótaggal ellátott határozott és specifikus tárgyak olyan tranzitív és tranzitívizáló szerkezetekben, mint:

(10a) Magyarázta, hogy miért nem **láttuk a látnivalót** (VMT. 78.)

(10b) A lelkiismeretes polgár rohan tehát **kifizetni a fizetnivalót** (VMT. 151.)

(10c) legalább százan **rázták a ráznivalójukat** (HSz¹. 2.)

(10d) A partizánok **elpusztítják az elpusztítanivalókat** (HAH. 134.)

ALBERTI–FARKAS (2018: 390–392) szerint az infinitívusz és a -való által képzett összetett szavak, amelyek közül sok már lexikalizálódott, a *van* ige egzisztenciális és/vagy egy ahhoz kapcsolódó birtokos változatára épülnek. Lényeges, hogy az ilyen típusú főnévi szerkezetek denotátuma az alapige témájának és nem ágensének felel meg (azaz a *látnivaló* azt jelenti, hogy *van mit látni(a)*, és nem azt, hogy *van, aki lásson*). Viszont ez nem a klasszikus értelemben vett, az ige cselekvése által közvetlen módon érintett entitás, hanem egy olyan téma, amely csak a jövőben lesz az ige cselekvésének egy potenciális elszenvedője. Ugyanakkor ezen főneveket -ó képzős főneveknek tekintjük, amelyeket szófajváltás során kapunk. A fenti példák azt is mutatják, hogy a vélt belső tárgy birtokos raggal, többes számban és/vagy az igétől örökölt ige-kötővel is megjelenhet.

3.3. -ható/-hető végződésű igenév. A -ható/-hető végződésű ige-nevek olyan vélt belső tárgyas szerkezetekben jelennek meg, mint:

(11) a hatóságok pedig kénytelenek legyenek ismét korlátozásokkal **menteni a menthetőt** (SzH. 1.)

A fenti tárgyas igéből képzett *-ható* végződésű igenév (*menthető*) szerkezetében a külső tag a cselekvő alapige tárgyi argumentumának felel meg (*a menthető dolgot*), és mivel a *-hat* képző a modális operátort ('lehetséges, hogy...') kódolja, a teljes szó értelmezése 'amin lehetséges az ige által kifejezett cselekvés végrehajtása' (I. KOMLÓSY 1992: 393–397). A fenti vélt belső tárgyas szerkezet derivációját az alábbiakban illusztrálom:

- (12a) menteni a menthető dolgot
 (12b) menteni azt, amit meg lehet menteni

A (12a) arra világít rá, hogy a vélt belső tárgyon (*menthetőt*) az akkuzatívuszi rag az alapige eredeti, általános értelmezéssel bíró tárgy (például *dolog*) ellipszisének tudható be, a (12b) pedig a fentebbi modális operátor által generált interpretációra épül, ahol a megszorító értelmű vonatkozó mellékmondat az alap tranzitív ige tárgyaként jelenik meg. Az előbbi esetben egy olyan, általános értelmezéssel bíró tárgyról/dologról vagy szó, amelyet egy, az ige tövéből képzett melléknévvel módosítunk, míg az utóbbiban egy olyan mutató névmással van dolgunk, amit egy olyan megszorító értelmű vonatkozó mellékmondat követ, amelyet az alapigéből képzett főnévi igenévre építünk. Mindkét esetben egy vélt és nem egy valós belső tárgyas szerkezetéről van szó.

3.4. *-tlan/-tlen* végződésű igenév. A fenti példákhoz szorosan kapcsolódnak a nagyon gyakori *-tlan/-tlen* végződésű igenévek olyan tranzitív és tranzitivizáló vélt belső tárgyas szerkezetekben, mint:

- (13a) Zene: a csendhez legközelebbi állapot, mely **kifejezi a kifejezhetlent**.
 (<https://www.ujakropolisz.hu/cikk/idezet-zene-muveszet>)
 (13b) A magyarok mindig **a megváltoztathatatlant** akarják **megváltoztatni** (MH. 20.)
 (13c) A megszülető kisbabára mindenki úgy tekintett, mint aki belép testvére helyére és **pótolja a pótolhatatlant** (OTN. 67.)
 (13d) **magyarázta** az ügyvéd úr **a megmagyarázhatatlant** (RF. 118.)
 (13e) **Feldolgozni a feldolgozhatatlant** – a serdülők is gyászolnak (<https://romkat.ro/2021/10/31/feldolgozni-a-feldolgozhatatlant-a-serdulok-is-gyaszolnak>)

KOMLÓSY (1992: 393–397) szerint a *-hatatlan* végződés két morfémát tartalmaz: a ható igéből ismert *-hat* morfémát és a *-tlan* képzőt, amely főként tárgyas vagy tárgyasként használt alapigékhez járul, és az így nyert szerkezeteknek mindig passzív értelmezésük van, ezért egyetlen argumentumuk az alapige eredeti tárgyának felel meg. Míg az előbbi a modális operátort kódolja ('lehetséges, hogy ...'), az utóbbi a tagadó operátort képviseli ('nem igaz, hogy ...'), és értelmezése a teljes alapige és a *-hat* morféma által kifejezett lehetőség tagadása, azaz 'nem igaz, hogy lehetséges az ige által kifejezett cselekvés végrehajtása'. Eszerint a fenti (13a) példából vett *kifejezhetetlen* értelmezése 'nem igaz, hogy ki lehet fejezni'. Tovább menve, a fenti példákban ezen vélt belső tárgyak nem melléknevekként (azaz

főnév előtt, l. *kifejezhetetlen dolog*), hanem önálló tárgyakként jelennek meg (l. *kifejezhetetlen*). Bár nem vállalkozom annak eldöntésére, hogy az alábbi két interpretáció közül melyik felel meg jobban a tényeknek, mivel a jelen tanulmány szempontjából nézve a két megközelítés egyenértékű egymással (azaz mindkét megközelítés azt mutatja, hogy vélt és nem valós belső tárgyról és belső tárgyas szerkezetről van szó), érdemes megfigyelni a kettő közti különbségeket.

(14a) kifejezi a kifejezhetetlen dolgot

(14b) kifejezi azt, amit nem igaz, hogy ki lehet fejezni

A (14a) arra világít rá, hogy a vélt belső tárgyon az akkuzatívuszi rag az alapige eredeti, általános értelmezéssel bíró tárgy (például *dolog*) ellipszisének köszönhető. Ebben a megközelítésben a tárgy nem egy nominális fej, hanem egy akkuzatívuszi tárgyraggal ellátott módosító vagy melléknév. Bár a vélt belső tárgy lehet többes számban is, megjelenhet birtokos raggal és névelő is megelőzheti, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy főnévvel van dolgunk, mivel ebben az esetben – a főnévi fej hiányában – a tárgyragot, a többes számot és/vagy a birtokos ragot maga a melléknév kapja. Ilyen értelemben hasonló a helyzet az olyan tranzitivizáló példákban, mint a következő – abban az esetben, ha a (15b)-t a (15a)-ból képezzük –, viszont itt valóban a tárgy és nem a melléknév az, amit az ige tövéből képzünk.

(15a) Mari gyönyörű **rajzot rajzolt**.

(15b) Mari gyönyörűt rajzolt.

A (14b) a fentebbi modális és tagadó operátorok által generált interpretációra épül, ahol a megszorító értelmű vonatkozó mellékmondat az alap tranzitív ige tárgyaként jelenik meg. A vonatkozó mellékmondat magyarázható meg, hogy a vélt belső tárgy mindig határozott és specifikus főnévként jelenik meg, és a főnévi igenévként megjelent alaknak (l. *kifejezni*) köszönhető, hogy a vélt belső tárgy megőrzi vonzatát – például az igekötőt, amely a (13d) példa esetében csak a tárgyon jelenik meg, annak hiánya az ige folyamatos és atelikus cselekvést fejez ki.

Mindkét esetben egy vélt, és nem egy valós belső tárgyas szerkezetről beszélhetünk.

3.5. -t képzős igenév. A következő melléknévi igeneves példa esetében a képzés alapjául szolgáló igekötős ige perfektív és telikus, illetve az igekötő nélküli ige imperfektív és atelikus értelmezéssel társítható.

(16) Járkáltam egyik sarokból a másikba, ugráltam polcra polcra, kutattam valami után, aminek magam se tudtam a nevét, többszörösen **végigszaglászta** a már **végigszagoltat**, **kapartam** a már **agyonkapartat** (MKF. 75–76.)

A vélt belső tárgy az igétől kölcsönzött igekötővel (*végig-*), illetve egy rezultatív predikátummal (*agyon*) jelenik meg. A rezultatív értelmezés miatt a vélt belső tárgy által kifejezett entitás egy állapotváltozáson megy át, azaz az esemény

– alapos, minden részletre kiterjedő, illetve mértéktelen, szélsőséges – lezajlása vagy végbevitelére következtében ez az entitás új tulajdonságot vesz fel. Az igeneves szerkezetekhez hasonlóan a particípium nem értelmezhető az ige cselekvésével egyidejűként, hanem ahhoz képest előidejűként, és emiatt mindig befejezett aspektusú (l. KOMLÓSY 1992: 390–393). Ezt az eseményidőhöz viszonyított előidejűséget hangsúlyozza a *már* határozószó is: az igék által kifejezett telikus vagy atelikus múltbeli cselekvés előtt ugyanazon cselekvés már legalább egyszer megtörtént, és ez közvetlen módon érintette a fent említett entitást. A fenti példákhoz hasonlóan, annak ellenére, hogy az igenév egyetlen argumentuma nem az alapige alanyának, hanem annak tárgyának felel meg, a szemantikai és alaktani kapcsolat nem az ige és a tárgy, hanem az ige és a tárgyesettel ellátott particípium között jön létre.

3.6. -andó/-endő képzős igenév. Az *-andó/-endő* képzős igenevek elsősorban szükségességet, de jövőt vagy utóidejűséget is kifejeznek (l. KOMLÓSY 1992: 397), amint azt az alábbiakban mutatom, ahol egy passzívált tárgyas tőhöz járul a *suffixum*, és ennek megfelelően a szerkezet külső tagja az ige eredeti tárgyának felel meg:

(17a) itt is **megbeszélhetjük a még megbeszélendőket** (SI. 217.)

(17b) mert nem elég azt tudni, mit kell mondani, hanem **a' mondandót** úgy is kell **mondani**, mint illik (SzR. 217.)

(17c) Remélem **megoldottad** a bútor készítővel **a megoldandót** (SzGy.)

Az *-andó/-endő* deontikus és/vagy későbbi/utólagos komponense vezet a fenti (17a) szerkezet 'megbeszélhetjük azokat, amiket meg kell/meg fogunk beszélni' interpretációjához. Igenévi viselkedésről beszél(het)ünk, hiszen a vélt belső tárgy megőrzi vonzatát (l. a *még* határozószót).

Gyakori az olyan konfiguráció, ahol a tárgy és az ige nem egy mondatban jelenik meg, hanem – a redundancia enyhítése végett – a belső tárgyat egy olyan megszorító értelmű vonatkozó mellékmondat követi, amelyet az alapigére építünk:

(18) Összefoglalta azokat a legfontosabb **teendőket**, amiket most **tennünk** kell azért, hogy mielőbb átjussunk a jelenlegi helyzeten (<http://tesk.hu/> ezek-a-legfontosabb-teendok-ebben-az-idoszakban)

Ebben az esetben a határozott és specifikus tárgy többes száma ellenére sincs szó egy valós belső tárgyról.

(Folytatjuk.)

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Nyakába rántja a бүdös berhét

Adalékok néhány régi szólásunk értelmezéséhez

1. A címben jelzett régi szólásunk megtalálható O. NAGY GÁBOR gyűjteményében is, a **nyak** címszó alatt a következő formában (1976: 502):

Nyakába rántják a бүdös berhét ('börkötényt') = ellátják a baját. (rég)

Úgy gondolom azonban, hogy O. NAGY téved: véleményem szerint ugyanis a *berhe* szónak nem a 'börkötény' jelentése jelenik meg a kifejezésben, sőt annak értelme sem egyezik a megadottal, ugyanis inkább azt jelenti: 'visszatromfolnak neki, (szégyenszemre) visszafordítják rá az érvelését'. A továbbiakban egyrészt ezt az állítást igyekszem adatokkal is alátámasztani, másrészt bemutatom, hogy ennek a jelentésnek számos szinonim kifejezőmódja is létezett régibb szóláskincsünkben, melyek között olyan kifejezések is vannak, amelyeket eddigi szólásgyűjteményeink nem tárgyaltak.

2. Kezdjük a *berhe* szó magyarázatával. Ez a ma már inkább csak Erdélyben, nyelvjárási szinten használt szavunk egy másik szólásban is előfordul, s önálló címszóként is (**berhe**) megtalálható O. NAGY gyűjteményében (1976: 81):

Volt neki is foltos berhéje ('börköténye') = neki is ment már rosszul a sora (rég)

Amint látjuk, O. NAGY itt is 'börkötény' értelmét adja a *berhe* szónak, s kétségtelenül, létezik neki ez a jelentése is. Ám a TESz. (1: 284) a Besztercei Szójegyzék nyomán (*braca* : *berhe*) elsőként a 'nadrág, alsóruhaféle' jelentést tünteti fel, s csak másodikként a 'kötény' értelmet.¹ Ettől persze még lehetne igaza O. NAGYnak, hogy a két tárgyalt szólásban a 'börkötény' jelentés játszik szerepet, ám mégis sokkal valószínűbb, hogy mindkét esetben a 'nadrág, gatyá' interpretáció a helyes.

Kezdjük előbb a másodikként tárgyalt szólással. Bizonyára sokaknak lehetett régen bőrből készült köténye is, ám ez mégis inkább csak egyes iparosokra lehetett jellemző. Ráadásul egy bőrkötény valószínűleg ritkábban lyukadt ki, s ha mégis, nem lehetett olyan egyszerű megfoltozni sem. A *berhe* 'nadrág' jelentése sokkal inkább illik a szólásba, hiszen nadrágot sokkal többen hordtak, s textil anyaga lévén sokkal könnyebben szakadhatott is ki, így gyakrabban kellett foltozni is. Különösen igaz ez, ha azt is figyelembe vesszük, hogy *berhé*-nek az ÚMTsz. (1: 446) szerint Erdélyben a 'szürposztóból készült, testhezálló, de térdtől lefelé már az ún. harisnyánál kevésbé szűk nadrág'-ot nevezik. Ez pedig anyagánál fogva hajlamosabb lehetett kiszakadni, mint például egy vászonból

¹ 1775-ből adatozja a szótár még a szónak 'takaró' jelentését is (uo.).

készült ruhadarab, egy bőrkötényről nem is beszélve. Mindezeket figyelembe véve, nagyon valószínű, hogy vizsgált szólásunk szó szerinti jelentése inkább az lehetett, hogy 'volt neki is foltos nadrágja'.

Ami a kifejezés átvitt értelmét illeti, az valóban lehetne az is, amit O. NAGY feltüntetett, de ebben sem volnék biztos. A fordulatot valódi kontextusból, ahol a szövegkörnyezet segítene az értelmezésben, sajnos nem sikerült adatolnom, csak régi szólásgyűjteményekből. Ezekben viszont nem mindenütt értelmezik a kifejezést, ám, ha igen, akkor nem az O. NAGYNál olvasható jelentés olvasható bennük.

Legkorábban BARANYAI DECSINél bukkan fel a szólás, nála négy ízben is adatolható. Ezek az előfordulások sorrendjében a következők (elől a kiadás oldalszáma, a szólások mögötti négy szám pedig a DECSI-féle felosztás [chilias, centuria, decas és a decasban elfoglalt hely] sorszámát mutatja):

98: In alieno foro litigo, *Nem volt ám még énnékem effele foltos berhém.* (2. 2. 8. 9.)

228: Ne iactare iugum vita didicere magiftra, *Nem tudják még ők, miczoda az foltos berhe.* (3. 7. 3. 1.)

248: A vipera morsum culpas, ipse saucius antea nunquam, *Nem volt még néked foltos berhéd, de kely reia csak.* (3. 9. 7. 5.)

296: Fuit & Mandroni ficulnea navis: *Volt ő nékiis valaha foltos berhéie.* (4. 5. 2. 2.)

Tudjuk, hogy DECSI Rotterdami Erasmus adagiumgyűjteményéből válogatta azt a 4795 latin (illetőleg latin és görög) kifejezést, amelyeket magyar megfelelőikkel közzétett a saját válogatásában (vö. O. NAGY 1976: 15). Ha azonban szemügyre vesszük a magyar szólás latin megfelelőit, akkor rá kell jönnünk, hogy ezek igen eltérő jelentésűek, s nem is egészen érthető, hogy miért feleltette meg DECSI mindegyiknek csaknem ugyanazt a magyar szólást. Így a latin megfelelők se nagyon segítenek a szólás átvitt értelmének a feltárásában.

Ugyanakkor az a tény, hogy DECSINél négyyszer is megtaláljuk ezt a többé-kevésbé egyezőnek tűnő kifejezést, arra mutat, hogy abban az időben viszonylag ismert és használt fordulatról lehetett szó. Szembetűnő viszont, hogy a négy előfordulásból csak egy mutatja az O. NAGY által szótári formának felvett állító formájú adatot (*volt neki is foltos berhéje*), míg kettő ugyanezt tagadó formában tartalmazza (*nem volt neki foltos berhéje*), a negyedik pedig másképp ágyazza a főnévi komponenst mondatba.

Ezért nem tartom túl szerencsésnek, hogy O. NAGY csak az állító formát veszi fel gyűjteményébe, s nem is említi, hogy tagadó formában is előfordulhatott. Későbbi, 19. századi gyűjteményeink (ERDÉLYI 1851: 34; SIRISAKA 1891: 266; MARGALITS 1896: 56) is a tagadó formát szótárazzák.² A kifejezés átvitt jelentését ugyanakkor egyik gyűjtemény

² Ebben ugyan némileg pontatlanok, mert mindhárman KIS-VICZAYt (1713) említik forrásként, s az ő gyűjteményének 227. oldalán – feltehetően DECSI fent elsőként idézett adata nyomán – valóban megtalálható a tagadó formájú szólás (In alieno foro litigo, *Nem volt meg nékem ilyen foltos berhém*), de a 191. oldalon a DECSINél negyedikként adatolt forma is fellelhető (Fuit & Mandroni ficulnea navis: *Volt ő neki is foltos berhéje*). Pázmány Kalauzában találunk egyébként még egy olyan adatot is, melyben a *berhe* további foltozása szerepel a metaforikus képben: „Nem hogy ennyi embernek, de csak egy gyermeknek sem kellene azokban a bizonyításokban megakadni, mellyekkel a mostani tanítók Antichristussá akarják tüntetni a pápát. [...] Nagy munkával készített bizonyságokkal akarnak az újítók valami *foltos berhét toldozni foltozni* az ő képtelenségeknek, hogy ki ne

sem tünteti fel. MARGALITS viszont nemcsak a **berhe**, hanem a **foltos** címszóban is közli a tagadó formájú adatot, s ott zárójelben az általa vélelmezett jelentését is feltünteti: „Nem volt nekem még ilyen foltos berhém. KV. (Még így nem jártam meg.)” (i. m. 259). Korántsem biztos persze, hogy MARGALITS helyesen adja meg a kifejezés értelmét, de az sem zárható ki, hogy neki van igaza, s nem O. NAGYnak.

De további értelmezések is elképzelhetők szerintem. A DECSI-től idézett első példa latinja például azt jelenti: 'idegen bíróság előtt perben áll'. Innen nézve az, hogy valakinek nem volt még ilyen foltos berhéje, akár valami olyat is jelenthetne, hogy korábban tiszta volt az illető lelkiismerete, nem volt peres ügye, mondhatni „tiszta volt a mentéje”. A második példa magyar jelentése nagyjából annyi, hogy 'az élet jármát viselni az élet iskolájában tanítja', azaz az addig még nem ismert *foltos berhe* itt is valami nehézséget jelenthet: ez lehet elszegényedés is, mint O. NAGY gondolja, de akár valaki jó hírének, tisztességének a bemocskolása is. Persze nem zárható ki az sem, hogy DECSI sem ismerte pontosan a kifejezés valódi átvitt jelentését, s ezért nem mindig autentikusan kapcsolta különböző latin fordulatokhoz. A negyedik példa ugyanis nagyjából azt jelenti, hogy 'Mandronusnak is fügeből készült hajója volt', s itt még nehezebb megmagyarázni, hogy ennek miként felelhet meg a *Volt neki is valaha foltos berhéje* fordulat. Nem zárható ki az sem, hogy itt a *berhe* a füge okán került pusztán a szólásba, a *berhé*-t ugyanis a NySz. vonatkozó szócikke szerint (1: 216) Pázmány is használja az Ádám és Éva szemérmét elfedő alkalmatosság megnevezésére: „Füge-levélből berhét tsinálának, hogy szemérem testeket bé fedeznék (Pázm: Préd. 934)”.³

De ez is csak találgatás, valódi kontextusok híján egyik esetben sincs perdöntő bizonyítékunk a kifejezések átvitt értelmét illetően. Annyi azonban kétségtelen, hogy ezek az adatok együttesen abba az irányba mutatnak, hogy O. NAGY pontatlanul szótárazza ezt a szólást (csak az állító adatot közli, és téved a *berhe* komponens jelentését, de talán az egész kifejezés értelmét illetően is).

Az egyébként sejtendő, hogy O. NAGY miért gondolja 'börkötény' jelentésűnek a *berhe* komponensét mindkét említett szólásban. Mint említettem, a TESz. **berhe** szócikkében első helyen – helyesen – a 'nadrág' értelem szerepel, ám O. NAGY szólásgyűjteményének első kiadása 1966-ban jelent meg, míg a TESz. első kötete csak 1967-ben. Az ÉrtSz. nem tartalmaz *berhe* címszót, így valószínűsíthető, hogy a TESz. híján O. NAGY a CzF. szótárhoz fordult a szó értelmét keresve, ott pedig valóban első helyen található a 'börkötény' értelem. De érdemes talán idézni a szótárból az egész címszót:

BÉRHE, (bér-he) fn. tt. *bérhét*. 1) Börből való kötény, melyet bizonyos mesteremberek és munkások magok elé kötnek. *Ácsok, kőművesek, kovácsok berhéje*. 2) Szélesb ért. ágyékot takaró akármiféle mez. „Elsőben fügefalevélből berhét

tessek rútsága” (PÁZMÁNY /1898: 349). Ez a fordulat nagyjából azt jelenheti, hogy 'hitvány, összefércelt érvrendszerüket további, nem túl meggyőző érvekkel próbálják megtámogatni'. Egyébként a Pázmány munkáját sajtó alá rendező KISS IGNÁCZ itt egy megcsillagozott lábjegyzetben feltünteti a *berhe* jelentését, és helyesen 'gatyá, alsó nadrág' értelmét adja a szónak.

³ Ugyanez a NySz. **gatyá** szócikke szerint (1: 1068) Illyés András 1696-ban kiadott prédikációgyűjteményében így szerepel: Ádám a fügefa leveleivel befedezi magát és *gagyát* (sic!) csinálja magának A *fügefalevél* és a *gatyá (berhe)* összefüggése BARÓTI SZABÓNÁL is felbukkan, például a Haszontalan dolgok címszó alatt: *ezek tsak füge-fa-levél gatyák: kopafz mentségek* (1803: 220).

csinálnák, hogy szeméremtesteket befödöznék.” Pázmán. Kal. 337. l. 3) A szé-
kelyeknél am. istrángot szorító szíjacska. 4) Ugyanott jelent bozontos csomót
a fonalon. Első jelentéseinél fogva am. *börhe* a *bőr* gyöktől. Midőn pedig fo-
nalra vonatkozik, rokon a *berz*, *borz*, *berzel*, *borzal* szókhöz. (1: 590)

Láthatjuk, hogy a ’gatya, (alsó)nadrág’ értelem CzF.-nál nem is jelenik meg, a 3. és
4. jelentés csak a szé-
kelyeknél fordul elő. Az, hogy CZUCZOR és FOGARASI elsősorban
a bőrkötényre gondolnak a *börhe* fő jelentéseként, bizonyára összefügg a tőlük megszokott
etimologizáló „gyökkereséssel” is, hiszen láthatjuk, hogy a *börhe* szót a *bőr* töből szár-
maztatják. Sőt: a *pöre* lexémát is a *börhöz* kötik, s feltételezik a *pöre* és a *berhe* rokonságát
is: „[A *pöre* szó – F. T.] Alkalmasint ’bör’ szótól származott, mintha *bőri* v. *bőrü* azaz bőr-
takaró volna. Közel áll hozzá a *börhe* v. *berhe* is, mely CALEPINUS szerint előkötöt jelent,
valamint Pázmánnál is: »Elsőben fügelevélből berhét csináltak, hogy szeméremtesteket
befödöznék.« (Préd. 934. l.). A szé-
kelyeknél *börhe* jelent gatyát, vagy a testre közvetlenül
húzott szőrharisnyát. Innen *börhe* eredetileg oly bőrkötényt jelentett, mely közvetlenül
a bőr s illetőleg a szeméremrészek takarójául szolgált” (5: 345).⁴

3. Azt hiszem, az eddigi adatokkal sikerült bizonyítanom, hogy a *berhe* szó je-
lentése mind a (*nem*) *volt neki foltos berhéje* szólásban, mind a *nyakába rántják a bü-
dös berhét* fordulatban nem ’bőrkötény’ lehetett, hanem ’nadrág’. Előbbinek és – állító,
illetve tagadó – variánsainak a pontos átvitt jelentését nem tudjuk feltárni, bár való-
színűsíthető, hogy a *foltos nadrág* a jó híren esett foltot jelentheti. A *nyakába rántják
a büdös berhét* kifejezés metaforikus értelmének megfejtéséhez ugyanakkor rendelkezé-
sünkre áll megfelelő méretű kontextus, s ennek elemzése nyomán kijelenthetjük, hogy
O. NAGY téved, amikor a szólás jelentését így adja meg: ’ellátják a baját’. Lássuk tehát,
mi a fordulat valódi értelme!

A kifejezés Pázmánynál kétszer is előfordul, igaz, a második adat az elsöre reflektál.
Először az 1613-ban megjelent Isteni igazságosságra vezérlő Kalauz 297. oldalán találjuk
meg a XI. rész 5. §-ában, amelyben Pázmány azt fejtegeti, hogy „sztelenül bizonyítanak az
Sz. Írából az Atyafiak”. Ennek a résznek az I. szakaszában írja Pázmány a következőket:

„azt kezdé hirdetni az Serfőző Proféta: hogy, Nem szabad az Török ellen ha-
dakozni. Ezt, az Sleidánus tanubizonyfága fzerént, nagy bölcsen, és mélyféges
értelemmel, Vrunknak amaz szép mondáfaból fejtegeti: Az Gonofznak ellene
ne álljatok. [...] De jól megláfla Luther, hogy az Catholicus emberek *nyakában
ne ráncfák a büdös berhét*, mert ők az minémű gorombák, ez bölcs magyará-
zatból más kövteközést kezdenek ki hozni, tudni illik imezt: hogy Luthernek jó
kedvel kel venni, ha ki vonfzák házából felelegét, és praedára vetik marháját.”⁵

⁴ A TESz. megfelelő szócikkeiből tudhatjuk, hogy ez nem így van: a *berhe* német eredetű
(1: 284), a *pöre* eredete pedig ismeretlen, de a *berhé*-vel való összetartozása nem valószínű, a *bör*-rel
való rokonítása téves (3: 275).

⁵ A Kalauz 1637. évi nagyszombati kiadásában (376–377) kicsit másképp fejeződik be ez
a mondat: „... ha ki-vonfzák házából Apáczáját, kit feleségül tart, vagy praedára vetik marháját,
mivel Scriptum est: Non resistite malo: sed si quis vult tunicam tuam tollere, dimitte ei & pallium”.

Azt hiszem, nem állok messze az igazságtól, ha azt állítom, hogy a *büdös berhe* itt bizony nem 'büdös bőrkötény', hanem sokkal inkább valamiféle 'szaros gatyá', amelyet ha valakinek a nyakába rántanak, akkor szégyenszemre visszafolyik rá a fekália. Pázmány ugyanis Luther érvelését visszafordítja annak fejére: ha valóban nem kell a török ellen védekezni, akkor abból egyenesen következik, hogy neki is túrnie kell, ha a török megbecsteleníti a feleségét, és elveszi a vagyonát.

Hogy ez így lehet, azt tovább erősíti a másik előfordulás tágabb kontextusának a vizsgálata. Ez a szöveg egy a Kalauz állításait támadó vitairat nyomán született. A reformáció idején, 1557 és 1643 között működött Csepregen egy református kollégium. Ennek oktatói fontos szerepet töltöttek be a hitvitákban, gyakran heves vitákat folytatva az ellenreformáció híveivel. Először Pázmány „Kalauzát” támadta meg Zvonarics Imre csepregi prédikátor és Sármelléki Nagy Benedek kőszegi iskolamester. Pázmány előbb Szil Miklós álnéven felelt a Csepregi mesterség című, 1614-ben megjelent művével, amire a csepregiek Pázmány Péter pironzási című dolgozatukkal feleltek 1615-ben. Az erre adott válaszát Pázmány 1616-ban Prágában jelentette meg Csepregi szégyenvallás címmel.⁶ Ennek egyik fejezete Az Kalauz-ról rossz ítéletet tett egy eszefordult De kan (sic!) címet viseli, s ennek 7. példájában kitér a Kalauz fent idézett részletét ért kritikára is:

„VII. Példa. Gyermekeké teszi magát Pázmány. Mert azt írja, hogy *Luther nyakába rántják az бүдös berhét*: és jó kedvvel kell szenvedni, ha házából kivonszák feleségét, prédára vetik marháját.

Felelet. Aki ezt csak így nézi, amint előhozod, gyermekségnek ítélheti. De ha felírnád, mi okon? mi móddal? minémű fundamentommal? Írtam ezeket, az ti bolondságtokon álmélkodnék. [...] Ezután mondám osztán, hogy lássa Luther, mint jár, ha ebből az bölcs magyarázatból azt kezdik kihozni, hogy jó kedvvel kell venni, ha feleségét kivonszák, marháját elpredálják.” (Pázmány /1983: 393)

Ez a részlet is megerősíti, hogy a *nyakába rántják a бүдös berhét* szólást Pázmány valóban abban az értelemben használhatta, hogy 'megszégyenítik, visszafordítják rá a saját hibás érvelését'. Viszont itt kicsivel korábban több olyan kifejezést is találunk a szövegben, amelyek nyíltan kimondják, hogy Luthernek nem véletlenül volt *bүдös a berhéje*. Ezeket kurzívan jelöltem:

„IV. Példa: Azt írja az Kalauz, hogy Luther az sibisolival *megrakta plundráját*. Felelet. Ha igaz ember volnál, ki kellett volna írnod, mi okból és ki után írtam ezt. Staphylus írta, hogy mikor Luther ördögöt akarna üzni, úgy megszorogattaték, hogy *nadrágját is elokádná* féltében. Ezt Staphylussal egyetemben Lindanus, Brendenbachius, Alanus, Feuarentius, Reginaldus, Pantaleon és egyebek írták. Ezek után én is feljegyeztem, hogy *Csepregen is бүzi legyen apjok plundrájának*. Nemigen tiszta bezzeg, hogy ilyen *szaros próféta* után indultatok, de nem én bűnöm, ha nyelve alá nem tette volt az pince kulcsát.” (Pázmány /1983: 392–393)

⁶ A könyv teljes címe: Csepregi szégyenvallás, azaz rövid felelet, melyben az csepregi hiúságnak kőszegi toldalékit verőfényre hozza: Pázmány Péter.

Mivel német eredetű *plundra* szavunk (vö. TESz. 3: 228) egyfajta 'buggyos férfinarág' neve volt régibb nyelvünkben, azt hiszem, nem sok kétség férhet hozzá, hogy a *tele rakott plundra*, amelynek büzét még Csepregen is érezni lehetett, valójában ugyanaz, mint a Kalauzban és ebben a vitairatban is említett *büdös berhe*, amelyet ha valakinek a *nyakába rántanak*, akkor saját ürüléke csorog vissza rá.

4. Volt azonban ennek a metaforikus jelentésnek még több másik kifejezési módja is ebben a korban, illetve később is. Ezek nagy része ugyanúgy a *nyak* komponens köré szerveződik. KISS IGNÁCZ Pázmány nyelvéről írott hosszabb tanulmányának harmadik részében (1879: 325–388) közöl egy szójegyzéket is, amelyben a neves prédikátor által használt érdekes, esetleg már kihalt vagy átvitt értelmű szavakat, különösen pedig a szólásokat mutatja be. Ebben szerepel a fentebb tárgyalt *nyakába rántja a büdös berhét* fordulat is. KISS némileg pontatlanul idézi (i. m. 377), ugyanis azt írja, hogy „Vigyázzon Luther, hogy *nyakába ne rántsák a büdös berhét*. K. 377”. Magam fentebb a Kalauz első, 1613-ban megjelent kiadásából idéztem a vonatkozó szövegrészt, KISS viszont egy jóval későbbi, 1766-ban Nagyszombatban megjelent példányt használt dolgozatához, így akár ez is lehetne a különbség oka. A két szövegvariánst összehasonlítva azonban meg kellett állapítanom, hogy a vizsgált szólást tartalmazó mondat a későbbi kiadásban is ugyanúgy szerepel: *De jól meg-láffá Luther, hogy a' Catholicus emberek nyakába né rántsák a' büdös berhét*.⁷ A szólás értelmét azonban KISS – szemben O. NAGY jelentésdefiníciójával – nagyjából helyesen adja meg: 'visszakenni valakire a piszkot' (1879: 377).

KISS azonban ugyanitt megemlíti még a *nyak* komponenssel alakult további két szólást is: „*Nyakadba rántom a párlúgot. Melegen nyakokba fordíták a hazugságot* K. 265.” Azt nem teszi hozzá, hogy ezeknek ugyanaz volna a jelentése, mint a *berhé*-vel alakult kifejezésnek, de a kontextusból valószínűsíthető, hogy így van. A második kifejezés kevésbé metaforikus, és annak a lelőhelyét is megadja KISS. Ez is a Kalauzból való, s az említett nagyszombati kiadásban így hangzik ez a szövegrész:

„De nem hagyák magokhoz sülni ezt a' gyalázatot a' Jefuiták, hanem a hamis hir-hordozó Kiáltók nyomában lének, és *melegen nyakokba fordíták hazugságokat*, nyomtatott Iráfokkal, és Bizonyosságokkal meg-mutatván, I. Hogy *Madrid*-ban a *Jefuiták*-nak nints olly Clafromok, melly *Szent Jerónimus Clafromá*-nak neveztefsék.” (Pázmány 1766: 265, a tulajdonnevek kurzíválása Pázmánytól való, a szólásé tőlem – F. T.)

Ennek a formának a NySz. **nyak** szócikke szerint (2: 1004) több változata is létezett, ezekben a *hazugság* komponens más, hasonló szemantikájú szavakkal variálódhatott, tehát valójában inkább egy *nyakába fordít vkinek vmit* <hazugságot, állítást> szólással állunk szemben, vö.

⁷Eltérés csak az oldalszámok tekintetében van, ez valószínűleg a két munka eltérő oldalméretéből adódhat. Az első kiadásban a 297. oldalon található az idézett mondat, míg a KISS által használt nagyszombati kiadás a 377. lapon. Érdekességként megemlíthetjük, hogy 19. századi nagy szólásgyűjteményeink nem adatolják ezt a szólást, O. NAGYON kívül azonban megtalálható KRESZNERICS FERENC kéziratos szólásgyűjteményében (KRESZNERICS é. n. 57). Noha a forrását nem tünteti fel, de a példája teljesen egyezik Pázmány szövegével.

Mind nyakában fordította isten ezeket a jesuitának (Czepl. Japh. 133)
Nyakába akarná fordítani az ellene fundáltt (sic!) bizonságokat (SzD: MVir. 70)

Ennek a fordulatnak egy idiomatikusabb variánsa lehetett a fentebb tárgyalt *nyakába rántja a bűdös berhét* szólás, amelyben már a 'hazug állítás' értelem is metaforikusan jelenik meg a *bűdös berhe* (azaz 'szaros gatyá') képében. A KISS által harmadikként idézett *Nyakadba rántom a párlúgot* fordulat pedig az idiomatikus megfogalmazásnak egy további variánsa lehetett. Ez után nem szerepel oldalszám KISS cikkében, csak a már idézett *melegen nyakokba fordíták a hazugságot* fordulat után, ezért elsöre azt gondolhatnánk, hogy talán ez is a Kalauz 265. oldalán van. Ott azonban nem található, viszont KISS tanulmányában a 372. oldalon a *heven* címszó alatt találunk egy igen hasonló adatot:

„*heven a ti nyakatokba kel fordítanunk a nekünk készített párlúgot* Lev. IV”.

A forrásként feltüntetett rövidítés arra utal, hogy ez az adat Pázmány Öt szép levél című munkájában szerepel, ez eredetileg a Kalauz függeléke volt. Ennek a KISS IGNÁCZ gondozásában megjelent kiadásában meg is találjuk a keresett részt (PÁZMÁNY /1898):

„Jóllehet az egész keresztyén világ tudgya ez dologban ártatlanságunkat: mindazáltal, hogy az mi halgatásunkat valaki lelki ismertetünk vádolására ne magyarázza, elégedendő mentséggel ki kel nyakunkból ráznunk e rosz nevet és, Istennek segítsége velünk lévén, *jó heven az ti nyakatokban kel fordítanunk az nekünk készített párlúgot.*”⁸

Feltehető, hogy ez a szólás egyezik azzal, amelyet cikkének 377. oldalán KISS *Nyakadba rántom a párlúgot* formában szerepeltetett. Ha így van, akkor ezt a szólást is pontatlanul idézte, s a helyes alakja az, melyet cikkének 372. oldalán közölt. Azaz: nem a *nyakába rántja a párlúgot* a helyes forma, hanem *nyakába fordítja*. Sőt a jelek szerint Pázmány előszeretettel használja ezzel összefüggésben a *melegség* képzetet is, hiszen – mint láttuk – *a hazugságot melegen fordítják vki nyakába, a párlúgot pedig heven*, azaz ugyancsak melegen.

Mind a *berhe*, mind a *párlúg* komponenssel alakult szólást megtaláljuk még BARÓTI SZABÓ DÁVIDnak A 'magyarság' virági (1803) című igen gazdag, bár kissé rendszerezetlenül szerkesztett gyűjteményében is. Noha a válogatása meglehetősen ötletszerű, egyes fogalmi kulcsszavak köré építve számos frazeológiai szinonimát tartalmaz. Így találjuk a Gyalázni főcím alatt többek között ezeket is (184–185):

„Gyalázatos , tzigéres fzemély : tífzta, ép betsülleten artzát nem visel az emberek előtt : feprejére fzállott neve: [...] *bűdös börhét* v. *pakróztot rántottak nyakába*, v. *nyaka körül*: fzégyen - artzát viseltetnek vele [...]”⁹

⁸ KISS említett cikkében forrásjelölésként a Lev. IV. jelzés áll, ebből azt gondolnánk, hogy a 4. levélben található az idézett adat. Valójában azonban az Első levél 1. §-ában található.

⁹ Mint látjuk, BARÓTI SZABÓ még egy *nyakába* v. *nyaka körül rántja vkinek a pokrócot* változatot is feltüntet a szinonimák között. Ez némiképp emlékeztet a *ráteríti valakire a vizes lepedőt*

Víz'a-gyaláznak : *nyakadba fordíttyák (öntik a' másnak kézfittett pár-lúgodot* : hevenyében torkodba verik dohos kërödëfidet : hivatalának tífzti fzerënt artzádra térítti reá kërödött fetsegëfidet...”

De mi ez a *párlúg*, aminek a nyakba fordítása fölér a *büdös berhé*-nek a nyakba rán-tásával? CzF. önálló szócikkben tárgyalja a szót, s a következõképpen adja meg jelentését (5: 85):

„PÁRLÚG, (pár-lúg) ösz. fn. Vízben fölmelegített hamuból való lúg, melyet különösen szennyes és gorombábbféle ruhák tisztítására használnak.”

A *párlúgot* tehát mosáskor használták, a Nyelvör 75. évfolyamának Posta rovatába az ismert népi írótól, SZABÓ PÁLTÓL érkezett olvasói levélből azt is megtudjuk, miként:

„Gyermekkoromban még szapultak és nem mostak az asszonyok. Nyilván tudjátok, hogy mi ez. Elég az hozzá, hogy ma is fülembé cseng az édesanyám szava: »Feltettem a párlúgot, osztán...«

Ez az, a *párlúg*. Talán: *pár – párol – párolog – párologtat*, de mit s miből *párol*?

Valójában így volt: Szapulószéken a szapulókád, a kádban az összes szenny-es, legfelül ponyva¹⁰, a ponyván fűzfahamu vagy repceszalmahamu, s erre kellett öntögetni a forró vizet üstsámra. Ami a ruhán keresztülcorgott, volt a *párlúg*” (SZABÓ 1951: 393).

A *szapulás* a mosásnak volt tehát egy formája. A tisztító hatása abból fakadt, hogy a forró víz kioldotta a hamu lúgtartalmát (hamuzsír), az pedig a ruhát átjárva segített a szennyeződések eltávolításában (vö. RévaiLex. 17: 364).

De *párlúg*-ot használtak egyes betegségek gyógyítására is, csak éppen másfajta növények hamuját használták. Pax corporis című munkájában például PÁPAI PÁRIZ FERENC főfájásra ajánlott gyógymódjainak egyike ez: „Ismét: *szőlővenyigét* égessenek meg, annak a *hamvából* csináljanak jó párlúgot, azzal mossák gyakorta a fejét. Ha hévséggel vagyon, jobb *lészen a káposzta torzsának a hamvából csinált lúg*” (PÁPAI PÁRIZ 1979: 18).

Ugyanó különféle *párlúg*-ban áztatott gyógynövénytinktúrákat ajánl a kopaszodás megállítására: „Ennek orvoslásába a fundamentumos nyavalyára viselvén gondot, azután úgy élhetni haj nevelő erejű orvosságokkal, minémű az *árvaleány haja (Capillus Veneris)*, melyet *gyenge párlúgban* megfőzvéen mossák a fejét véle. Hasznos evégre a *spikinárdból* főzött *lúg* is. Ismét: *A vízi torma, üröm, istenfája, vérehullófü gyökere, megfőzvéen lúgban és mosván véle*” (i. m. 357).

szólásra, jóllehet annak jelentésében erősebb az 'elver, ellátja a baját' értelem, ám O. NAGY szólásmagyarázó munkájából megtudjuk, hogy „használták a szólást abban az értelemben is, hogy 'vitatkozásban legyöz valakit', 'kíméletlenül megmondja neki az igazat neki'...” (1979: 333).

¹⁰ Ezt a ponyvát az ország egyes vidékein *hammas*-nak (< *hamvas*) nevezték, vö. pl. LÁSZLÓ 1899: 186: „*hammas*: 1. durva vászonlepedő, amit szapuláskor a fehérneműekre terítenek legfelül a »szapulókádba«: erre töltik a lúgot és a »párlúgot« a hamuval együtt”.

Az Ars medica címet viselő 16. századi orvosi kézirat pedig az *orbánc* gyógy módjai között említi a *párlúg*-ot: „Ha embernek az fejében vagy az orbánc, cserfa héjából csinálj lúgot, vess törött temsót és törött farkasalma levelét az lúgban, azzal mossad az fejét. Csinálj erős *párlúgot* és hagyd meghiggadni, végy ki benne ha meghül és tödd az tűzhöz, vess törött tömjént és gálickövet bele, hagyd meghülni, ebben márts tiszta ruhát, mind unos-untalan mikor megszárad megújítsad, tödd reá” (SZLATKY szerk. 1983: 61–62).¹¹

Mint láthatjuk, utolsó példánk *erős párlúg*-ot ajánl az orbáncos fej borogatására. Ezeknek a tinktúráknak bizonyára volt gyógyhatásuk, de semmiképp sem lehetett kellemes, ha ezekkel mosták valakinek a fejét. Nem véletlenül említi meg O. NAGY *Nyakleves* című cikkében (1956: 173–177) a fentebb Pázmány Öt szép leveléből idézett *heven az ti nyakatokban kel fordítanunk az néküink készített párlúgot* fordulat kapcsán az *eszi a lúg (a nyakát)* kifejezést is (176). Itt idézi Arany Bolond Istókjának egy sorát: „*Engem esz a lúg, ha fejed mosom*”, majd rámutat, hogy az *eszi a lúg* kifejezés nem véletlenül szerepel itt együtt a *megmossa a fejét valakinek* szólással: „Nyilvánvaló ugyanis, hogy mindkét kifejezésnek ugyanaz a művelődéstörténeti alapja: mindkettő abból a szokásból származik, hogy hajdan az igen ritka és inkább csak gyógyító, kuruzsló célú fejmosásokhoz csípős lúgot használtak [...], ami nemcsak a fejbőrt csipte, hanem ha lefolyt a nyakra, azt is marta, ette” (176).¹²

Azt hiszem, mindebből már érthető, miért volt éppolyan kellemetlen, ha valakinek a *nyakába fordították a párlúgot*, mintha a *büdös berhét*, azaz voltaképpen a „*szaros gatyát fordították volna a nyakába*”, s így egyértelművé vált a vizsgált szólás motivációs háttere is.

De több más szólás is létezett a *párlúg* komponenssel, csak eddig nem nagyon szótártazták őket. Noha MARGALITS gyűjteményében (1896) nincs **párlúg** címszó, más szócikkekben (pl. **fej**, **lúg**, ill. **koszos**) több kifejezést is találunk, melyekben előfordul ez a lexéma. Ilyenek például: *Fejére gőzölgött a párlúg* (227), ill. *Fejére telt a párlúg ’megbűntették’* (uo.); *Koszos a párlúgot gyűlöli* (463).

Az Arcanum Digitális Tudománytárban találtam azonban még egyéb példákat is. FALUDI FERENC 1748-ban Nagyszombatban kiadott Istenes jóságra és szerencsés bődolg életre oktatótt nemes asszony című munkájában olvashatunk például két dámáról, akik haragjukban éktelenül korholnak egy Eusebius nevű idős urat:

„De szertelen felforrván az alteratio benne, könnyebb lett volna a forgó szel zabolán hordozni, vagy a háborodott tengert lenyugtatni, semhogy e két nagyságos asszonykát megengesztelni... Egyik a másik szavába kapván, mind a ketten Eusebiusra támadván, *addig öntögeték a párlúgot ősz fejére*, amíg magok megelégtették” (FALUDI 1978: 93).

A fejére öntögeti a párlúgot jelentése nagyjából megfelel a *valakinek a fejét mossa*, azaz ’korholja, szidja, megszégyeníti’ értelemnek. S hogy nem egyedi alkotással van dol-

¹¹ A MISZTÓFALUSI KIS MIKLÓS által kiadott szakácskönyv (Kolozsvár 1698: 158–159) pedig a *zöld dió liktárium* készítéséhez ajánl valamilyen *párlúg*-ot: „Mig a ’zöld dió kitsíny, szent János nap előtt két héttel, szedd-le: orsóval furd által keresztül, ’s hoszszára-is, hogy által mennyen az orsó; de ne hasadjon: hideg gyenge *párlúgban* kell áztatni egy hétig; de mindennap új lúgot tölts reá”.

¹² O. NAGY azt sem zárja ki, hogy ennek a nyakra lefolyó maró, lúgos lének a képe szerepet játszott a *nyaklé*, ill. *nyakleves* összetétel keletkezésében is, vagy legalábbis segítette az új összetétel meggyökeresedését (1956: 176).

gunk, azt bizonyítja a következő adat a 20. század elejéről: „Hogy az ilyen királynénak küzdelme és szomorú bukása nálunk részvétet nem kelthetett, az a világon a legtermészetesebb dolog. Csakugyanazt (!) látjuk, hogy a régi és az újabb magyar történetírók – Heltai példája után – Beatrix királyné *fejére ugyancsak öntögették a párlúgot*. A szerencsétlen királyné későbbi tragikuma sem fordította jobbra a róla elterjedt véleményt. Keserves bűnhődésével, száműzetésével és későbbi nyomorúságával még foglalkozni sem tartották érdemesnek” (TAKÁTS 1909: 1).

A NySz. **pár-lúg** szócikke (2: 636) szerint FALUDInak egy másik könyvében az 1771-ben Nagyszombatban megjelent Istenes jószágra és szerencsés bődög életre oktató nemes úrfiban pedig ezt a fordulatot találjuk: „*Némellyek ugyantsak meg-érdemlik a párlúgot*” (215). Noha a szótár ezt nem szólásnak minősíti, KASZTNER GÉZÁnak a Budenz emlékkönyvbe Faludi Ferenc nyelvéről írott tanulmánya szerint mégiscsak az lehet, mert ott szerepel utána a *párlúg* értelme is: ’megrovást’ (1884: 181). Ennek alapján pedig igenis szólással állunk itt is szemben.¹³

5. Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy 17. századi nyelvünkben, de később is több olyan szólás létezett, melyekkel azt lehetett kifejezni, hogy valakire ’visszafordítják a saját érvelését, s ezzel szégyenbe hozzák’. Ezek közé tartozott a Pázmánynál többször is adathozható *nyakába rántják a bűdös berhét*, melynek főnévi komponense – O. NAGY GÁBOR állításával szemben – nem ’börkötény’, hanem ’nadrág, (alsó) gatyá’ jelentésű. Ennek léteztek egyéb variánsai is, amelyekben valakinek *nyakába fordítják* az érveit, hibáit, vagy – erősebben metaforizált képpel – a *nyakába fordítják a párlúgot*. Ez a *párlúg* a szapuláshoz használt hamulúg volt, amely marta a nyak bőrét. Mind a *berhe*, mind a *párlúg* komponens szerepelt ezeken túl még más szólásokban is, pl. hogy valakinek *van/nincs foltos berhéje*, vagy *toldozza-foldozza a foltos berhét*, illetve hogy *öntögeti valakire a párlúgot*, azaz ’szidalmazza’, mondhatni *leszedi róla a keresztvizet*, vagy a ma divatos szleng kifejezéssel: *savazza*.

Kulcsszavak: történeti nyelvészet, etimológia, történeti lexikológia, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virági*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
 CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Emich Gusztáv, Pest, 1862.
 DECSI = BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae.
 ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul, Pest.
 FALUDI FERENC 1853. *Faludi Ferenc minden munkái*. Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával kiadta TOLDY FERENC. Emich Gusztáv, Pest.

¹³ A NySz. és KASZTNER eltérően tüntetik fel a lelőhely oldalszámát: a NySz. szerint a 215, KASZTNERnél a 315. oldalon található a kifejezés. A helyes oldalszám a 315, de annyiban a NySz-nek is igaza van, hogy – nyomdahiba folytán – FALUDI munkájában ez 215. oldalként található, jöllehet a 314., ill. a 316. oldal közé beékelve. A pontosság kedvéért tegyük hozzá azt is, hogy a *párlúg* komponens is pontatlanul idézi a NySz.: valójában *párlúgot* van a kiadásban (vö. FALUDI 1853: 315).

- FALUDI FERENC /1978. *Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből.* Válogatta, szerkesztette, jegyzetekkel és utószóval ellátta SZÖRÉNYI LÁSZLÓ. Magvető Kiadó, Budapest.
- KASZTNER GÉZA 1884. Faludi Ferencz nyelvéről. In: *Budenz-album.* Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére kiadják tanítványai. Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest. 173–194.
- KIS VICZAY PÉTER 1713. *Selectiora adagia Latino–Hungarica.* Bártfa. <http://mek.oszk.hu/09400/09454/09454.pdf> (2022. 07. 13)
- KISS IGNÁCZ 1879. Pázmány nyelve. Harmadik rész: szótár. *Nyelvtudományi Közlemények* 15: 325–388.
- KRESZNERICS FERENC é. n. *Válogatott Köz-mondások, mellyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőüül fogva Kresznerics Ferentz.* Kézirat. MTA könyvtára: M. Nyelvtud. 4rét 12.
- LÁSZLÓ GÉZA 1899. Népnyelvhyagományok. A Zilah vidéki nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr* 28: 184–188.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* Kókai Lajos, Budapest.
- MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS 1698. *Szakács mesterségnek könyvecskéje.* Kolozsvár.
- NAGYSZIGETHI KÁLMÁN 1896. Pöre. *Magyar Nyelvőr* 25: 539–540.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvmélektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1956. Nyakleves. *Magyar Nyelv* 52: 173–181.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások.* 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1977. *A magyar frazeológiai kutatások története.* Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete.* 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PÁPAI PÁRIZ FERENC /1984. *Pax corporis.* Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta SZABLYÁR FERENC. Magyar Hírmondó. Magvető Kiadó, Budapest.
- PÁZMÁNY PÉTER 1613. Isteni Igazságra vezérleo kalavz. Poson. https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0443-Rath_0087/?pg=0&layout=s (2022.07.13.)
- PÁZMÁNY PÉTER /1766. *Hodoequs. Igazságra vezérlo kalauz.* Nagyszombat. <https://play.google.com/books/reader?id=XhFJAAAcAAJ&pg=GBS.PA264&hl=hu&printsec=frontcover> (2022. 07. 12.)
- Pázmány Péter /1898. *Hodoegus. Igazságra vezérlo kalauz* 2. In: Kiss Ignác szerk. *Pázmány Péter összes munkái* 4. köt. *Öt levél.* M. Kir. Tud. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- PÁZMÁNY PÉTER /1983. = *Pázmány Péter művei.* Szerk. TARNÓC MÁRTON. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- RévaiLex. = *Révai nagy lexikona* 1–21. Szerk. RÉVAI MÓR / VARJU ELEMÉR. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1911–1935.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betürendes gyűjteménye.* Engel Lajos, Pécs.
- SZABÓ PÁL 1951. A Nyelvőr postája: Szabó Pál parasztíró levele. *Magyar Nyelvőr* 75: 393.
- SZLATKY MÁRIA szerk. 1983. *Minden doktorságot csak ebből késértek. Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvü orvosi kézikönyveiből.* Magyar Hírmondó. Magvető Kiadó, Budapest.
- TAKÁTS SÁNDOR 1909. Beatrix királyné. *Budapesti Hirlap* 29. évf. 1909. február 11., 1.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

**On the interpretation of a Hungarian idiom
nyakába rántja a bűdös berhét ‘pull the foul berhe up to someone’s neck’**

The idiom cited in the title is included in the phraseological dictionary by GÁBOR O. NAGY but the meanings of both the whole expression and its component *berhe* are given incorrectly. This paper

attempts to uncover the original meaning of the idiom by presenting several 17th-century Hungarian set phrases for humiliating someone by turning one's own argument against oneself. *Nyakába rántják a bűdös berhét* 'pull the foul *berhe* up to someone's neck', multiply attested in Péter Pázmány's works, is one such expression, the meaning of whose noun component is not 'leather apron' as given by GÁBOR O. NAGY but 'trousers, underpants'. The idiom used to have other variants, including the heavily metaphorical *nyakába fordítják a párlúgot* 'shed lye on someone's neck', in which *párlúg* 'lye' was a liquid used in bucking clothes. Both *berhe* and *párlúg* appear in other idioms, too, including *valakinek van/nincs foltos berhéje* 'have (not) a patched *berhe*', *toldozza-foldozza a foltos berhét* 'keep mending the patched *berhe*', or *öntögeti valakire a párlúgot* 'keep shedding the lye on somebody'.

Keywords: historical linguistics, etymology, historical lexicology, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem

ÉLŐNYELV

Hangjából a bőrszínét

Esettanulmány a nyelvi előítéletességről egy internetes cikk nyomán

1. Bevezetés. A nyelvhasználat, nyelvi sajátosságok alapján történő ítélezés nem újkeletű, valószínűleg egyidős az emberiség történetével. Már az Ószövetség is rögzíti a nyelvi különbségek azonosításának jelenségét, illetve a nyelvi különbségek kezelésének az egyik lehető legdiszkriminatívabb és legdrasztikusabb módját. A történet szerint háború dúlt a Jordán folyó mentén Gileád és Efraim lakói között, melyből az előbbieket kerültek ki győztesként. Negyvenkétezer efraimbelit gyilkoltak meg, akiknek egy része menekülés közben esett áldozatul, amikor megkérdezték tőlük, hogy efraimbeliek-e. Ha a válasz „nem” volt, akkor kimondatták velük, hogy *Sibboleth*, amit – a másfajta nyelvi háttérükből kifolyólag – az efraimbeliek *Szibboleth*-nek ejtettek, ez alapján azonosították és ölték meg őket (KONTRA 2016).

A helyzet azóta, mondhatni, változatlan. Ahogy az ismert pszichológus-szerzőpáros, SMITH R. ELIOT és MACKIE DIANE (2004: 259) fogalmaz: „[s]zerte a világban aggasztóan könnyen találhatunk bizonyítékot a rasszizmus, a szexizmus és más »izmusok« elterjedésére – vagyis a fajon, etnikumon, koron, nemen, szexuális preferencián alapuló előítéletekre”. Ugyan a nyelvi preferencián alapuló megkülönböztetés és előítéletesség nincs explicit megfogalmazva, kétségtelen, hogy a „más izmusok” körébe a lingvicizmus, azaz a nyelvi alapú diszkrimináció is beletartozik (SKUTNABB-KANGAS 1988). Ennek a jelenségnek a modern kori megvalósulási formájával lehetett találkozni egy 2021. februárjában megjelent cikk kapcsán, amihez egyetlen nap alatt több mint 160 hozzászólás érkezett, s melyek nagyobbik része meglehetősen előítéletes nyelvileg, egyes esetekben megdőbbsztereotíp nyelvi értelemben.

Jelen tanulmány az említett cikk és az ahhoz fűzött hozzászólások elemzésén keresztül kívánja bemutatni a nyelvjárásokkal és konkrét nyelvi markerekkel kapcsolatos előítéletek működését, jellemzőit, illetve annak lehetséges magyarázatait. A tanulmány az elméleti keretek ismertetése után az elemzés hátterét és módszerét mutatja be, majd az ebből származó eredményeket és tanulságokat összegzi.

2. Nyelvi előítéletekből nyelvi diszkrimináció. Habár a téma kapcsán gyakran emlegetett és releváns fogalmak – úgymint a nyelvi ideológiák, nyelvi előítéletek, nyelvi hátrány és nyelvi diszkrimináció – alapvetően különböznek (pl. hatókörükben, működésükben egyszersmind fogalmukban), mégis a köznapi és többször a tudományos diskurzusokban is összemosódnak vagy nem különülnek el kellőképp (vö. KROSKRITY 2010; SILVERSTEIN 1976; VESSEY 2017). Példának okán a nyelvi előítéletek vagy egy-egy nyelvi sztereotípiák, nyelvi ideológia explicit megnyilvánulása, deklarálása gyakran lingvizizmusként használják (l. pl. FEJES 2011), ám kérdéses, hogy egy nyelvi téves elképzelés, egy-egy nyelvi tévhit, ideológia közvetítése tekinthető-e nyelvi alapon történő megkülönböztetésnek, amennyiben annak egyik fő kritériuma a tényleges cselekvésben való megnyilvánulás. Jelen tanulmány a szociálpszichológiai alapokon nyugvó elkülönítést (l. JÁNK 2019) használja, ennek értelmében a nyelvi hátrány, a nyelvi előítélet és nyelvi ideológia, valamint a nyelvi diszkrimináció szorosan összekapcsolódó, mindazonáltal egymástól – elméletben legalábbis – elkülönülő, elkülöníthető fogalmak, jóllehet a gyakorlatban ezek a fogalmak együttesen vannak jelen a különféle diskurzusokban, interakciókban.

Ahogy a szociológiai és pszichológiai fogalom esetében, úgy a nyelvi értelemben vett mássághoz, ami gyakran hátrányként realizálódik, különféle (nyelvi) előítéletek és sztereotípiák (tágabban szemlélve: különféle nyelvi ideológiák) társulnak. Azonban a nyelvi sztereotípiák és előítéletek által létrejövő nyelvi hátrány még nem feltétlen vezet nyelvi diszkriminációhoz, mivel míg az előítélet attitűdöket, véleményeket és érzelmi viszonyulást (azaz affektív tényezőket), illetve a sztereotípiák ennek a kognitív vonatkozásait foglalja magában, addig a diszkrimináció egy másik csoport vagy személy irányába ténylegesen tanúsított viselkedést jelenti (vö. GIDDENS 2008: 381; LIPPMANN 1965: 59). Tehát a nyelvi mássághoz először valamilyen nyelvi előítéletnek és/vagy sztereotípiának kell társulnia, ahhoz, hogy hátrányról beszélhessünk, majd amennyiben ez a viselkedésben is megjelenik, akkor a nyelvi alapon történő diszkrimináció jelensége áll fenn (vö. GIDDENS 2008: 380–385; LADEGAARD 1998: 251–253; SMITH–MACKIE 2004: 257–316). Vagyis ha egy nyelvhasználó másképp beszél (pl. nyelvjárásban), mint ami egy adott beszélőközösség megszokott, normatív, akkor még nem feltétlen kerül hátrányba. Ellenben ha az általa használt nyelvváltozathoz egy másik beszélő vagy közösség negatívan viszonyul, nem kedveli azokat, akik így beszélnek (negatív attitűd), akkor a nyelvi másság immáron nyelvi hátránnyá válik. Különösen, ha mindehhez még kognitív szinten megjelenő magyarázat, oktatás (sztereotípiák) is társul (pl. aki nyelvjárásban beszél, nem tanulta jól meg a nyelvet, kognitív képességei nem megfelelőek). Azonban összességében csak akkor áll fenn a fenti elméleti keretben értelmezett nyelvi alapú diszkrimináció jelensége, ha az említett negatív vélekedések megjelennek a cselekvésben, például ha a nyelvjárás nem kedvelése (ami egy szubjektív érzet, impresszió) és a negatív oktatás azzal járnak együtt, abban csúcspontnak ki, hogy a nyelvjárási beszélőt megbüntetik, korlátozzák gátolják ezek alapján.

A nyelvi hátrány tehát összességében olyan nyelvi másság, különbözőség, amely gátolja az érvényesülést, a problémamegoldást bizonyos helyzetekben, nem ritkán azért, mert valamiféle nyelvi előítélet kapcsolódik hozzájuk. A nyelvi előítélet és sztereotípiák az ehhez a mássághoz (is) kapcsolódó belső (többnyire negatív) attitűd, beállítódás, vélekedés, ami a nyelvi ideológiák egy bizonyos részével van átfedésben, leginkább azokkal, amelyek az egyes nyelvi formák és az azokat használó emberek relációját taglalják (vö. GAL 2002: 197; LANSTYÁK 2011; JÁNK 2014). A nyelvi diszkrimináció vagy lingvicizmus pedig a mindezek alapján történő extenzív megnyilvánulás: a beszélők vagy a beszélőközösségek nyelvi alapon történő megkülönböztetésének a gyakorlata (KONTRA 2005).

A lingvicizmus számos közegben és helyzetben előfordul, ráadásul úgy, hogy az a személy, aki nyelviileg előnyös vagy hátrányos megkülönböztetésben részesít másokat, gyakran nincs is tudatában ennek. Ez mindannak tükrében még különösebb, hogy a nyelvi diszkrimináció egyik fő célpontja és forrása, a dialektus, úgy tematizálódik mint megőrzendő érték, kulturális örökség, ám a gyakorlatban mégis sokszor inkább kerülendő, megbélyegzendő jelenségként tekintenek rá ugyanazon nyelvhasználók, a fiatalabb generáció tagjai éppúgy, mint az idősebb korosztályba tartozók, a standardban beszélők ugyanúgy, ahogy a nyelvjárási beszélők (vö. pl. FEHÉR 2020; JÁNK 2019; KONTRA 2005; KOZÍK 2004). Ennek több magyarázata is lehetséges. Az egyik, hogy a nyelvhasználók elméjében kognitív disszonancia keletkezik a nyelvjárásokkal kapcsolatban, ami a FESTINGER (1957: 1–31) által leírt jelenség természeténél fogva arra sarkallja az érintett személyt, hogy azt mielőbb feloldja, ugyanis az egymásnak ellentmondó vélekedések és viselkedések rossz érzéseket keltenek az egyénen belül. A disszonancia mérséklésére az egyén különböző stratégiákat alkalmazhat, az egyik ezek közül, hogy egyszerűen figyelmen kívül hagyja a másik választási alternatívát (azzal együtt az ahhoz tartozó információkat is), így a disszonancia megszüntetése torzítással és paradox következményekkel jár. Vagyis az illető nem törődik azzal, hogy a nyelvjárásokról alkotott és hangoztatott pozitív elképzelése ellentmond a viselkedésének, például amikor kijavít egy másik beszélőt, mert az nyelvjárási formákat vagy egy bizonyos nyelvjárási formát használ. Mindemellett egy rejtett (nyelvi) előítélet is jelen lehet ebben a folyamatban, vagyis a nyelvhasználó könnyen azt gondolhatja, hogy nem rendelkezik nyelvi előítéletekkel, ám ennek ellenére a valóságban – bár nem tudatosan – egyes társadalmi csoportokat nyelvi alapon diszkriminál.

A másik lehetséges, az előzőt nem feltétlenül kizáró magyarázat, hogy a nyelvjárások presztízse javul(t) az utóbbi években, évtizedekben, ám az azokhoz kapcsolódó berögzült gyakorlatok, tevékenységek egyelőre még nem vagy kevésbé változtak (l. pl. a tanári értékelés vagy az ön- és küljavítás gyakorlatát). Erről pontos információkkal nem rendelkezünk, csupán feltételezéseink lehetnek erre vonatkozóan. Ehhez adhat hozzá egy újabb szempontot a jelen dolgozat tárgyát képező elemzés.

3. A vizsgálat leírása, körülményei. 2021. február 15-én jelent meg a Telex.hu Facebook-oldalán Bozzay Balázs *Hallgassa meg, hogyan próbálják kicsalni a banki adatokat a telefonos csalók, és ne dőljön be nekik!* című cikke. Ebben egy telefonos csalásról ír a szerző, melynek lényege, hogy a család egy nagyobb magyarországi bank munkatársának kiadva magát banki adatokat próbál kicsalni áldozataitól. Az egyik ilyen felhívott személy a Telex olvasója volt, aki rögzítette a próbálkozást, s elküldte a szóban forgó

lap szerkesztőségébe. A 2 perc 19 másodperc hosszúságú felvételtől többek között az alábbi nyilvánvalóvá, hogy a telefonáló dialektusban beszél. Ez jó eséllyel egy északkeleti nyelvjárási régióba tartozó nyelvjárás, amire a felvételen hallható *é* fonéma záródó típusú kettőshangzóként való realizációja (a hangfelvételen pl. huszonkétezer, időiglenesen, kéjtőléjpcső^s, végigletesen), illetve az egyéb záródó diftongusok (pl. előírás, csaló^{uk}, szerző^údésszám – vö. JUHÁSZ 2011; KISS szerk. 2001: 292–293) utalhatnak.

Az eredetileg megosztott cikkhez 162 hozzászólás érkezett, illetve 164 felhasználó osztotta meg azt. A 162 hozzászólás közül összesen 48 volt egyértelműen a telefonos csaló nyelvhasználatára, nyelvváltozatra reflektáló vagy azzal kapcsolatos. Ezek többféle szempont mentén konstruálódtak ugyan, de többnyire negatív nyelvi attitűdöt és előítéleteket jelenítettek meg. A többi hozzászólás esetében a cikk egyéb aspektusaira (pl. banki ügyintézés, telefonszám megváltoztatása) vagy más jellegű nyelvi jelenségekre (pl. hezitálás, megakadás) fókuszáltak a kommentelők. A továbbiakban az első csoportba tartozó, vagyis a téma szempontjából releváns hozzászólásokkal foglalkozom¹.

4. Eredmények. Az említett hozzászólásokat kvalitatív módon elemeztem. Miután a nyelvi attitűdök és sztereotípiák szempontjából releváns és irreleváns tartalmú kommenteket elkülönítettem, a releváns tartalommal rendelkezőket kategorizáltam aszerint, hogy mit tematizált a hozzászóló. A cikk kapcsán érkezett hozzászólásokat alapvetően két nagy csoportra lehet osztani a jelen vizsgálódás szempontjából: (A) elsődlegesen a beszélő által használt nyelvi formákra és/vagy nyelvváltozatra (explicit) reflektáló; (B) a nyelvi forma és/vagy a nyelvváltozat, illetve a nyelvhasználó valamely vélt tulajdonsága közötti relációt középpontba állító hozzászólások (ez utóbbin belül található meg a beszélő etnikai hovatarozására reflektáló kommentek).

Az elsődlegesen a nyelvi formákra és/vagy a nyelvváltozatra reflektáló kommentek közül azok, amelyek kifejezetten a nyelvi formákra vonatkoztak, leginkább szarkasztikus, gúnyolódó stílusban tették mindezt. Ahogy az alábbi kommentekből kiolvasható, bár kevésbé erőteljes módon és kevésbé explicit, de a nyelvi előítéleteesség és a negatív nyelvi attitűd jelen van a hozzászólásokban, amelyek közül négyet közlök alább (a nyolcból):

- (1) "Inténetés csálóuk" - teljesen hiteles ügyfélszolgálatnak hangzik ugyebár
- (2) A csálóú elég béna, de azért csak nekem furcsa hogy a hölgy a hívás nulladik pillanatában rögzíti a hívást?
- (3) -Jounapout kívánouk,aki ennek bedű'; az magára vessen. -Rám?
- (4) Há a szabúcsi autépé filyókbú híttá na 😞

Amint a fenti hozzászólásokból látható, a nyelvjárási jegyek közül elsődlegesen a diftongusokat emelték ki a kommentelők. Az (1) hozzászóló az ügyfélszolgálat hiteleségét az „ügyintéző” által használt nyelvjárási formákon keresztül, azok miatt kérdőjelezi meg, azt jelöli meg – ironikusan ugyan – a hiteltelenség (a témáról részletesebben l. BODÓ–FAZAKAS 2018) forrásaként (nem például a felvételen szintén hallható határozatlanságot

¹ A hozzászólások szövegét az eredeti helyesírással, számozva közlöm. A zárójelbe tett számok csupán arra szolgálnak, hogy elkülönítsék a hozzászólásokat, illetve könnyítsék a visszautalásokat, nem jelölnek időrendet, prioritást.

vagy hezitálást). Az előzőhöz hasonló a (3) komment, ami szintén a hitelesség kérdését firtatja azáltal, hogy megjegyzi: aki egy ilyen hívásnak bedől, magára vessen. Ami többlet az (1) hozzászóláshoz képest, hogy mindezt humorosabb formába próbálja önteni az illető, azáltal, hogy rájátszik arra a vicctípusra, amely szándékosan keveri össze a visszaható névmást (*önmagára*) a magázódó személyes névmással (*maga*), kihasználva azok homonim jellegét. Ez a vicctípus nagyon gyakran a butaság, együgyűség kifigurázására használatos, ebben az esetben is érezhető egy ilyesfajta irányultság a kommentelőnél. A (4) hozzászólás a diftongusok mellett némileg utal az adott nyelvjárás területi elhelyezkedésére (l. „*szabúcsi*”) is, szintén nem nélkülözve az iróniát, amire a diskurzusjelölők (*Há, na*), illetve a hozzászólás végén található sírva nevető emotikon utal. A fentiek közül a (2) komment a legkevésbé explicit nyelvi előítéletek terén, mintegy apró megjegyzésként szerepel benne a diftongus, ám épp ez jelzi, hogy valamiféle érzelmi viszonyulással rendelkezik az illető, ami jó eséllyel negatív.

Az (A) csoport másik alkategóriája a teljes nyelvváltozatra, vagyis a telefonos család által használt (valószínűsíthetően északkeleti nyelvjárási régióba tartozó) dialektusra vonatkozott. Ebbe az alkategóriába 12 hozzászólást lehetett besorolni, melyek közül 8 mutatott negatív, míg 4 pozitív viszonyulást. Az előbbi negatív kommentek közül három:

- (5) Ezt még hallgatni is rossz Ez borjú ezzel a táj makogással kit tud megvezetni? 😏
 (6) Azt a tájszólást... 🙄 😊
 (7) Szabolcsi tájszólás lehet nem? És elég erős! A falu végéből egy pajtából telefonálhatt a ficere. 😊

A fenti hozzászólók a *tájszólás*, illetve a *táj makogás* kifejezéseket használják a beszélő nyelvjárásának megnevezésére. Az (5) hozzászólás már pusztán az utóbbi kifejezéssel egyértelműen stigmatizál, lenézi magát a dialektust és azt abban beszélő személyt. A nyelvi előítéletességre továbbá ráerősít a *borjú* szó, a gúnyos kérdésfeltevés, valamint a komment végén szereplő emotikon. Ez utóbbinál még lényegesebb az emotikon szerepe a (6) hozzászólásban, ahol nemcsak (ki)nevetős emotikont használ az illető, hanem egy arcát a kezébe temető majmot is. Ez az *Azt a tájszólást...* szerkezettel együttesen egy meglehetősen negatív nyelvi viszonyulást fejez ki, akárcsak a (7) komment, ami próbálja beazonosítani az adott dialektus területi elhelyezkedését, csakhogy nem áll meg ott – és ettől válik előítéletessé nyelvileg –, hogy a szabolcsi területet és a dialektus erősségét detektálja (vagy véli detektálni). Továbbmegy és a településtípust (*falu*), illetve a helyszínt (*pajta*) is „beazonosítja”, immáron nyilvánvalóvá téve a gúnyt a kommentárjában, ami azon a nyelvi sztereotípián alapul, hogy a nyelvjárási beszélők falusiak (ennek persze megvan a maga oka, erről l. KISS 2017: 199–211). Külön érdekes, hogy maga a kommentelő is egy standard nyelvváltozattól eltérő, szlengkifejezést használ a másik félre (*ficere* ’fickó’).

A nyelvjárásokhoz való pozitív vagy semleges viszonyulást mindössze csak négy kommentben fejtettek ki a hozzászólók, ezek közül kettőt érdemes kiemelni:

- (8) Nagyon szomorúan olvasom a kommenteket, amelyek egyenlőséget vagy párhuzamot tesznek/vonnak a család telefonáló által használt tájnyelv, és a család ténye között. Bunkò/paraszt/ kiesik a kapa a szájából stb. Ezt jelenti ma Magyarországon a tájnyelv (persze ha szabolcsi, szatmári, keleti vegekről van szó...ha a különböző

erdélyi tájnyelvekkel találkozunk, akkor gyakran romantikusan leborolunk holott mindkettő egyenrangú, nem plusz és nem mínusz, hanem egyféle beszélt nyelv). Félreértés ne essék, elitélem a csalást nagyon is, de szomorú vagyok...

- (9) Ilyen-olyan akcentusa lehet bármelyik böcsületes operátornak is -- nyilván mi nem ezeket ismerjük az internetes történetírásból.

A (8) komment hosszasan fejti ki, hogy mi a baj a korábban bemutatott hozzászólók attitűdjével és előítéletességével. A hozzászóló ugyan maga is általánosít, amikor azt írja, hogy „*Ezt jelenti ma Magyarországon a tájnyelv*”, ami így szintén sztereotípiá, még akkor is, ha van valóságalapja. Ellenben az, hogy az egyes nyelvváltozatok egyenrangúak, nyelvészeti megalapozott kijelentés (vö. pl. Kiss szerk. 2001: 204), ahogy az is, hogy a nyelvjárással kapcsolatos előítéletesség mértéke elkeserítő. A (9) hozzászóló ennél egyszerűbben fogalmaz. Bár akcentust ír nyelvjárás helyett, a mondandója magván ez nem változtat: bárki beszélhet nyelvjárásban, egy csaló éppúgy, mint egy becsületes ügyintéző.

5. Hangjából a bőrszínét. A másik alapsoportba (B) a nyelvi forma és/vagy a nyelvváltozat, illetve a nyelvhasználó valamely vélt tulajdonsága között relációt feltételező, s azt fókuszba helyező hozzászólások kerültek. Az ide tartozó kommentek száma 28 volt, ezek két alkategóriára bonthatók tovább. Az egyik esetben a nyelvi formát és/vagy nyelvjárást a telefonáló feltételezett intelligenciájával, kognitív képességeivel hozzák összefüggésbe, míg a másik esetben – és ebből van a több (16 komment) – az illető feltételezett roma etnicitásával, származásával. Ez utóbbira vonatkozó vagy utaló bármiféle adatot (pl. információ a cikkben, a beszélő intonációja, cigány nyelvből származó vagy ahhoz köthető kifejezés) nem tartalmazott sem a cikk, sem a hangfelvétel. Ennek ellenére többek összekötötték a nyelvi jegyeket és az identitást, származást, erre példa az alább közölt néhány hozzászólás, melyek a lehető legváltozatosabb módon utalnak az előbb említett etnikai származásra:

- (10) A vaskereskedő akcentus szerencsére nem átlagos a banki ügyfélszolgálatokon.
 (11) Dikk a more, hogy dzsanaazza a banki kommunikációt.
 (12) A tesvír milyen jópofán próbál értelmes embernek tűnni 🤔 🤔
 (13) Ennek az orknak még a kapa is kilógott a szájából.... Már vártam, mikor kéri meg, hogy szombaton ötkor a szökőkútnál...
 (14) A csaló hangjából ítélve, én azt is meg tudom mondani, hogy milyen volt a bőrszíne!

A fenti hozzászólások közös jegye, hogy ugyan egyik sem nevezi meg a cigány kisebbséget mint a telefonáló beszédével azonosított etnikumot, ám az összes tartalmaz olyan ráutaló nyelvi elemet, amely ezt implicit megjelöli. Ezek a következők: *vaskereskedő* (10); *Dikk a more*, illetve *dzsanaazza* (11); *tesvír* (12); *ork*, illetve a szökőkutas kontextus (13); valamint a tanulmány címadó kifejezése *hangjából [...]a bőrszíne* (14)². A felsorakoztatott nyelvi formák etnicitásra való ráutaló természetét a kognitív szemantika

² Ezen kívül még számos egyéb kifejezés előkerült a feltételezett roma származás kapcsán, például *tesó*, *mordori*, *Hős utcai*, *cibbany*.

tikai keretrendszerben, a prototípuselv segítségével tűnik leginkább célravezetőnek kifejezni. A prototípuselv lényege a kategorizáció, vagyis az az elvonatkoztatáson alapuló csoportosítás, mely alapján az emberi megismerés működik. Ennek során az egyének a világ különféle dolgait (tárgyakat, jelenségeket, érzéseket, cselekvéseket stb.) kategóriákba sorolják, amik így a kategória tagjaivá válnak, azaz a példányok lesznek egy-egy kategórián belül (jóllehet e kategóriák körvonalai nem határozottak, átfedésben lehetnek egymással). A besorolás, besorolódás alapjai a beszélők által felismert egyes tulajdonságok, amelyek az adott kategóriákra jellemzőek (COLEMAN–KAY 1981; TOLCSVAI NAGY 2011: 21–31; ROSCH 1975).

Az fenti példák esetében közös, hogy a kategória a cigányságra (vagy cigány etnikumra, romákra stb.) utaló kifejezések, ám ami különbözik, az maga a ráutaló nyelvi forma, vagyis a példány, illetve ennek a példánynak a prototipikussága a cigányság kategóriáján belül. Nyilvánvaló, hogy a *roma* vagy a *cigány* szó központibb példánya lenne ilyen értelemben a kategóriának, mint amilyen például a *vaskereskedő* a (10) hozzászólásban vagy az *ork* a (13) hozzászólásban. A *more* és *dikk* szavak (11) vagy a *tesvir* (12) szándékos nyelvi kifigurázások, az előbbieknél valamivel központibb példányok, ha csak pusztán a lexikai szintet vesszük alapul. Azonban, ha a kontextust és a pragmatikai vonatkozásokat sem hagyjuk figyelmen kívül, akkor világossá válik, hogy egyrészt miért tartozik a cigányságot jelölő kifejezések kategóriájába az – elsőre távoli asszociációnak tűnő – *ork* szó, illetve, hogy így mennyivel központibb helyre kerül ezen kifejezés. Az *ork* kifejezés sok más jelentésén túl, amennyiben személyre használjuk, rendelkezik 'cigány' jelentéssel is, s egy erősen negatív konnotációval. Ezt tovább erősíti a „szombaton ötkor a szőkőkútnál” szövegrész, ami egy korábbi, széles körben elterjedt internetes videóból származik (ami később mémmé vált), s aminek szereplője egy roma fiatalember. E kettő (valamint a „kapa is kilógott a szájából” minősítés) együttesen egyértelmű összekapcsolása az illető nyelvváltozatának és etnikai hovatartozásának, amihez valójában semmi alapja sincs a hozzászólónak, hiszen csak egy nagyjából kétperces hangfelvételt hallott, ami nem tartalmazott erre vonatkozó információt.

A *vaskereskedő akcentus* (10) ironikus megjegyzés az előbbinél jóval explicitebben köti össze a nyelvváltozatot és az etnikai hovatartozást. Ebben az esetben a *vaskereskedő* nem elsősorban mint foglalkozás, hanem mint a cigányság attribútuma (vö. pl. a cigányság munkaerőpiaci helyzetével a szocializmusban, illetve a színesfém-kereskedelmi szakássaival – FÁBIÁNNÉ 2015: 127–131; FORRAY 2015: 14), s egyben a cigány(ság) megfelelője jelenik meg.

A maradék három (11), (12) és (14) komment az előbbieknél jóval kevesebb magyarázatra szorul. A (11) hozzászólás a cigány nyelvből vagy az ahhoz társított regiszterből származó szavakkal, ezen belül egy konkrét megnevezéssel (*more*), míg a (12) egy konkrét megnevezéssel (*tesvir*) teremti meg a látszatkapcsolatot a nyelvváltozat és a cigány származás között. Az utóbbi annyival mutat túl ezen, hogy még egy értelmi képességek megkérdőjelezésére irányuló megjegyzést is tesz („próbál értelmes embernek tűnni”). Ehhez képest a (14) kommentár nemes egyszerűséggel annyit állít, hogy képes megállapítani a borszínét annak az illetőnek, akinek csupán a hangját hallotta. Mindezek rendkívül erős és mélyen gyökerező nyelvi előítéletességről tesznek tanúbizonyságot: az, hogy valaki egyetlen rövidke hangfelvételtől (még ha telefonos csalásról van is szó) ilyen jellegű következtetéseket vonjon le egy másik ember etnicitására, származására vonatkozólag,

meglehetősen erős negatív nyelvi attitűdöt, mély nyelvi sztereotípiákat, összességében drasztikus nyelvi előítéletességet jelent. Hasonlóan markánsan jelenik meg mindez az alábbi néhány hozzászólásban, bár ezek már egy másik tulajdonságot, az értelmi-kognitív képességet kötik össze a telefonáló nyelvváltozatával:

- (15) Hát, az első megszólalására lejön, hogy [...] nem éri el azt a szintet, akit egy bankos HR-es valaha is felvenne bankhoz ügyfélszolgálatosnak
- (16) Szerintem ez a csaló rettenetesen sötét volt. És az dicséretes, hogy a hívott fél talpraesett volt.
- (17) 8 elemi megvan? Megvan, 4x az 1. és 4x az 2.

A fenti hozzászólások a nyelvi előítéletességen túl egy meghatározó nyelvi ideológiát is tartalmaznak, s épp ez adja a negatív viszonyulás alapját. A nyelvi mentalizmus LANSTYÁK (2011: 52) értelmezése szerint az az elgondolás, hogy közvetlen kapcsolat van a helytelennek bélyegzett nyelvi formák, nyelvváltozatok használata és a beszélők értelmi képessége, tudása között. A (15) kommentárt leszámítva mindez nincs explicit kifejtve, ám mivel egy hangfelvétel alapján keletkeztek a fenti megjegyzések, jó okunk van feltételezni, hogy az illető dialektusa és/vagy az abban fellelhető nyelvi formák valamelyike szolgált alapul az értelmi képességek megkérdőjelezéséhez (bár elképzelhető az is, hogy más nyelvi vagy tartalmi jegyek, szövegfonetikai eszközök alapján vonták le az előbbi következtetéseket a hozzászólók).

Az ebben az alfejezetben ismertetett nyelvi vélekedések bizonyos tekintetben jóval túlmutatnak a nyelvi előítéletesség témakörén. A nyelvjárási sajátosságok és a cigányság összekapcsolása nyilvánvalóan egy tágabb kontextusban értelmezhető, akárcsak a nyelvi előítéletesség egésze. Nem pusztán arról van szó, hogy a nyelvváltozatok értékelése, azzal együtt a státuszuk és presztízsük különböző, hanem hogy egy-egy idegen kultúra észlelése is általában szelektív és torz, amivel összefonódik a nyelvváltozat mint vélt vagy valós identitásjelölő (BREDELLA 1991; GILES–COUPLAND 1991: 37–38). Ebben az is közrejátszik, hogy a percepció során az ismeretlen entitást általában egy már ismerthez kötjük, ez alapján, ehhez képest konstruálva új jelentéseket, értelmezést (H. TOMESZ 2020: 351–353). A cigánysággal kapcsolatos negatív viszonyulás a cigány nyelvvél, nyelvhasználat-tal kapcsolatos negatív nyelvi attitűddel találkozik, s e kettő egybeforrva képez egy nyelvi és faji értelemben egyaránt meglehetősen előítéletes megnyilvánulást.

6. Összegzés és tanulságok. Adalék az eddigiekhez, hogy az (1) komment az összes közül a második legnépszerűbb volt a hozzászólások között, összesen 39-en kedvelték (like) ezt a Facebook-felhasználók közül. Ezt követte a (11) hozzászólás, illetve egy másik etnikumot és nyelvjárást összekapcsoló hozzászólás 15-15 kedveléssel. Az a néhány hozzászólás, amely pozitív nyelvi attitűdöt képvisel – például (8) és (9) – elenyésző számú (2-3) kedveléssel rendelkezett. Vagyis a cikkekre reagálók többsége a nyelvi előítéletességet reprezentáló kommentekkel tud azonosulni leginkább. A legkedveltebb hozzászólás az alábbi volt, 99 kedveléssel:

- (18) Már csak a háttérből beszűrődő mulatós zene hiányzott a felvételtől, hogy tökéletes legyen.

A fenti hozzászólást nem kívánom elemezni, legyen elég annyi hozzá, hogy a fentiekben tárgyalt, cigány származást és nyelvhasználatot összekötő, azzal együtt ezeket gúny tárgyává tevő és lenéző hozzászólások sorába ugyancsak beillik e komment is, jóllehet ebben az esetben kevésbé lehet mindezt egyértelműen megállapítani. A bemutatott és elemzett hozzászólásoknál egyértelmű a nyelvi előítéletesség fennállása, ám ilyen mértékű és mélységű megjelenése meglehetősen megdöbbenő, még akkor is, ha tudjuk, hogy a magyar társadalom meglehetősen normatív szemléletű nyelvileg. S különösen annak tükrében, hogy a Telex olvasói, célközönsége elsődlegesen az értelmiségiek közül kerül ki.

A hozzászólások elemzésével arra kívántam rávilágítani, hogy a nyelvi előítéletesség, a negatív nyelvi attitűdök és nyelvi sztereotípiák hogyan működnek, miként és mennyire erőteljesen vannak jelen egy-egy csoporton, közösségen belül. A kommentárok egy telefonos csalást rögzítő hangfelvétel kapcsán íródtak, vagyis a nyelvi sajátosságokon kívül egyéb információk nem álltak a kommentelők rendelkezésére. Ennek ellenére ők határozott következtetéseket vontak le nemcsak a telefonáló nyelvvaltozatára és nyelvi sajátosságaira nézve, hanem értelmi képességeit, műveltségét, sőt még a bőrszínét és származását illetően is. Minderre kétféle magyarázat is lehetséges. Az egyik, hogy alapvetően rendkívül előítéletesek nyelvileg az itt vizsgált nyelvhasználók. A másik, ennél komplexebb magyarázat, hogy egy olyan erősen negatív kontextus, mint amilyen a telefonos csalás, a dialektussal együttesen eredményez egy nagy erős nyelvi előítéletességet. Vagy úgy, hogy felerősíti a negatív nyelvi attitűdöket és sztereotípiákat, vagy úgy, hogy előhívja azokat.

Bárhogy is legyen, a nyelvi előítéletesség jelentős károkat képes okozni mind a nyelvjárássok, mind az egyének oldaláról. A nyelvjárássok presztízse ugyanis csökken a nyelvi előítéletek és sztereotípiák által, ami a nyelvjárásban beszélők elé felesleges és igazságtalan akadályokat gördít. A nyelvi előítéletesség teljes fõlszámolása valószínűleg nem lehetséges, annyira mélyen beágyazódott a magyar társadalom hétköznapi gondolkodásába és viselkedésébe. Ám felhívni rá a figyelmet, mérsékelni lehetséges és szükséges is, s ebben az iskola mellett hatalmas felelõssége van a médiának. A probléma, hogy ez idáig ezt kevésbé tudatosították az ott dolgozó szakemberek, vagy ha tudatosították is, nagyon kevés elõremutató dolgot tettek az ügy érdekében.

Kulcsszók: nyelvi diszkrimináció, nyelvjárás, dialektológia, nyelvjárasi háttér, nyelvi hátrány, nyelvi előítélet, nyelvi attitűd, nyelvi sztereotípiá.

Hivatkozott irodalom

- BODÓ CSANÁD – FAZAKAS NOÉMI 2018. Enregistering authenticity in language revitalisation. *Journal of Sociolinguistics* 22/5: 570–594.
- BREDELLA, LOTHAR 1991. Objectivism and relativism in analysing mediations of foreign culture. In: UÓ. szerk., *Mediating a foreign culture: the United States and Germany*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 7–35.
- COLEMAN, LINDA – KAY, PAUL 1981. Prototype semantics: the English word “Lie”. *Language* 57/1: 26–44.
- FÁBIÁNNÉ ANDRÓNYI KATALIN szerk. 2015. *Romológiai ismeretek*. <https://btk.ppke.hu/uploads/articles/288257/file/romologia.pdf> (2021. március 3.)
- FEHÉR KRISZTINA 2020. Status-based preference of varieties in bidialectal kindergarteners: an experimental study. *Argumentum* 16: 147–172.

- FEJES LÁSZLÓ 2011. Lingvicista fröcsögés a hvg.hu-n. *Nyelv és Tudomány*. <https://m.nyest.hu/hirek/lingvicista-frocsoges-a-hvg-hu-n> (2021. március 3.)
- FESTINGER, LEON 1957. *A Theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press, Stanford.
- FORRAY R. KATALIN 2015. A romológia egyetemi oktatásáról. In: ORSÓS ANNA szerk., *A romológia alapjai*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet – Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Wlisslocki Henrik Szakkollégium, Pécs. 7–18.
- GAL, SUSAN 2002. Language ideologies and linguistic diversity: where culture meets power. In: KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR szerk., *A magyar nyelv idegenben*. Debreceni Egyetem, Debrecen, 197–204.
- GIDDENS, ANTHONY 2008. *Szociológia* (Második kiadás). Osiris, Budapest.
- Giles, Howard – Coupland, Nikolas 1991. *Language: Contexts and Consequences*. Open University Press, Milton Keynes, Michigan.
- H. TOMESZ TÍMEA 2020. Sportesemények a médiaszövegek hálózatában. In: BALÁZS GÉZA – IMRÉNYI ANDRÁS – SIMON GÁBOR szerk., *Hálózatok a nyelvben*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest. 351–365.
- JÁNK ISTVÁN 2014. Mik azok a nyelvi ideológiák? *Nyelv és Tudomány*. <https://m.nyest.hu/hirek/mik-azok-a-nyelvi-ideologiak> (2021. március 1.)
- JÁNK ISTVÁN 2019. *Nyelvi előítélet és diszkrimináció a magyartanári értékelésben*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 123–132.
- KISS JENŐ szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KISS JENŐ 2017. A nyelvjárások. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *A magyar nyelv jelene és jövője*. Gondolat Kiadó, Budapest. 199–221.
- KONTRA MIKLÓS 2005. Mi a lingvicizmus és mit lehet ellene tenni. http://web.unideb.hu/~tkis/kontra_lingvicizmus.htm (2019. október 12.)
- KONTRA MIKLÓS 2016. Hatalom és nyelv. *Magyar Tudomány* 2016/6: 651–659.
- KOŽÍK DIANA 2004. A nyelvjárásokkal kapcsolatos attitűdvizsgálatok a szlovákiai magyar pedagógusok néhány csoportjában. In: LANSTYÁK ISTVÁN – MENYHÁRT JÓZSEF szerk., *Tanulmányok a kényelvtudásról II*. Kalligram, Pozsony. 93–124.
- KROSKRITY, PAUL V. 2010. Language Ideologies – Evolving Perspectives. In: JASPERS, J., ÖSTMAN, J.-O. & VERSCHUREN, J. eds., *Society and Language Use*. Benjamins, Amsterdam. 192–211.
- LADEGAARD, HANS. J. 1998. National stereotypes and language attitudes: The perception of British, American and Australian language and culture in Denmark. *Language & Communication* 18/4: 251–274.
- LANSTYÁK ISTVÁN 2011. A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: MISAD KATALIN – CSEHY ZOLTÁN szerk., *Nova Posoniensia*. Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, Pozsony. 13–57.
- LIPPMANN, WALTER 1965 [1922]. *Public opinion*. The Free Press, New York.
- MACKIE, DIANE M. – SMITH, ELIOT R. 2004. *Szociálpszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 259.
- ROSCH, ELEANOR. 1975. Cognitive representations of semantic categories. *Journal of Experimental Psychology: General* 104/3: 192–233.
- SILVERSTEIN, MICHAEL 1979. Language Structure and Linguistic Ideology. In: R. CLYNE, F. HANKS & L. HOFBAUER eds., *The Elements: A parasection on Linguistic Units and Levels*. Chicago University of Chicago, Chicago. 193–247.
- SKUTNABB-KANGAS, TOVE 1988. Multilingualism and the Education of Minority Children. In: SKUTNABB KANGAS, TOVE – CUMMINS, JIM eds., *Minority education: from shame to struggle*. Multilingual Matters, Clevedon, Avon. 9–44.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2011. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra.
- VESSEY, RACHELLE 2017. Corpus Approaches to Language Ideology. *Applied Linguistics* 38/3: 277–296.

Inferring skin colour from voice A case study on linguistic prejudice

On February 15, 2021, news about a bank fraud was published and shared on the Facebook page of Telex.hu. The author reports on a telephone fraud, and the essence of the incident is that the suspect pretended to be an employee of a larger Hungarian bank, trying to obtain personal account data from his victims. One of the people he called was a reader of Telex.hu. She recorded the telephone conversation and sent the recording to the editorial office of the news portal. From the recording that takes 2 minutes and 19 seconds, it becomes apparent that the caller speaks a dialect. The goal of this study is to present the function, characteristics and possible explanations of linguistic prejudices about vernacular dialects and specific linguistic markers through an analysis of the comments that this article received. After describing the theoretical framework, the study presents the background and method of the analysis before discussing the results and their implications.

Keywords: linguicism, vernacular, non-standard dialects, linguistic bias, linguistic background, linguistic disadvantages, language attitudes, language stereotypes.

JÁNK ISTVÁN
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

S Z E M L E

Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében

Szerkesztette DÖMÖTÖR ADRIENNE. Társszerkesztők GUGÁN KATALIN, VARGA MÓNKA.
Akadémiai Kiadó, Budapest. 2021. 180 lap

Bár a *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében* a közönség számára is elérhetően 2022 elején jelent meg, most, 2023 elején ugyanúgy kiérdemli az „új” jelzőt, mint megjelenése pillanatában. Merthogy a kötet egy eddig viszonylag kevésbé kutatott témát tárgyal egy a magyar nyelvtörténetben kevésbé vagy egyáltalán nem alkalmazott – variacionista – megközelítési móddal.

A könyv mind a hét tanulmánya középmagyar kori grammatikai (morfematikai és szintaktikai) jelenségekről szól. Ez, ha önmagában nem is újdonság – hiszen HAADER LEA és HORVÁTH LÁSZLÓ szerkesztésében van már például a korszak mondatánát tárgyaló kötet (HAADER–HORVÁTH 2008) –, mindenképpen figyelemre méltó, mivel ebben a témában inkább csak különálló tanulmányok jelentek meg, és azok is inkább csak az utóbbi egy-két évtizedben. (A teljesség igénye nélkül néhány példa: MOHAY 2015; VARGA 2017; GUGÁN 2018; DÖMÖTÖR 2020 stb.) A középmagyar kor grammatikáját átfogóan tárgyaló munka

eddig nem született. A jelen kötet sem az – nem is akként tünteti föl magát –, ugyanakkor jelentős lépés egy majdani szintézis felé.

Arról, hogy milyen volt és hogyan, miért változott a magyar nyelv nyelvtani rendszere a történeti korszakokban, csak az ómagyar kort illetően van átfogó képünk, köszönhetően a sok évtizedes, alapos, szisztematikus kutatásoknak. Szintézis is csak erről a korszakról van: A magyar nyelv történeti nyelvtana (BENKŐ főszerk. – E. ABAFFY – RÁCS szerk. 1991; BENKŐ főszerk. – E. ABAFFY szerk. 1992; BENKŐ főszerk. – RÁCS szerk. 1995). Az ómagyart megelőző ősmagyar kor nyelvi állapota (és változásai), nyelvemlékek híján, valószínűleg soha nem lesz olyan mértékben feltárható, mint az összes utána következő korszaké. Bár az ómagyar kort követő középmagyar kor minden eddiginél nagyobb számban és változatosságban vonultat fel nyelvtörténeti vizsgálódásokra alkalmas nyelvemlékeket, korábban mégsem élvezett számottevő kutatói figyelmet. Ennek több oka is van a magyar nyelvudományban (is) hagyományosan hangsúlyos rendszerszemlélettől kezdve a források relatív feldolgozatlanságáig.

Ahhoz, hogy a középmagyar kor elkezdjen szélesebb körben érdekessé válni a grammatikára irányuló kutatás számára is, a történeti szociolingvisztikával és valamelyest a történeti pragmatikával járó szemlélet- és megközelítésmódoknak kellett beszivárognia a nyelvtörténetírásba (erre vonatkozóan l. néhány korai írást, például MAITZ 2000; JUHÁSZ 2002; SÁROSI 2003 stb.). Olyanoknak például, mint a kötet egészét egységesen meghatározó, a szociolingvisztikából érkező, variacionista megközelítés, amely a változatok meglétét és versengését alapvető fontosságúnak tartja a diakrón változások elindulásában, kiteljesedésében és lezáródásában.

A magyar nyelvtörténet első két korszakának kutatói a változásokra koncentráltak, a változatokra kevésbé. Ez döntően nem is annyira a szándékon múltott, hanem a nyilvánvaló adottságokon: ha nincs adat (ősmagyar), vagy csak kevés és töredékes (ómagyar), akkor abból nem lehet kihozni egy-egy történeti szinkrón metszet hiteles leírását a korban használatos variációkat illetően.

A középmagyar kor az első olyan történeti időszak, amelyben a változatok vizsgálatára valóságos lehetőség van, a források nagy mennyisége és változatossága okán. A korszak grammatikai rendszere iránti érdeklődés fellendülése összefügg a 16–18. századi nyelvemlékek, források korszerűen, elektronikus adatbázisban történő feldolgozásával. Ez utóbbit éppen a kötet szerzőiből álló munkacsoport kezdte meg, vitte sikerre és folytatja a továbbiakban is: ez a Történeti magánéleti korpusz (TMK.).

A jelen kötet megszületéséhez tehát egy szerencsés hármas együttállás vezetett: 1. a megfelelő elméleti keret és nézőpont felismerése és alkalmazása (variacionista szemléletmód); 2. a megfelelő (mert – relatíve – bőséges forrással adathozható) és eddig kevésbé kutatott korszak iránti érdeklődés; c) és egy kvantitatív és kvalitatív kutatások végzéséhez is alkalmas, korszerű, annotált adatbázis (TMK.).

A Versengő szerkezetek... kötet szerzői változatos témákról írnak: a *távol* adpozícióról (vagy ragvonzó határozóról) (DÉR CSILLA); a *volna* : *lenne* páros versengéséről (HORVÁTH LÁSZLÓ); a vonatkozó névmás innovatív formájának regiszterfüggő megjelenéséről és terjedéséről (DÖMÖTÖR ADRIENNE); az *-á/-é* jeles múlt idő új funkciójáról, szerepéről a tapasztalat és a személyesség kifejezésében (MOHAY ZSUZSANNA); a kötőmódról – melynek középmagyar kori alakulástörténete eddig jószerivel ismeretlen volt a tudomány

számára (BÁCSI ENIKŐ); a mondattagadás változatairól (GUGÁN KATALIN); a *-ván/-vén* képzős határozói igeneves mellékmondatok sajátos jelentéstartalmáról (VARGA MÓNKA).

Az elméleti alapvetést és a kötethez való gyakorlati útmutatást is tartalmazó kitűnő bevezető tanulmányban – DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN – VARGA MÓNKA, Váltakozás, változás és nyelvtörténet: a variacionista megközelítésmódról – és a jelen kötettről – maguk a szerzők, egyúttal szerkesztők, tájékoztatnak arról, hogy a kötet módszertani újdonsága nem merül ki a variacionista szemléletmód érvényesítésében. Az igazán előremutató újítás az, hogy a kutatók „hagyományos”, régi és újabb szempontokat és módszereket együttesen alkalmazva emeltek be a kutatásba.

A nyelvi rendszert és nyelvhasználatot együtt, egymásra hatásukban vizsgálják; valamelyest témától függően, de a „belső, azaz grammatikai vonatkozásokon túl [...] az úgynevezett külső, azaz szociolingvisztikai tényezőket is” figyelembe veszik (5) – vagyis ezekben az írásokban együtt érvényesül grammatikatörténet és történeti szociolingvisztika, sőt történeti pragmatika is.

Az egyes kutatások mindig a konkrét nyelvi adatokból indulnak ki (korpusz alapú vizsgálat), a vizsgálódás irányát maguk az adatok, működésük módja, a viselkedésük szabja meg – ugyanakkor a jelenségek feltárása, leírása és értelmezése mögött jól érezhetően ott áll nemcsak a bevezető tanulmányban megjelölt variacionista megközelítésmód, hanem mindazok az elméletek és nézőpontok, amelyek értő alkalmazásával a kutatói kérdés lehető legszélesebb körű megválaszolása lehetségessé válik. Együtt van jelen a tanulmányokban empiria és elmélet, mint ahogyan a kvalitatív és a kvantitatív elemzési mód is.

A kötet írásaiban a magyar nyelvtörténeti kutatások legjobb hagyományai, eredményei és a nemzetközi, klasszikus és legfrissebb, funkcionális nyelvészeti eredmények ötvöződnek, a magyar nyelvtörténetírásban sajnálatosan ritkán tapasztalható, szerencsés módon.

Az ilyen, sok irányból közelítő, komplex kutatási módszer teszi lehetővé azt, hogy évszázadokkal ezelőtti nyelvi jelenségekről, nyelvi állapotokról – nyelvi kompetenciahiányunk ellenére – az eddigénél jóval árnyaltabb, realisabb és hitelesebb képet kapjunk. Ami együtt jár azzal is, hogy ezek a kutatások nem egy esetben korábbi közkeletű szakmai vélekedéseket kérdőjeleznek vagy egyenesen cáfolnak meg.

Ugyanakkor épp ez az adatok sokféleségére és az adatok kontextusára is érzékeny módszer tár fel – az eddig is ismertek mellett – olyan újabb nehézségeket, korlátokat, amelyekkel minden, történeti adatokkal foglalkozó nyelvésznek számolnia kell, és amelyek tudatában le kell mondania „a teljes bizonyosság illúziójáról” (22).

A bevezető tanulmányt (DÖMÖTÖR–GUGÁN–VARGA) olvasva szembesül az olvasó azokkal a már eddig is ismert vagy éppen most feltárt nehézségekkel, amelyek a nyelvtörténeti kutatások sajátosságaiból fakadóan az alkalmazandó módszertant illetően jelentkeznek.

A nyelvtörténész kutató az (egykor) élő, ténylegesen használt nyelvet vizsgálja a maga változataiban, változatosságában és váltakozásaiban, amiből több dolog következik: a) minden adatot tiszteletben kell tartani, amiből fakadóan nem vagy csak ritkán lehet határozott kategóriákat felállítani, egyenes vonalú, élesen körvonalazott változási folyamatokat leírni; – b) többféle és eltérő megközelítésmódokat tanácsos alkalmazni, például a regiszterek, szövegtípusok, műfajok szerint vagy az egyes nyelvi szintek szerint, sőt az egyes nyelvi és nyelvhasználati jelenségek szerint is; – c) a nyelvtörténész az élő,

ténylegesen használt nyelvet vizsgálja – de a múltban, azaz: csak azt tudja vizsgálni, ami fennmaradt belőle, az pedig szükségszerűen töredékes, hiányos. Tehát örök kérdés marad, hogy mennyire lehet a rendelkezésre álló korpusz alapján reprezentatívan leírni egy adott korszak nyelvi viszonyait.

Mindezekből következően nemcsak az örök bizonytalansággal jegyzi el magát a nyelvtörténész, hanem arra is figyelnie kell, hogy állításait, következtetéseit körültekintő óvatossággal fogalmazza meg. Ennek a kíváncsúnak a kötetben szereplő tanulmányok szerzői jelesen megfelelnek.

Olvasván a kendőzetlenül és épp ezért hitelesen feltárt nehézségekről, felmerül a kérdés: ha ennyi a korlát és a bizonytalanság, akkor milyen eredményeket érhet el egy mégoly komplex megközelítésmóddal is dolgozó nyelvtörténész-kutató? A kötet tanulmányainak ismeretében elmondhatjuk: jelentőseket.

Ha teljes képet soha nem is fog tudni adni senki egy adott korszak nyelvi viszonyairól, részletesebbet, árnyaltabbat, átfogóbbat igen, éppen a vizsgált nyelvi jelenségekre testreszabottan megválasztott vizsgálati szempontok és módszerek segítségével. A Versengő szerkezetek... írásai ezt igazolják.

Néhány a kötetben bemutatott eredmények közül:

Megkezdődött és ígéretesen alakul eddig feltáratlan területek kutatása: például a kötőmód középmagyar kori alakulásáé (BÁCSI ENIKŐ). Képet kapunk arról, hogy egyes váltakozó formák – mint például a *volna : lenne* – gyakorisága és funkcionális megoszlása mikor, hogyan és miért változott (HORVÁTH LÁSZLÓ). Az elektronikus korpusz alapján végzett kvantitatív és kvalitatív kutatás eredményeként megdőlni látszanak egyes korábbi vélekedések, például az igeneves alárendelő mondatok ómagyar kor utáni háttérbe szorulásáról (VARGA MÓNICA írásában), vagy a visszaszoruló ómagyar kori múlt idők középmagyar kori funkciótlanágáról (MOHAY ZSUZSANNA tanulmányában).

Fény derült az egyes váltakozások stabil vagy instabil voltára: a kötet szerzői által vizsgált jelenségek egyike sem bizonyult gyors lefolyású változásnak, jellemzően sokáig tart a váltakozás. Feltárult olyan grammatikai tényezők szerepe a változatok megoszlásában, mint a szórend, a tagmondatsorrend és a tagmondattípus – például a *valamitől távol* szerkezet (DÉR CSILLA), a tagadómondatok (GUGÁN KATALIN), a konjunktívuszi mellékmondatok (BÁCSI ENIKŐ), a vonatkozó névmások (DÖMÖTÖR ADRIENNE) és a határozói igeneves szerkezetek (VARGA MÓNICA) esetében.

Igazolódott, hogy pragmatikai tényezők jelentősen befolyásolhatják, sőt akár meg is határozhatják a nyelvhasználó választását a variációk közül. Az előbbire példa a tagadás kétféle szórendje közötti választás (GUGÁN KATALIN), az utóbbira – a pragmatikai tényezők meghatározó szerepére – az *-á/-é* jeles múltidőnek a középmagyar korban megjelenő új funkciója: nevezetesen a történésekkel kapcsolatos személyes érintettség és tapasztalat érzékeltetése és az evidencialitás kifejezése (MOHAY ZSUZSANNA).

Igen gyümölcsözőnek bizonyult a szociolingvisztikából átvett szempontok alkalmazása, mint például a regiszterek szerinti vizsgálat, amely rámutatott arra, hogy például a vonatkozó névmások esetében az innovatív változat – az előzetes várakozásokkal ellentétben – nem az élőnyelvben terjedt el először, hanem olyan formálisabb regiszterekben, mint a bibliafordítások (DÖMÖTÖR ADRIENNE).

Az utóbbi időkben nyelvész szakmai körökben sok szó esik a nagy hagyományokra visszatekintő magyar nyelvtörténeti kutatások megújulásának szükségességéről. Történetek kezdeményezések is ez ügyben. A jelen írásnak nem feladata az ezirányban eddig tett szakmai lépéseket összegezni, értékelni; viszont célja az, hogy felhívja a figyelmet egy újabb lépésre. Mert a Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében egy olyan magyar grammatikatörténeti tanulmánykötet, amely nem csupán témájában és kutatási eredményeiben ad sok újat, hanem a bevezető tanulmányban megfogalmazott és az egyes konkrét kutatásokban megvalósított elméleti és gyakorlati megközelítésmódjában is újszerű, korszerű – és ekként a megújuló magyar nyelvtörténeti kutatások számára is iránymutató lehet.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND főszerk. – E. ABAFFY ERZSÉBET – RÁCZ ENDRE szerk. 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND főszerk. – E. ABAFFY ERZSÉBET szerk. 1992. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND főszerk. – RÁCZ ENDRE szerk. 1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2020. Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első fél évszázadában. *Magyar Nyelv* 116: 180–195.
- GUGÁN KATALIN 2018. Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 57–75.
- HAADER LEA – HORVÁTH LÁSZLÓ szerk. 2008. Tanulmányok a középmagyar kor mondatana köréből. Tinta Kiadó, Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudományszemléleti kérdések. In: JUHÁSZ DEZSŐ – HOFFMANN ISTVÁN – PÉNTÉK JÁNOS szerk., *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet*. Debrecen – Jyväskylä, 165–173.
- MAITZ PÉTER 2000. A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 124: 501–513.
- MOHAY ZSUZSANNA 2015. Boszorkányperek múlt időben. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 121–128.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti sociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- TMK. = Történeti magánéleti korpusz. ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. <http://tmk.nytud.hu> (2023. 02. 05.)
- VARGA MÓNIKA 2017. Változó és változat: A feltételes jelentéstartalom esetei a középmagyarban. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 319–336.

Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.

Szerk. HAADER LEA – JUHÁSZ DEZSŐ – KOROMPAY KLÁRA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF – TERBE ERIKA – VLADÁR ZSUZSA. Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 2019. 474 lap

1. A Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet sorozat első kötete (egy 2008. április 17–18. között megrendezett konferenciát követően) 2009-ben jelent meg azzal a céllal, hogy összegezze az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén folyó több évtizedes kutatásokat (KOROMPAY – TERBE – C. VLADÁR – ZSILINSZKY 2009). Ezt néhány év elteltével egy második konferencia (2013. október 17–18.) és egy második kötet (KOROMPAY – STEMLER – TERBE – C. VLADÁR 2014) követte. A harmadik konferencia (2017. november 16–17.) és a jelenleg ismertető kötet az eredeti célkitűzést messze túlszárnyalta.

2. A 2017-es konferencia előadásai közül 44 tanulmány jelent meg a kötetben. A szerkesztők a tanulmányokat két, igen eltérő terjedelmű fejezetbe sorolták be: 37 került az első, 7 írás a második fejezetbe. Ezek címei igen puritánok: „Tanulmányok I. rész” és „Tanulmányok II. rész”. Az elkülönítés okai csak a szerkesztői előszóból derülnek ki, e szerint a második részben „nyomdatechnikai okokból” a színes képeket tartalmazó szövegek találhatóak. A különválasztott tanulmányokban azonban nem indokolja feltűnő körülmény a színes képeket. A kötetben máshol is vannak képek, számunkra hosszú gondolkodás után sem egyértelmű, hogy az érintett szövegek és képek esetében miért nem volt megfelelő az egyszínű fekete megoldás. Az olvasók szempontjából szerencsésebb lett volna, ha a képeket függelékként csatolták volna a kötet végéhez, így oldva meg a „nyomdatechnikai” problémákat, és nem választottak volna le hét tanulmányt a kötet egészéről.

3. A szerkesztők a két részen belül a tanulmányokat ábécérendben közölték. Úgy gondoljuk, hogy sajnálatos ez a döntés: a szövegek az elrendezéssel, a válogatással, illetve az esetleges elő- és utószó révén párbeszédbe lépnek egymással, ezáltal együtt többek lesznek, mint külön-külön. Ez a csiriz nagyon hiányzik ebből a kötetből, amely így inkább tanulmánygyűjteményként funkcionál. Ezzel a hiánnyal a potenciális olvasók száma csökken, hiszen elsősorban azon kutatók fogják forgatni, akik egy bizonyos tanulmányt keresnek benne.

A betűrendi, kétrészes megoldás azért is furcsa, mivel már a sorozat címe is három jól elkülönülő részből áll (1. forráskutatás; 2. forráskiadás; 3. tudománytörténet), magától értetődő lenne egy ezt követő felosztás. A fent említett második kötetben a szerkesztők részben ezt a megoldást választották (egy „Forráskutatás, forráskiadás” és egy „Tudománytörténet” résszel), bár lényegesen kevesebb tanulmánnyal. Ráadásul ezt a munkát már elvégezték, amikor a konferenciához kialakították a szekciókat. Természetesen a kimaradt tanulmányok és az esetleges hangsúlyeltolódások miatt a program szerkezetét teljes egészében nem lehetett követni, de funkcionálhatott volna kiindulópontként. A szerkezet mellett kisebb, de zavaró szerkesztési hiányosság, hogy a hivatkozási rend nincs következetesen

egységesítve az összes tanulmányban. Általános ugyan a szövegközi hivatkozás, de például FARKAS GÁBOR FARKAS vagy TEISZLER ÉVA tanulmányai kizárólag lábjegyzetben hozzák a hivatkozott szakirodalmi tételeket.

4. A kötet 44 tanulmánya igazán színes képet mutat: szerzőik között találunk többek között nyelvészt, folkloristát, levéltárost és történészt is. Ez a sokszínűség a tanulmányok tartalmában is tükröződik: a nyelvészet, az irodalom, az építészet, a csillagászat, a történelem és egyéb diszciplínák területén is folynak vizsgálódások azt illetően, hogy mit jelent az egyes tudományterületek számára a *forrás*. A tanulmánykötet explicit célja „az egyetemi oktatás támogatása, ezen belül a tudományos horizont szélesítése, a különböző kutatási módszertanok egymás mellé állítása” (11). A kötet nagy erénye, hogy „[i]nterdiszciplináris és közérthető jellege miatt [...] többféle tudomány oktatásában is használható” (11). Az interdiszciplináris megközelítés üdvözlendő, bár ilyen nagyszámú tanulmánynál a jelenség magával vonhatja természetesen azt is, hogy a kötet nem fog egységes képet mutatni.

Témákat tekintve a tanulmányok között találunk a források kijelölésében (jó értelemben vett) egyedi választásokat, például a science fiction irodalom mint történeti forrás használatáról (VERES MIKLÓS), a Folklore Fellows gyűjtéseiről (BALOGH PÁL GÉZA) vagy a Csillagdában található forrásokról (ZOLDOS ENDRE). Nemcsak szöveges források elemzésére ad teret a kötet, hanem a vizuálisok bemutatása és elemzése is megjelenik többek között TELEK ÁGNES az építészeti emlékek történeti feltáráshoz használt fotografiai és kartográfiai forrásainak megjelenítési módjairól, és BUDA ATTILA a madarak képi ábrázolásáról szóló tanulmányaiban.

BERENTE ANIKÓ és VARGA MÓNIKA két különböző irányból közelíti meg a boszorkánypereket: BERENTE a szegedi boszorkányperek új kritikai kiadását veti össze egy korábbival a szövegek átírási elvei alapján, VARGA pedig a szubjektív viszonyulásokat jelölő elemeket keresi a perek szövegeiben a salemi boszorkányperekkel párhuzamba állítva. BÁBA BARBARA és a JUHÁSZ DEZSŐ – TERBE ERIKA szerzőpáros tanulmányai a nyelvjárástörténet felől közelítenek vizsgált forráscsoportjukhoz: általánosságban oklevelekhez (BÁBA) vagy konkrétan egy csángó magyarnak tekintett folyamodványhoz. A kötet tematikai elrendezésének hiánya ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA és HORVÁTH KATALIN tanulmányainak esetében érződik igen zavarónak. PÉCSELI KIRÁLY IMRE 17. századi retorikájának és PÁPAY SÁMUEL 18. századi grammatikájának bemutatását és elemzését rögtön egymás után olvasva izgalmas képet tár(hatna) az olvasó elé a hazai nyelvművelés korai szintjéről és elképzeléseiről.

Irodalomtörténeti emlékek forrásként való vizsgálatáról, illetve egyéb, ezekhez kapcsolódó forrásokról több tanulmányt is találhatunk a kötetben. BÍRÓ CSILLA Andreas Pannonius kommentárjának, DALLOUL ZAYNAB pedig Janus Pannonius dicsőlteményeinek lehetséges forrásait kutatta. Wolfgang Lazius munkájának Magyarország történelmére vonatkozatható részeinek forrásértékéről KASZA PÉTER kutatása számol be, HOVÁNSZKI MÁRIA pedig a VERSEGHY FERENC életművében kiemelt helyet elfoglaló éneklésre szánt versek típusait és jelentőségüket mutatja be.

A forráskiadás nehézségeiről és egyedi megoldásairól szóló tanulmányok szintén külön blokkot alkot(hatná)nak. GÜNDISCHNÉ GAJZÓ MÁRIA és GÜNDISCH GYÖRGY tanulmánya Bolyai Farkas jegyzeteinek kiadása kapcsán foglalja össze egy papíralapú kiadás határait és lehetőségeit. Nemcsak az öt kötetet magába foglaló British Freemasonry 1717–1813 című kritikai kiadás tartalmának összefoglalóját olvashatjuk PÉTER RÓBERTTÓL,

hanem a szabadkőművesség kutatásában elfoglalt helyét is, elsősorban azzal, hogy olyan nyomtatványok is közlésre kerültek benne, amelyeket az English Short Title Catalogue (<http://estc.bl.uk>) sem tartalmazott ez idáig. CSIZMADIA ÁKOS IZSÁK IMRE csillagász életrajzi monográfiájának összeállítására kapcsán tárgyalja a sok helyen fellelhető, sokféle típusú források jelenségének szépségeit és nehézségeit. A folklór szövegkiadási szabályzat kialakulásának történetét és modern távlatait VOIGT VILMOS foglalja össze röviden.

A CONSTANTINOVICS MILÁN – VLADÁR ZSUZSA szerzőpáros tanulmánya egy 18. századi tudományos vitát vizsgál retorikai szempontból. A Bakonybéli összeírás keletkezését, és az első hozzászólás szövegeinek elemzését adja közre tanulmányában PELCZÉDER KATALIN. PRITZ PÁL Lesznai Anna Jászi Oszkárhoz írt válaszába beleegyező levelének datálási idejét pontosítja, illetve adja közre a levél teljes szövegét. Lehetetlen a kötetben szereplő 44 tanulmányt témájukhoz és tartalmukhoz méltó mélységben ismertetni, de lehetőségeinkhez mérten igyekeztünk bemutatni az írásokat.

5. Konklúzióként fontos hangsúlyoznunk, hogy a tanulmányok értékéből semmit nem von le az elrendezési probléma, a kötet a szerkesztői előszóban megfogalmazott céljait eléri. Interdiszciplináris megközelítése valóban lehetővé teszi, hogy az egyetemi oktatásban is használható legyen. Nagy erénye, hogy lehetőséget ad arra, hogy a diszciplínák egymás forráshasználatából, forráskezeléséből és a mögöttük álló elméletekből a maguk számára is hasznos és fontos tanulságokat vonhassanak le. Összefoglalva elmondható, hogy noha a kötet nem használja ki teljes mértékben a benne rejlő lehetőségeket, a benne helyet foglaló szövegek így is nagy hasznára válnak a tudományos közegnek.

Hivatkozott irodalom

- KOROMPAY KLÁRA – TERBE ERIKA – C. VLADÁR ZSUZSA – ZSILINSZKY ÉVA szerk. 2009. *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 229. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- KOROMPAY KLÁRA – STEMLER ÁGENS – TERBE ERIKA – CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSANNA szerk. 2014. *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet II*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 239. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

RÉDEY-KERESZTÉNY JÚLIA – VRABÉLY MÁRK
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

A Peer-kódex és története

Újabb kérdések és válaszok a Peer-kódex keletkezéséről

A bevezető tanulmányt írta, a nyelvemléket közzéteszi NÉMETH DÁNIEL.
Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2021. 224 lap

Szokatlan az olyan eset szaktudományunkban, hogy huszonegy évvel azután, hogy a Régi Magyar Kódexek sorozat 25. számaként megjelent a Peer-kódex bevezető tanulmánya kísért és jegyzetekkel ellátott hasonmása, és betűhű átirattal ellátott kiadását

(Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2000), szorosan a témához kapcsolódó, azt korrigáló, pontosító és kiegészítő könyv jelenjék meg. A fiatal doktorandusz, NÉMETH DÁNIEL érdeklődését még egyetemi hallgató korában keltette fel a Peer-kódex néhány szövege, ami végül a teljes kódex felé fordult. Kutatásainak eredményeit a 2000-es kiadáshoz viszonyítva így fogalmazta meg: „Céлом nem a meglévő kiadás felülírása, hanem javító szándékú kiegészítése. Remélem, hogy mind az összevető jellegű kiegészítések, mind pedig a saját felvetéseim segítik a Peer-kódex történetének megismerését” (10). Ezt a szempontot szem előtt tartva tekintjük át a könyvet.

A kódex kötése és anyaga című fejezetben részletesen foglalkozik a papír vízjeleivel. A nyelvemlék felépítését vizsgálva az ívfüzetek sorrendjét a későbbi egybekötöket tájékoztató jelzések (betűjelzések, rajzos szalagok, díszítések, őrszavak) alapján határozza meg. Egyúttal szól azokról a sajátosságokról, amelyek az egyes ívfüzetek hosszabb-rövidebb ideig tartó külön létéről tanúskodnak. Nem világos ezzel kapcsolatban az „egyes egyetemi könyvkereskedőknek” a műveik őrzésére vonatkozó megjegyzése (18). Hasonló magyarázatra szoruló megjegyzése a PeerK. keletkezésével kapcsolatban az „egyetemi másolási eljárás” (129).

A Peer-kódex tartalma az eredetihez képest az idők folyamán változott. Ez lényegében a Csizió és néhány azt követő további szöveg kiemelését jelentette. A szerző egyik célja ennek a résznek (Töredék címen) a be-, illetőleg visszaillesztése az eredeti szövegbe. Ehhez az alábbi lépések vezetnek.

A kódex szövegegyeségeit a 2000-es kiadás táblázatába illesztve kiegészíti azzal, hogy egyes tételeket tovább részletez, és néhány egység szövegéhez általa föltett lehetséges keletkezési időt is kapcsol (24–33). A keletkezési időkre vonatkozó fejtegetéseit többnyire később lehet megtalálni – az erre szükséges utalások viszont elmaradnak. Ebbe a táblázatba illeszti bele a Töredék szövegrészét is. A kezek és tinták alapján kísérli meghatározni a másolás menetét. A másolók számát és az általuk másolt szövegrészeket a korábbi szakirodalmi adatok mellett saját paleográfiai megfigyeléseivel szembesíti (37–39). Ezek mellett a kezek hangjelölési sajátosságait is ismerteti (40). Külön vizsgálja a Töredék másolóinak szerepét a szakirodalom alapján, majd a másolók hangjelölési rendszereit mutatja be (42–48).

A szövegpárhuzamok vallomása a kódex kulturális háttéréről című fejezetben némely kódexszöveg tartalmi, művelődéstörténeti vonatkozásait faggatja. Így Remete Szent Pál élete a pálos kapcsolatok és a kódexszöveg keletkezésének időbeli határai tekintetében került a figyelem középpontjába, a ráolvasások a szóbeliséghez közeli nyelvi hagyományozódás kérdését vetik fel, a Szent László ének az anyanyelvű éneklés liturgiabeli helyét tekintve, valamint a latin és a magyar szöveg egymáshoz való viszonya szempontjából érdekes. Vásárhelyi András kantilénáját a párhuzamos kódexszövegek tükrében az éneklés és az olvasni való szöveg kérdése körében vizsgálja annál is inkább, hogy a dallama nem maradt fenn, csak következtetni lehet rá.

A Peer-kódex Csiziójának – kalandos sorsa miatt – részletesebb tárgyalása indokolt annál is inkább, mivel a vele együtt kiemelt lapokat először ez a kiadvány tartalmazza. A Peer-kódexbeli szöveg ismertté válása után, a 19. század közepén egy másik csizió is előkerült a nagyenyedi református kollégiumban őrzött egyik kötetben. Az innen Nagyenyedi kódexnek nevezett könyv (mára nem található, csak kiadásokból idézhető) szövegét soronként párhuzamosan közli (92–110).

A fejezet más párhuzamosnak ítélt szövegei inkább a szöveg hagyományozódás szempontjait érintik. Többnyire külföldi, kisebb emlékekben található magyar szövegekkel párhuzamosnak tekinthetőket talált a PeerK.-ben. A Göttweigi emlék Irgalomnak anyja kezdetű imádságát a kódex három hasonló szövegével tartja rokonnak, amelyek véleménye szerint Vásárhelyi András kantilénájának előzményszövegei lehetnek (58–61).

A „Csensztohovai emlék” szövegének, amelyet a kódex [Ó] édességes Szíz Mária szövegével (és még több más kódexével) hoz párhuzamba, korábbi közléseit filológiai szempontból erősen bírálja (62–66). Magának az emlékeknek a magyarrá „transzliterált” címváltozata, amelyet a könyvben következetesen alkalmaz, szokatlan módú, mi több, a Magyar Helyesírás Szabályaitól is eltérő megoldása miatt nem lehet szó nélkül hagyni. Latin betűs idegen nyelvű helynevek írásmódját az idegen nyelv helyesírása szerint írjuk. (A fejezetben szakirodalmi hivatkozásként a név helyesen is előfordul.)

A PeerK. Te Deum szövegének párhuzamát egy esztergomi *passionale* Te Deum laudamus töredékében találta meg. Ezzel kapcsolatban az énekelhetőséget, illetőleg a liturgiái helyét, szerepét vizsgálja a Szent László-énekre való utalással (66–71).

A Münchener emlék szövegeinek: Ave Maria, Pater noster, Credo, Magnificat (71–76) megfelelői megtalálhatók a PeerK.-ben. NÉMETH DÁNIEL megállapítása szerint ezek inkább a szóbeliségben való használat felé mutatnak (72). A szóbeliség időbeli háttéréről azonban nem szól. Azt bizvást lehet állítani, hogy mivel a keresztény térítés során a legfőbb hittételek ismerete szükséges volt, az ezeket tartalmazó imádságok anyanyelven a szóbeliség terén éltek és hagyományozódtak évszázadokig, első írásbeli felbukkanásuknál korábbi keletkezésüket megfogalmazásuk archaikus volta igazolja. A Magnificatra ez talán kevésbé áll, amire a kódexekben található kétféle kezdet (*nagyejtja*, illetőleg *magasztalja*) elkülönülése utal.

János evangéliumának részlete (111–114) itteni tárgyalásának leginkább az adott alapot, hogy a szakirodalomban felmerült Tetemy Pál vázsonyi vikáriusnak mint másolónak a szerepe. Ez a kódexszel kapcsolatos egyik központi kérdést érinti, tudniillik azt, hogy pálos kódex-e, vagy csupán a vázsonyi pálosokkal valamilyen kapcsolatban levő könyvről van szó.

A bevezető tanulmányok záró része a kódex feltehető keletkezése és ami mögötte lehet címet viseli (115–130). Ennek során a vázsonyi pálosok történetének a 15–16. századi szeletéről (115–118), a kódex másolásának idejéről és feltehető birtokosáról (118–122), a kódexbeli *Simon* névnek és viselőjének Chepeli Simonnal való azonosíthatóságáról (123–126) van szó. Ezek a kérdések vezethetnek el a kódex rendi hovatartozásának a meghatározásához (126–130). NÉMETH DÁNIEL arra a következtetésre jutott, hogy Chepeli (vagy Chepel-i – a szerző nem ad magyarázatot a névalak általa történt megváltoztatására) Simon lehetett az egyik másoló, amire neki már 1480-tól volt lehetősége. Forrásaként szerepelhettek a vázsonyi pálos kolostor könyvtárának egyes kötetei. Bár az első másoló a mellékjeles hangjelölést használja, NÉMETH szerint nem volt feltétlenül ferences szerzetes, de nem is pálos, hanem ez utóbbiak által megbízott világi másoló munkájának tartja.

A bevezető tanulmányok után a kódex utóéletéről van szó néhány feltevéssel, miszerint ez a kódex is kerülhetett Kinizsi Pál feleségének, Magyar Benignának a tulajdonába, majd egy névbejegyzés alapján Gelyén János neve tűnik fel. További kutatások tárgya lehet az ő személye és a már említett Chepel-i Simon viszonya a kódexhez (131–133).

A bevezető tanulmányokat a felhasznált irodalom és forrásjegyzék zárja. Ezt követi a Peer-kódex végének és a csíziónak a betűhű átirata. A kódex szövegét a 2000-es kiadásból

közli, de (monogrammal jelezve) kiegészíti saját megjegyzéseivel. Az így idézett rész a 328. (164v) oldallal kezdődik, A Töredék a 346. (173v) oldalt követi (T1r) és a T12v-vel ér véget NÉMETH DÁNIEL átírásában. A szövegközlés a Peer-kódex 347 (174r) oldaltól a kódex utolsó, 369 (185r) oldaláig tart a Töredék előtti közléssel megegyező módon.

NÉMETH DÁNIEL könyve a 19. században kiemelt rész helyreállításával, a kódex teljes szövegével kapcsolatos filológiai megállapításaival fontos lépéseket tett a PeerK. történetének felderítése terén, de – mint maga is érezte – nem sikerülhetett minden kérdést tisztázni, így további kutatók számára is maradt még feladat ezzel a nyelvemlékek kapcsolatban.

ZELLIGER ERZSÉBET
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Parapatics Andrea, A magyar nyelv regionalitása és a köznevelés

Tények, problémák, javaslatok

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. 136 lap

Ha igaz lenne az a közkeletű vélekedés – ami jelen kötetben is több helyen visszaköszön –, hogy a nyelvjárások már majdnem eltűntek, és csak az idősek beszélnek tájszólásban, alig lenne szükség olyan munkákra, amelyek a nyelvjárás ismeretek tanításával foglalkoznak. Még ha a nyelvjárás beszéd visszaszorulóban van is, eltűnni egyelőre szerencsére nem fog, így a tájszólásokkal, a nyelvjárás beszélőkkel szembeni pozitív attitűd kialakításával foglalkozó írásoknak fontos szerepük van.

PARAPATICS ANDREA korábbi tanulmányait fölhasználva, azokat összekötve és kiegészítve állította össze kötetét, amelynek alcíme pontosan jelzi a hármastagolódását: a tényeket, problémákat és javaslatokat. Nemcsak saját felméréseit összegzi, az azokban megmutatózó – a szakirodalomban jól ismert – problémákat tárgyalja, hanem ötleteket is ad arra, hogy a regionális nyelvi formákkal szembeni előítéleteket hogyan lehetne csökkenteni a pedagógiai gyakorlatban. A szerző jelenleg a Pannon Egyetem MFTK Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézetének docense, de korábban tíz évig tanított Tapolcán a Batsányi János Gimnáziumban. Ezt azért tartom fontosnak megemlíteni, mert így személyes tapasztalata is van mindarról, amiről ír. A kötet az előszót követően öt fő fejezetből, majd egy magyar és egy angol nyelvű összefoglalóból áll, ezt követi a 15 oldalnyi hivatkozott irodalom.

Az előszóban (7–9) a téma aktualitását és fontosságát indokolja. Röviden kifejti, hogy bár a nyelvi megbélyegzés káros voltát és a többnormájú szemlélet előnyét régóta tárgyalja a szakirodalom, a tanárok, tanítók és a diákjaik nyelvi vélekedéseiben, viselkedésében ez mégsem érhető tetten. Megemlíti, hogy a nyelvi változatosság megjelenik ugyan a diákok írott és beszélt megnyilatkozásaiban, ennek ellenére a köznyelvtől eltérő formák hibának számítanak, tehát kerülendő, és állandó javításuk szégyenérzetet okoz. A kettősnyelvűség viszont, azaz két nyelvváltozat különböző helyzetekben való használata, kognitív előnyökkel is jár. Nem mellelleg a regionális jellegzetességek – köztük a nyelvek – tisztelése a magyar és az európai identitás lényeges eleme. A bevezetőben felvázolt témákat fejti ki különféle szempontokból a következő fejezetekben.

A Változatosság és változandóság alcímű bevezetésben (11–13) a nyelvjárások használatát érintő legfontosabb változásokról, a globalizáció és a mobilitás nyelvre gyakorolt hatásairól, valamint a nyelvészeti terminusok megváltozásáról olvashatunk rövid áttekintést.

A regionális nyelvhasználatához való viszonyulásról a magyar nyelvterületen című második fejezet első részében (14–16) számba veszi azokat a kutatásokat, amelyek a regionalizmusok megítélését vizsgálták, külön kitérve azokra, amelyeket a pedagógusok körében végeztek. Ezek általános tanulsága az, hogy a megkérdezettek meglehetősen elutasítók a nem standard formákkal szemben. A bőségesen hivatkozott magyar kutatásokat itt is – mint ahogy a későbbi fejezetekben is folyamatosan – összeveti más országok kutatásaival, kiemelve a hasonlóságokat és különbségeket. Ezután rátér saját kérdőíves felmérésére, amelyben felsőoktatásban tanuló fiatalokat kérdezett a nyelvi megbélyegzésről. A válaszokból kitűnik, hogy a hangtani és a morfológiai jelenségektől kezdve a szókincsig bezárólag bármi lehet kijavítandó mások beszédében. 2017-es vizsgálata megerősíti azt, hogy a nyelvjárás formák megbélyegzése létező jelenség, nemcsak az illető háta mögött, hanem szemtől szemben is. Az idézett megjegyzésekből erős standard nyelvi ideológia tükröződik: az „ilyen szó nincs” és hasonló megállapítások csak úgy értelmezhetők, ha a standardot azonosítjuk a magyar nyelvvel. A „parasztos” jelző használata (15, 20) nyelvjárású sajtóságot minősítésére a fiatal korosztályra jellemző, amint azt Szegeden készített interjúink is mutatják. PARAPATICS egy másik tipikus hozzáállást is idéz: van, akit a helytelenség zavar, de a tájszólás egyáltalán nem (21, 59), mintha elkülöníthető lenne valamiféle „helytelenségektől” mentes nyelvjárású beszéd.

Ezután az Új magyar nyelvjárású atlasznak a közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárású régióba eső nyolc kutatópontján készített interjúkat dolgozza föl, hogy az idősebb korosztály nyelvi-nyelvjárású attitűdjeit is be tudja mutatni. Azt írja, hogy „mindegyik adatközlő beszédén érzékelhető az adott területre jellemző nyelvjárású színezetű nyelvhasználat”, mégis „az összes adatközlő 51%-a szerint nem beszélnek falujukban nyelvjárásban”, vagy idéz olyan válaszokat is, amit a nyelvjárású kutatók a legkülönbözőbb területekről szoktak adatolni: nem a gyűjtőponton, hanem a szomszéd faluban beszélnek nyelvjárásban (26). A standard ideológia néha az idősebbek körében is föltűnik: „Nem beszélünk szépen” (26). A megkérdezettek többsége azonban pozitívan viszonyul a nyelvjárásához, sajnálná, hogyha eltűnne, bár köztük is vannak többen, akik úgy látják, hogy a városiasodás vagy az iskola hatására a fiatalok már másképpen beszélnek, és jobbára csak az idősebb korosztály használja a helyi változatot. Szerencsére kevesen számoltak be megbélyegzésről, de ennek oka lehet az is, amire a szerző is rámutat, hogy jó néhányan hivatalos helyen, idegenek előtt másképpen beszélnek.

A Regionalizmusok napjaink nyelvhasználatában címet viselő harmadik részben (35–64) elsőként bemutatott kutatás fiatalok tájszóismeretét mérte föl. 2018 novemberében Tapolca gimnáziumában minden osztállyal kitöltetett egy kérdőívet, amelyben az MNyA. Tapolca környéki 88 tájszavának használatára és jelentésére kérdezett rá, utóbival próbálva meg kiküszöbölni azt, hogy magukat pozitívabb színben feltüntetve több szót jelöljenek meg a diákok, mint amennyit ténylegesen használnak. (Bár kontextus nélkül meghatározni egy szót nem mindig egyszerű, lásd a *birka*, *csuha*, *kitisztul* stb. szavakra adott válaszokat, 37.) Az eredmények alapján 14 szót senki nem használ, 12 szót pedig a megkérdezettek több mint fele ismer és használ. (Azt persze nem tudjuk, hogy valóban használják-e, vagy csupán ennyit használnak-e, ugyanis a saját beszédről tett megállapítások bizonytalanok, a jelentésüket viszont mindenestre ismerik.) Külön érdekesség, hogy a válaszokban további tájszavak és más nyelvjárású sajtóságot is feltűntek.

Az ezt követő részben saját tanítási gyakorlatából vett példák sokaságán mutatja be azt, amire az általa is többször idézett GUTTMANN MIKLÓS már felhívta a figyelmet: nemcsak a szóbeli használatban, hanem az írásbeliben is megjelennek nyelvjárási sajátosságok mind hangtani, mind alaktani, mind mondattani szinten. PARAPATICS saját gyűjtésű példái között nagyon gyakori a nyúlás (*szallag, szivessen*), a rövidülés (*tulsó, ugymond, urrá lesz*) vagy épp egyszerre mindkettő (*dijja, tanított*). Ennek a helyesírás-tanítással összefüggő vonatkozására egy későbbi fejezetben tér ki részletesen.

Ezután egy alfejezetben a vizsgált régióból kilépve a közösségi médiában írásban megjelenő regionalizmusokat és megítélésüket tekint át (51–64). Ennek kapcsán érdemes azért megjegyezni, hogy az 54. oldalon említett inessivusi *-ba/-be*, a suksükölés vagy a nákolás nem regionalizmus; ezek ma már területhez nem köthető formák (az inessivusi *-ba/-be* standard beszédben is általános), írásban való használatuk beszélt nyelvi elem megjelenéseként tekinthető. A bemutatott anyagban nem kevés a javító, gúnyoló, a standard normát számonkérő hozzászólás sem, és amint erre PARAPATICS felhívja a figyelmet, ezek legtöbbször nyilvános, szerző nélküli bejegyzésekhez kötődik, illetőleg olyankor fordul elő, ha a szerzők nem ismerik egymást (55, 58). A példák, írja, azt is mutatják, hogy nyelvi kérdések iránt van érdeklődés, de a nyelvi változatosságról való tudás, a nyelvi tolerancia nagyon hiányzik a megszólalásokból.

E hiányok okairól és megoldási lehetőségeiről szól a következő, 4. fejezet (Problémák: köznevelési célok és gyakorlat, 65–75). A köznyelv elsajátítása mellett az oktatás célja a „kiegyensúlyozó-funkcióelkülönítő viszonyulás”, a saját és mások nyelvváltozatához való pozitív viszonyulás kialakítása kellene, hogy legyen (65). A szerző áttekinti a könyv írásakor érvényben levő köznevelési dokumentumokat (NAT 2012, kerettantervek), és rámutat arra, hogy azokban ugyan megjelenik a nyelvi sokszínűség, a nyelvváltozatok ismerete, a nyelvi tolerancia, az elfogadó attitűd, de amint írja: „tapasztalataim és a következő fejezetben bemutatott országos vizsgálat eredményei szerint a pedagógusok tanórai gyakorlata nem minden esetben áll összhangban a tantervi elvárásokkal”. Mindemellert az érettségi vizsga javítókulcsa is standardközpontú szemléletet tükröz (67). Hozzátehetjük, hogy azóta, 2020-ben megváltozott ugyan a NAT, de a standardközpontúság abban is megjelent, mint például: „A magyar nyelv és irodalom tanításának további céljai: [...] 2. A tanulók nyelvi megnyilatkozásai megfeleljenek a magyar nyelvhelyesség, illetve helyesírás szabályainak” (NAT 2020: 301). A nyelvjárások és nyelvváltozatok pedig leginkább az ismeret szintjén fordulnak elő (pl. „ismeri a nyelvhasználatban előforduló különféle nyelvváltozatokat [nyelvjárások, csoportnyelvek, rétegnelvek], összehasonlítja azok főbb jellemzőit”, NAT 2020: 310). Itt tér vissza a korábbi fejezetben említett „hibák”-ra: egy részük „a nyelvi-nyelvjárási tudat elmélyítésével, a tanulók metanyelvi kompetenciáinak és tudásának fejlesztésével” kiküszöbölhető lenne. Ezek elkerülése pedig nagyon is fontos lenne a diákoknak, az érettségi javítási útmutatót ugyanis a nyelvjárási eredetű hibákat 2 (mássalhangzó időtartama) és 3 hibaponttal (mássalhangzó időtartama) szankcionálja. Azt már én teszem hozzá, az a helyesírás egyik alapelve épp a kiejtés szerinti írásmód, vagyis a fentebb említett *szallag* vagy *tulsó* és más hasonló szavak sok dunántúli diák számára nem kiejtés szerint, hanem hagyomány szerint írandók, és erre a tanításban fokozott figyelmet kellene fordítani.

A 4.2. alfejezet pedagógusok nyelvjárási ismereteire, tájnyelvhez való viszonyukra, javítási szokásaira vonatkozó kutatást ismertet (69–75). Az eredmények sok szempontból

értelmezik és magyarázzák a könyv előző részeiben bemutatott előíró, standardközpontú szemléletet. Miközben a tájnyelv megőrzendő, szép hagyomány (72), a tanárok javítják a legkülönbélebb tájnyelvi formákat hangtani és grammatikai szempontból is. A különféle kérdésekre adott válaszokból az derült ki, hogy hiányosak a dialektológiai ismereteik, a vonatkozó egyetemi képzést érdektelennek vagy csekélynek tartják, bár vannak olyanok is, akik szerint szükség lenne módszertani segítségre, elektronikus oktatási anyagokra.

Ehhez nyújt segítséget A megoldáshoz vezető utakról című 5. fejezet. Ebben először azokból a kutatásokból ismertet többet is a szerző, amelyek a kettősnyelvűség kognitív előnyeit támasztották alá (76–80), emellett viszont – egyáltalán nem mellékesen – az anyanyelvváltozat adta otthonosságérzésről sem feledkezhetünk meg (15, 76). Majd néhány európai ország esetében áttekinti a nyelvjárásokhoz való hozzáállást és a standard helyzetét. Az 5.2. alpontban arra hoz példákat, hogy a nyelvi változatosság különböző témakörök kapcsán beépíthető a tananyagba, nemcsak a nyelvtan-, hanem az irodalomórákon is Mikszáth Kálmántól Tamási Áronon át Dragomán Györgyig vagy Száz Pálig.

Az 5.3. rész pedig ötleteket, javaslatokat ad a regionalizmusok tanításához. Vannak közöttük kisebb órai feladatok, valamint csoportmunkák vagy többhetes elfoglaltságot jelentő projektmunkák és portfólió-készítés. A szerző Nyelvjárástani munkafüzet (2018) című munkájából is átemel néhány feladatot (89–103). Majd olyan fontosabb munkákat és honlapokat ismertet, amelyek segíthetik a pedagógusok felkészülését. Végül a nyelvjárások és a szépirodalom kapcsolatát, pedagógiai felhasználási lehetőségeit veszi számba Nagy László és Szabó Magda példáján keresztül.

Az összegzésből (115–116) a záró gondolatokat érdemes kiemelni. Változáshoz, a nyelvi toleranciára neveléshez több tényezőre van szükség: a megfelelő szemléletű szabályozó dokumentumok, továbbképzési segédletek mellett a legfontosabb a pedagógusjelöltek felkészítése. Ezt mutatja a kötet megjelenése óta közzétett vizsgálat is, nevezetesen Kárpátalján a hozzáadó anyanyelvi szemléletet előtérbe helyező oktatási reform a nyelvjárásokkal szembeni pozitív attitűd erősödéséhez járult hozzá (DUDICS LAKATOS 2021).

A kötetet több mint 450 tételből álló irodalom zárja. Ez tartalmazza a vonatkozó magyar szakirodalmat és számos fontos idegen nyelvű munkát is. Hiányoltam a felsorolásból SÁNDOR KLÁRA Határtalan nyelv című kötetét, amely a nyelvi változatosság, nyelvi megbélyegzés, nyelv és identitás kapcsolatát sokféle közelítésben tárgyalja, és amely nemcsak szakmabelieknek szól.

Több fejezet végén (pl. 34, 45) is további kutatási szempontokat, ötleteket ad (mágnak éppúgy, mint más dialektológusoknak). A jó stílusú, olvasmányosan megírt munka nemcsak a nyelvészeknek ajánlható, de minden magyar (és nemcsak magyar) szakos pedagógusok is haszonnal forgathatják.

Hivatkozott irodalom

- DUDICS LAKATOS KATALIN 2021. Kárpátaljai magyar iskolások nyelvjárási attitűdjének alakulása egy megismételt kérdőíves gyűjtés alapján. *Magyar Nyelv* 117/3: 346–354. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.3.346>
- NAT 2020. A Kormány 5/2020. (I. 31.) Korm. rendelete a Nemzeti alaptanterv kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 110/2012. (VI. 4.) Korm. rendelet módosításáról. *Magyar Közlöny* 2020. január 31. 290–446.

PARAPATICS ANDREA 2018. *Nyelvjárástani munkafüzet*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
SÁNDOR KLÁRA 2014. *Határtalan nyelv*. SZAK Kiadó, Bicske.

SINKOVICS BALÁZS
Szegedi Tudományegyetem

„Rozmaringot ültettem cserépbe”. Pesti János válogatott írásából*

Szerk. SCHMELCZER POHÁNKA ÉVA. Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécs, 2022. 400 lap

A szerzői válogatás zömében másodközléseket, kisebb részben kéziratban maradt írásokat tartalmaz, és szerkezetében is tükröződő témaköreivel lényegében felöleli a teljes életmű sokszínű vonulatát. Ekként ugyan részleges, ám magának a szerencsés válogatásnak köszönhetően mégis hiteles összképet nyújt a tudós tanár szorgos és termékeny munkásságának egészéről, sokoldalúan rétegzett gazdag kutatói teljesítményéről. A gyűjtés és szerkesztés munkálataiban igencsak jártas szerző tehát nyilvánvalóan tapasztalatait kamatoztathatta még abban is, hogy saját írásait is sikerült ezúttal ilyen „életműkötetbe” rendeznie. A folklór ihlette kötet címéhez a bevezető záró gondolat szerzői értelmezése adja meg a találó indoklást: „E ténykedésem során »rozmaringot ültettem cserépbe« ... Észre kellett vennem, hogy növényeim felélték a cserépben levő talaj erejét, azaz átültetésre szorulnak. Összegyűjtve, könyvben közzé téve talán életképesek maradnak, és hasznosabban segíthetik a nyelvészeti kutatásokat” (Rögös életutam tanulságairól, 12).

A könyv élén (az Előszó fejezetben) – az imént idézett visszatekintésen kívül – négy írás is olvasható, amelyek nem a szerző tollából származnak. DICSŐ LÁSZLÓ polgármester a szülőfaluból eredő gyökerek, a máig élő alsómocsoládi kötődés helyi eredményeiről ír. KISS JENŐ akadémikus méltató szavai elismeréssel szólnak e válogatott írásokon túl PESTI JÁNOS egész nyelvészeti munkásságáról. VÖRÖS OTTÓ nyelvész kolléga lektori ajánlása kiemeli, hogy a könyv sokrétű tartalma fejezetes tagolódásában is kiválóan tükrözi, milyen témakörökkel foglalkozott tudományos pályafutása során a szerző. SCHMELCZER POHÁNKA ÉVA történész Pesti János gyűjtőútjai a Hegyháton, a Völgységben, Hegyföldön, Mecsek-alján, Pécsen és a Zengőalján című (de még az Ormánságra és egyéb baranyai terepekre is kitérő) interjúja a helynév- és nyelvjáráskutató közelgő 85. születésnapjára készülve íródott.

A kötet válogatott tanulmányainak sorát a Névтан fejezet nyitja, amely egyes hely- és családnevek eredeztetése mellett átfogóbb írásokat is tartalmaz a földrajzi nevekről (Földrajzi neveink *alsó-, felső-* (~ *al-, fel-*) helyzetviszonyító elemei; A pécsi utcanév-kutatás története) és a személynevekről (Korlátok és lehetőségek a becézésben; Újabb jelenségek a családok személynévhasználatában).

A második témakör, a Dialektológia fejezete hasonlóképpen kínál részben szűkebb nyelvjárási egységek (Alsómocsolád és Boda) jellegzetességeit bemutató írásokat és egyes tájszavakat érintő témákat (pl. *rebeteges, érdömlös, tételöm, csudákozik, csiribiri, téncörög*), illetve a frazeológiából vett példákat (*kiesik a pikszisből; vén/öreg, mint az országút*), részben pedig tágabb összefüggéseket feszegető kérdéseket (Állandóság és megújulás

* A kötet ünnepélyes bemutatójára 2022. november 15-én, Pécsen, a helyi Tudásközpontban került sor.

(dinamizmus) a nyelvjárási frazémákban; Az énekléstől a sírásig: a *dudol* ~ *dudul* és a *tutul* tájszavak összefüggéseiről; A váratlan felismerések szerepéről).

A Nyelvtörténet fejezetet két tanulmány képviseli. Az ÖMS *kyniuhad* szaváról írott kéziratban a tájszavak bizonyító erejére (ez esetben a *kinyuvad* idevágó jelentésére) és saját szövegszerkezeti elemzésre támaszkodó újszerű értelmezés – az egyetemeken is tanított olvasatoknak a kérdéses szöveghelyen bátran ellentmondva – meggyőzően érvel a ’fullad(ozik)’ jelentés mellett. A *borhűtő* szavunkról és Vörösmarty Mihály aforizmáiról című közlemény szintén gondos adatolással és egyben olvasmányosan tárja elénk egy sokak számára már feledésbe merült sajátos edény tárgyi néprajzi képét a maga nyelvi és irodalmi vonatkozásaival.

A válogatás ezzel már át is vezet a Néprajz fejezetbe, amely színes palettával szolgál a népszokások, a régi életmód, a népi hitvilág, a hiedelmek, a népi ételek, a népi gyógymódot világból. A helytörténeti érdekű baranyai eredetmondák mellett itt terjedelmével is kiemelkedik Az emberiesítés (antropomorfizmus) a folklórban és a költészetben című kéziratot tanulmány, amelyben a szerző sokoldalú tájékozottságának újabb ékes bizonyítékát láthatjuk.

Ezen a ponton is gördülékeny átmenettel következik a Helytörténet – honismeret – közművelődés fejezet baranyai, illetve pécsi témákkal, többnyire névtani kapcsolódásokkal. Közülük két írás egyben tudománytörténeti áttekintést is nyújt: A helytörténet-honismeret a pécsi nyelvészek munkásságában; Nyelvjáráskutatók ünneplése Baranyában.

A Nyelvművelés fejezete önmagában is számos hosszabb-rövidebb közleményt ölel föl igen változatos tematikával, alapvetően jelentéstani, alaktani és mondattani megközelítésben. Közöttük sajátos szint jelenít meg a családi nyelvművelés programját meghirdető három írás és két további – terjedelmesebb kifejtettsége révén és a hagyományos nyelvművelésen jóval túlmutatva, a pszicholingvisztika, illetve az általános nyelvészet egy-egy alapkérdését feszegetve is külön hangsúlyt nyerő – tanulmány: Helen Keller és Anne Sallivan példája; Motivált és motiválatlan szavak a magyar nyelvben.

Voltaképpen az előző fejezet egyenes folytatásaként következnek az anyanyelvi nevelés keretében is illeszkedő Beszédnevelés – beszédképzés, Olvasás- és írástanítás és Helyesírás tanítás fejezetek. Mindháromban olvashatunk áttekintő igényű, idevágó szakirodalmi olvasmányok bizonyos téziseinek továbbgondolásáról tanúskodó és gyakorlatias közleményeket egyaránt.

A meglepetés erejével hatott rám a Szövegszerkesztés – szövegelemzés fejezet, mint-hogy korábban kevésbé ismertem a szerző szövegközpontú műértelmezéseit, szépirodalmi elemzéseit. Az érintett műnemek (a líra és az epika) több műfaja is szerepel itt a tárgyalat műalkotások újszerű megközelítésében, de többségben vannak a versek.

A kötet válogatott anyagát a Tudománytörténet – nyelvtörténet fejezet zárja, amelyben a szerző emléket állít néhány tudós előd (PESTY FIGYES), illetve kolléga (ÖRDÖG FERENC és SZABÓ JÓZSEF) munkásságának, és beszámol baranyai megemlékezésekről (a kákicsi KISS GÉZA több helyszínes évfordulás ünnepségeiről és ZENTAI JÁNOS kémesi szobrának felavatásáról).

A könyv befejező részében olvasható a Válogatás Pesti János munkáiból, amely 1963-tól 2022-ig adatozza a kis híján 60 éves életmű megjelent és kéziratban maradt közleményeit, valamint látható egy fényképválogatás is a könyvben említett helyekről és a szerző megjelent könyveinek címlapjáról.

A könyv egészében tehát kirajzolódnak PESTI JÁNOS sokszínű munkásságának különféle számai, s jól követhető az is, ahogyan ezek bizonyos pontokon összefonódnak, hiszen

a szerző gyűjtő és feldolgozó munkája során gyakorta szembesülhetett azzal, hogy például a névtani, nyelvjárási, néprajzi és helytörténeti kutatás óhatatlanul találkozhat, érintkezésbe és átfedésbe kerül. Hasonlóképpen kapcsolódnak egymáshoz az alkalmazott nyelvészet itt érintett szakterületei is – jellemzően eleve tudományközi összefüggéseik által is. A válogatott kötet nemcsak a nyelvész kollégáknak szolgál szakmai újdonságokkal, hanem – közérthető nyelvezetének és olvasmányos stílusának, számos esetben eleve ismeretterjesztő szándékának köszönhetően – a laikus érdeklődők számára is rendkívül hasznos kiadvány. Ennek kiváltképpen kedvez a bőséges válogatás tematikai és terjedelmi változatossága is.

SZÜCS TIBOR
Pécsi Tudományegyetem

Balázi József Attila – Kiss Gábor, Jókai-enciklopédia

Szavak, kifejezések magyarázata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. 880 lap.

A Tinta Könyvkiadó A magyar nyelv kézikönyvei című jól ismert sorozatának 32. köteteként újabb összefoglaló művet tett le az olvasók elé. A Jókai-enciklopédia címéből kiviláglik, hogy elsősorban a Jókai-életmű iránt már érdeklődőknek szánták a szerkesztők – BALÁZI JÓZSEF ATTILA és KISS GÁBOR – az enciklopédikus igénnyel összeállított kézikönyvet, de nem titkolt céljuk az egykor széles körben olvasott regények, kisregények népszerűsítése, új olvasók megnyerése is.

A kötet jól illeszkedik a nagyobb terjedelmű, a nyelvészethez kapcsolódó, illetve a magyar nyelv szavait, kifejezéseit különböző szempontok alapján rendszerező egynyelvű szótárak, enciklopédiák közé. Időszerűsége megkérdőjelezhetetlen, nemcsak azért, mert közeledik Jókai születésének bicentenáriuma, és sorra jelennek meg a Jókaival foglalkozó tanulmánykötetek, valamint a legjobb, legérdekesebb, legolvasmányosabb írásokból válogatott novelláskötetek, hanem azért is, mert egyre többen ébrednek rá, hogy Jókait érdemes olvasni, ami kiderül az egyes olvasmányokhoz kapcsolódó kommentekből a különböző internetes fórumokon (pl. moly.hu).

A Jókai-enciklopédia borítóján olvashatjuk, hogy „Jókai Mórnak a regényei nemzeti műveltségünk kincsei”. Akik ezzel tisztában vannak, próbálnak tenni azért, hogy ez a kincs ne maradjon kiaknázatlan a mai és az újabb nemzedékek számára sem. Jókai már az általános iskolától kezdve tananyag, sőt kötelező irodalom. Az irodalomtörténészek és a magyartanárok között folyik a vita, hogy ez valójában mit jelent és mit kellene jelentenie. Az irodalomtörténészek az utóbbi években egyre többet foglalkoznak Jókaival, sőt a Jókai-olvasók nevelésével is. Saját korában – mai szemmel nézve – Jókai igazi celeb volt itthon és külföldön egyaránt, igaz, nem számított ifjúsági írónak. Az angol Viktória királynő és Erzsébet magyar királyné (Sissi) is lelkes olvasói közé tartozott. A tárca formában megjelenő regényei a mai televíziós napi sorozatokat helyettesítették (vö. HANSÁGI 2021).

Ma mindenki elismeri ugyan, hogy Jókai Mór alapvetően irodalmunk óriása, de nem vagyunk vele tisztában, hogy mennyire az. Nem túlzás azt állítani, hogy ma is a magyar

irodalom itthon és világszerte legismertebb képviselője. Műveit már 1850-től fordították németre, azóta több mint 25 nyelven jelentek és jelennek meg elsősorban regényei és elbeszélései, mégsem találjuk a helyét, legfeljebb csak a könyvtárak polcain. Irodalmárok és nyelvészek keresik azt a módszert, amellyel megmutathatják, hogy Jókait olvasni nem egyenlő a kényszerrel, ha értjük, értékeljük és az olvasása élvezetet okoz. Mindehhez a nyelvet is kell érteni; igaz, irodalmi mű nem is születhet nyelv nélkül, és egyértelmű, hogy Jókait igazán megismerni is csak nyelve megértésével, megfejtésével, befogadásával lehet. Ehhez kíván segítséget adni a Jókai-enciklopédia a könnyen kezelhető szótárszerű feldolgozással.

A Jókai-életmű világviszonylatban is rendkívül, sőt egyedülállóan nagy. A benne foglalt szókincset maradéktalanul számba venni majd csak a teljes életmű digitalizálásával lehet, amelynek nagyságát WACHA IMRE a Jókai-szótár utószavában (1994: 440) 10 millió szóadatra becsülte. Ha általában tisztában vagyunk az írói szótárainkban feldolgozott szövegszók számával, sőt azzal is, hogy a digitális Mikes-szótárban a teljes életmű mint korpusz 1,5 millió szövegszóból áll (KISS M. 2016), talán még kevesellhetjük is ezt a számot. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Jókainak az 50 éves írói jubileuma kapcsán kiszámították, hogy a fél évszázad alatt kötetben kiadott Jókai-művek 70 milliónál több nyomtatott betűt tartalmaznak (vö. SZILASI 2000: 49), és tudjuk, hogy a magyar szavak átlagosan 6-7 betűnyi hosszúságúak, akkor nincs okunk kételkedni a becslés helytállóságában. A nyomdai adatokat a mai írástudók fogalmai szerint értelmezve az derül ki, hogy irodalmunk bajnoka 1770,5 szerzői ívet alkotott, és ezzel a világirodalom óriásait is maga mögé utasítja. Az írói jubileumra 1894 és 1898 között megjelentetett 100 kötetes nemzeti díszkiadás is ezt a monumentalitást volt hivatott érzékelteni.

Érthető, hogy a teljes szókincset feldolgozni próbálók mindeddig visszariadtak az anyag mennyiségétől. Az Unikornis Kiadó eredetileg 100 kötetesre tervezett, később 116 kötetre kibővített sorozatához készült, 1994-ben megjelent Jókai-szótár is csak a magyarázandónak ítélt szavakat gyűjtötte egybe (a tulajdonnevek kihagyásával), így jött létre a csaknem 25 ezer címszót tartalmazó két kötet. A cél az volt, hogy elsősorban a könyvsorozat darabjait könnyebben lehessen olvasni, egy egyszerűen kezelhető, bonyolult lexicográfiai megoldásoktól mentes szótárban azonnal utána lehessen nézni a nehezen érthető szavaknak, kifejezéseknek.

A Jókai-enciklopédia szerkesztői ugyanezt a gondolatmenetet vitték tovább: Jókai értő olvasásához kell egy olyan kézikönyv a nagyközönség számára, amelyben a szóértelmezéseken túl benne van a regények, kisregények lapjain fellelhető, ma már magyarázatra szoruló ismeretanyagok a túlnyomó része. Az életmű nagyságának ismeretében ez a vállalkozás – ha megvalósíthatatlannak nem is, de – meglehetősen merésznek tűnhet. A Tinta Könyvkiadó szerkesztősége azonban már többször vágta nagy fába a fejszéjét, és az igazgató-főszerkesztő KISS GÁBOR optimizmusát az eredmények igazolni szokták, elég csak a sorozatindító, már a 10. kiadásnál tartó Magyar szókincstár sikerére gondolni.

Örömmel nyugtázhajuk, hogy a szerkesztők a Jókai-életmű számaitól nem riadtak vissza, gyakorlatias észjárással szűkítették le a korpuszt céljaiknak és a tudomány ismeretterjesztés igényeinek megfelelő méretűre. Ehhez két sorozat köteteit használták fel. Az Akadémiai Kiadó gondozásában 1961-ben indult kritikai kiadás során az irodalomtörténészek, textológusok a regénysorozatban 56 mű szövegkritikai munkáit végezték el, és ezzel együtt a szövegeket tárgyi és nyelvi magyarázatokkal is ellátták. A Jókai-enciklopédia összeállításakor elsősorban ezeket a jegyzeteket, kommentárokat dolgozták át szócikké,

kiegészítve, illetőleg összedolgozva a Jókai-szótárból azzal a szó- és kifejezőkészlettel, amely a regénymagyarázatokból kimaradt. A korpuszba így kerültek bele az Unikornis Kiadó Jókai-sorozatának az 1–100-ig megjelentetett kötetei, vagyis 76 Jókai-mű, amelyek között nemcsak szigorúan vett szépirodalmi alkotások szerepelnek, hanem például cikkek, útleírások is. Ennek az eljárásnak az eredményeképpen állt össze a Jókai-enciklopédia anyaga, illetőleg maga a kézikönyv. Ez valójában átmenet egy könnyen kezelhető szótár és egy többé-kevésbé filológiai szempontokat is érvényesítő szövegmagyarázat között, amely a szerkesztésből adódóan a tényeket és adatokat (személy- és helynevek, történelmi események stb.) ismeretterjesztő lexikonként mutatja be. A szótári és a lexikonszerű elemeket a betűrendbe sorolás fogja össze, a szócikkek egyenletlenségei ebből a laza szerkezetből, valamint a források nagyon eltérő jellegéből adódnak.

A kézikönyv készítésének menetéről az Előszóban a szerkesztők részletesen beszámolnak, és pontosan, címek szerinti betűrendben közlik a felhasznált kötetkiadások adatait, így egyértelműen összevethető, hogy a duplumokat leszámítva összesen 21 kötet anyagával bővült az eredetileg kiválasztott szövegmennyiség. Az egyetlen regény, ami az Unikornis-féle díszkiadás első sorozatában még nem jelent meg, de az Akadémiai Kiadó sorozatában benne volt, az a Gróf Benyovszky Móric életrajza.

A Jókai-enciklopédiát bevezető igencsak terjedelmes Előszó (6–36), amely a műhelymunkáról is beszámol, nemcsak a gyakorlati tudnivalókat adja meg a kézikönyv használatához, hanem válogatott szakirodalmi háttérre támaszkodva igyekszik bemutatni Jókai nyelvének jellegzetességeit, különös tekintettel a szókincsre, valamint áttekintést ad a Jókaitól leggyakrabban használt forrásokról is, a korban meghatározó történelmi és természettudományos művek felsorolásával. Jókait erősen foglalkoztatta a magyar és a világtörténelem, bemutatta a múltat és a feltételezett jövőt, ábrázolta a nagyvilág közeli és távoli tájait, és élénk érdeklődéssel figyelte korának eseményeit is. Nagyban támaszkodott a fantáziájára, költői képzetére, de műveiben a valóság mégis tetten érhető, ami a Jókai-olvasás egyik kulcsa: a hihetetlen is hihető. Látóköre minden tekintetben igen széles horizontot fogott át. A Jókai-enciklopédia 28850 szócikke ennek a kiterjedt világgépnek a bizonyítéka. A most bemutatott kötet legfőbb értékei között ki kell emelnünk, hogy nemcsak Jókai olvasásához igyekszik kedvet csinálni, hanem arra törekszik, hogy az olvasók műveltségét elmélyítse az érintett témakörökben. Ehhez vették a fáradságot, hogy az időközben elavult ismereteket, adatokat aktualizálják, például az orosz, ukrán és finn helynevek mai azonosításával (vö. a Szabadság a hó alatt című regény helyszínei).

Tudjuk, hogy az írók érdekelték a természettudományok, ezért kora tudományos színvonalának megfelelően alaposan tanulmányozta többek között a csillagászatot, a botanikát, az ásványtant, a geológiát, a földrajzot, a néprajzot. Mindezt tükrözi szóhasználata és szókincse is. Természetesen nemcsak a tudományokról írt, hanem az egykori és a korabeli vidéki és városi életmódról, az öltözködésről (*barét*, *corset* 'fűző', *décbunda* 'rókaprémes bunda', *krinolin*), az evés-ivásról (*fromage de Brie* 'brie-i sajt', *nuszpájgl* 'pozsonyi diós kifli', *krampampuli* 'egyfajta forró ital', *cidre* 'almabor'), mesterségekről (*frizőr* 'fodrász', *kolportőr* 'kézbesítő', *piktor* 'festő'), a szárazföldi járművekről (*landaurer* 'négyülékes hintó', *laptika* 'kétkerekű egylovas kocsi'), a hajókról (*brigg* 'kétárbócos vitorlás hajó', *korvett* 'háromárbócos hadihajó'), a különböző kártyajátékokról (*ferbli*, *tarokk*), a táncokról (*polka*, *valcer*) és hosszan lehet sorolni a különböző fogalomköröket a hozzájuk tartozó szókészlettel.

A műveiben előforduló idegen szavak és kifejezések – amelyeknek sokféleségéről szintén kapunk alapos áttekintést az Előszóban, továbbá bőséges példaanyagot a szótári részben – általában helymegjelölés nélkül fordulnak elő ugyanúgy, mint a szókészlet más rétegeihez tartozó régi-, táj-, szak-, esetleg tolvajnyelvi idiómák. Az egyszerű rövid, tömör szóértelmezések kevés kivétellel – ahogy a Jókai-szótárban is –, az előfordulás helyének megadása nélkül szerepelnek, a lokusz feltüntetése esetleges és véletlenszerű. Lehet, hogy érdemes lett volna ezeket még nagyobb számban pótolni; segítség lehet ehhez az, hogy Jókai Mór összes művei [!] címen az Unikornis-sorozat 100 kötetének teljes szövegét az Arcanum Kiadó már 2001-ben megjelentette CD-ROM formájában, és már internetes felületen is kereshető. Azt el kell ismerni, hogy – bár a szöveggözlés a kritikai kiadásra támaszkodik, de ugyanúgy, mint a Magyar Elektronikus Könyvtárban – a tagolás miatt elég korlátozottak a valódi keresési lehetőségek.

Fontos kiemelni és értékelni, hogy míg a Jókai-szótárba mindenféle minősítés nélkül kerültek be a címszavak, az Enciklopédiában az idegen eredetű szavaknál a szerkesztők általában feltüntetik az átadó nyelvet, esetleg azt a szóalakot is, amelyből eredeztethető. Nagyon informatív és segítő Jókai nyelvének még jobb megismerését, hogy a címszó mellett zárójelben (JM) jelöli, ha Jókai egyedi szóalkotásáról van szó (pl. *pitvarnok* 'főlakáj, komornyik'; *szívkinyító* 'gyógynövény neve'), valószínűleg sokkal több szóhoz lehetne odaírni. Nagyon hasznos, hogy esetenként stilisztikai minősítéssel, szóalkotási besorolással is élnek a szócikkek szerzői, de a szófaji megjelöléstől eltekintenek, ahogy a Magyar szókincstárban is. Ezt itt részben indokolja, hogy sok esetben nem szavak kerültek címszói helyzetbe, hanem akár mondatok is.

Ilyenek a Rab Ráby és a Szép Mikhál című regényekben a fejezetszámot követő régies, archaizáló helyesírással írt, a cselekmény korára jellemző többnyire 8–10 soros fejezet-összefoglaló címek, amelyek a Jókai-szótár örökségeként besorolódtak a címszók közé, abból a megfontolásból, hogy ugyanúgy értelmezni kell őket, mint az idegen nyelvi kifejezéseket, rövidebb szövegrészleteket. Mindezek a szótári előzményben helymegjelölés nélkül szerepeltek, így vették át őket az Enciklopédiába, viszont az idegen nyelvi szövegek egy jelentős része a regények annotációjában is megjelent, ezért ezek a kézikönyvben már az előfordulási hely (cím, lapszám, sorszám) megadásával találhatóak. Vagyis azok, amelyek a szövegkritikailag feldolgozott regényekben szerepelnek, visszakereshetők. El kell fogadni, hogy a lokusz nélküliek esetében a szöveghely megtalálása elég nehézkes és időigényes. Az archaizáló szövegek esetében más a helyzet. Átírásukat, értelmezésüket a kritikai kiadás során nem tartották szükségesnek, az említett fejezet-összefoglalók helymegjelölés nélkül maradtak. Ez a hiány azonban könnyen orvosolható, elég hozzá az adott regények tartalomjegyzékét megnézni különösebb keresés nélkül. Egyértelmű, hogy a szócikk címmel és lapszámmal kiegészítve komplett. Szemléltetésül ide egy igen rövid összefoglalót választottam. A három részre szakított Magyarországon játszódó Szép Mikhál című regényben a Harminchetedik fejezet címe címszóként, olvasattal, lokusszal így jelenne meg: *Ez pedig zool az hamwazuo zeredai penitentziarvl – ez pedig szól az hamvazószerdai penitenciáru* (Szép 289).

Példánkban a *penig*, *hamvazószerdá* és *penitencia* szó sem igényel további magyarázatot, mindhárom szerepel önálló szócikkben, de egyébként a nyelvmélekeknél szokásos módon lehet megadni komplexen az értelmezést és olvasatot. A Jókai-olvasást segítő enciklopédiába ez a megközelítés beletartozhat. (Mivel fejezetcímről van szó, az előfor-

dulási helynél csak a lapszámot lehet megadni, a sorszámot nem, a regény címe pedig rövidítve szerepel.)

A valós helyek és személyek bemutatása adja az igazi tájékoztatást a Jókai-művek világról. Költött helyek vagy alakok bemutatása is bekerült a szócikkek közé, attól függően, hogy a szövegkritikai kiadás kötetét készítő filológusok mennyire tartották fontosnak a képzelet alkotta alakokat, helyeket megemlíteni, illetve fiktív voltukat kiemelni a létező vagy létezett szereplők, helyszínek sorából. Így kapott szócikket az Enciklopédiában például *Béldi Aranka*, *Feriz bég* (személyek a Török világ Magyarországon című regényben), *Kin-Tseu*, *Zingaria* (képzeletbeli országnevek A jövő század regényében, illetőleg *Az egy hírhedett kalandor* című műben), *Apátvár*, *Kőrössziget*, *Prusznóc* (helységnevek az *Akik kétszer halnak meg*, illetőleg *A kőszívű ember fiai* című regényekben) stb. A költött földrajzi nevek előfordulása összességében kevésbé jellemző. Jókai földrajzinév-használatával kapcsolatban meg lehet állapítani, hogy az általa alkotott fiktív nevek a valós nevekhez képest mennyiségileg elenyészőek (T. SOMOGYI–TINER 2017: 71).

Meg kell jegyezni, hogy azok a nevek, amelyek mellett a költött voltak jelölésén kívül nem áll semmiféle információ, az Enciklopédiában fölöslegesnek látszanak, például *Szénási* (Török világ Magyarországon), *Balahó Tamás* (Szeretve mind a vérpadig). Ha megnézzük a hivatkozott szöveghelyet, akkor kiderül, hogy mi a szerepük a regényben, és hogyan illeszkednek a valós személyek közé, csak ez a jegyzetanyagban nem szerepel. A fiktív alakok bemutatásának az adott mű részletezése nélkül legtöbbször nincs szerepük, a névadás mikéntje lehet érdekes, de ez már túlmutat egy ilyen jellegű kézikönyv keretein, illetőleg szempontjain, ehhez egy Jókai-névszótár kell, amelyben a valós és költött alakok, helyszínek és egyéb tulajdonnévvel jelölt állatok, tárgyak nevei vannak összegyűjtve. A tablószerű történelmi regényekben (Fráter György, Szabadság a hó alatt, Rákóczy fia stb.) megjelenített alakok között sok a valós személy, földrajzi hely. Ezek áttekintésében, az adatok, tények rendszerezésében nagy segítségére van az olvasóknak a lexikonszerű ismeretközlés. A készülő névszótárban az adatok elsősorban azonosításra szolgálnak, azt bizonyítják, hogy nem kitalált névvel van dolgunk egy-egy szereplő vagy helyszín esetében, tehát részletes tájékoztatást nem nyújtanak. Ez az enciklopédia feladata. A mitológiai és bibliai alakoknak gyakran van kulcsszerepük egy-egy mű megértésében, ezért is kell a Jókai-enciklopédia lapjain információgazdag szócikkeket kapniuk, ahogy kapnak is többszörös előfordulási hivatkozással (*Apolló*, *Arachné*, *Magdolna*, *Semiramis* stb.).

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy rendkívül gazdag és szerteágazó ismeretanyagot gyűjtöttek össze a szerkesztők köszönhetően Jókainak, aki ennyi mindenről írt, de köszönhetően saját elszántságuknak is, hogy könyvvé formálták a rengeteg információt. A témakörök közül most csak esetlegesen emelek ki egyet-egyét.

Az enciklopédikus jelleget erősítik a valós történelmi eseményeket (pl. *1688-i hadjárat*, *7 éves háború*, *inszurrekció*), a különféle technikai újdonságokat, különlegességeket (*sorvetőgép*, *Lenoir-féle gázmozdony*, *Papin-féle légmentesen zárható lapos tálca* stb.) tárgyaló szócikkek. A valós helyszínek megjelenítése gyakran a cselekmény megértésének a kulcsa, a korabeli épületek nevei ezért nem maradhattak és nem is maradtak ki a címszók közül, Nemcsak az adott regény hátterét ismerhetjük meg ezekből, hanem például az egykori Pest is feltűnik a híres szállók, vendégfogadók révén: *Angol Királynő*, *Arany Sas*. *Magyar Király*, *Tigris* stb. Esetenként egy-egy adaptált újsághír is bekerült a háttérismeretek közé és az Enciklopédiában címszó lett: *különös, hogy egy hölgy a cimbalmot verje* (Mire megvénülünk: 100; 26).

Itt érdemes megjegyezni, hogy akár lexikográfiai szempontból, akár egy enciklopédiával szemben támasztott elvárások szerint vizsgáljuk az ilyen típusú címszóféleségeket, joggal merül fel, hogy szerencsésebb lenne a hasonlóan annotált jegyzeteket úgy átírni, szerkeszteni, hogy címszóként lehessen értelmezni őket, itt például a *női cimbalmos* lehetne az áthidaló megoldás, a szöveghely, illetőleg a lokusz egyaránt érvényes maradhat, és nem kell a címszók közé erőltetni a regény egy rövidített mondatát.

Az alak- és írásváltozatok összevonása az egyes címszókön belül (pl. *fuchsin•fukszin•fuxin*) megkönnyíti a kézikönyv használatát. Ezt a jól elhelyezett utalások is segítik, viszont a szócikkvégi előfordulási helyről sem itt, sem a hasonlóan összevont címszók esetében nem derül ki, hogy melyik változathoz tartozik. Ugyanez igaz a többjelentésű szavak esetében is, meg kell nézni a szövegben, hogy kiderüljön, pontosan miről van szó. Ez a gond csak akkor nem jelentkezik, ha a kézikönyvet az olvasott szöveg értelmezéséhez segédeszközként használjuk.

Ha viszont Jókai stílusának, nyelvhasználatának tanulmányozásához vesszük kézbe, a visszakereshetőség nemcsak hasznos lehet, hanem ennek köszönhetően szűrhetők ki többek között az eredeti kritikai kiadásból átvett tévedések, a magyarázó jegyzetek összeszedelgőzéséből, átfogalmazásából vagy az aktualizálás elmaradásából keletkezett hibák, amelyekkel sajnos találkozhatunk, de ekkora anyagnál ez szinte elkerülhetetlen.

Néhány példa tanulságképpen: Az *Ava Saxa* szócikkében több tévedés, elírás is található, amelyek egyértelmű okai az Egy az Isten című regény jegyzetében olvasható elírások, esetleges hibás forráshasználat. A domb helyes mai finn neve *Aavasaksa*, nem *Avaszara*, és a kerület mai neve, ahol található, *Oulu*, nem *Uleaborg*. A *Béldi Pál* címszóhoz tartozó szócikkben a születési dátum (1612) hibás, itt 1621 lett volna a helyes. Sajnos, a háromféle jegyzet közül a hibás került át. A *Svábhegy* szócikkében nem lett volna szabad benne hagyni azt az értelmezést, hogy „A mai Szabadság-hegy.” Tudnivaló, hogy ez a név csak 1945 és 1991 között volt használatos, azóta újra Svábhegy.

Előfordul az is, hogy a jegyzetapparátusban megvan az információ, de szócikké válása folyamán elvész: a *Batthyány-lépcsőről* az Enciklopédiában már nem derül ki, hogy a bécsi Burgban található, a *Bebek kanala* értelmezésében nem tudjuk meg a kézikönyvből, hogyan használták ezt az eszközt, pedig a kritikai magyarázatban részletesen le van írva. Az olvasóközönség számára kevésbé észrevehető hibákat még találhatunk, de ezek a könyv értékét nem kisebbítik.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA és KISS GÁBOR munkájáról egyértelműen az elismerés hangján kell szólni, úttörő vállalkozás, amellyel sokat tettek a Jókai-művek népszerűsítéséért. Haszonnal és élvezettel forgathatják lapjait mindazok, akik mélyebben meg akarják ismerni Jókai Mórnak és korának világát, de a magyartanárok is segítséget kapnak ahhoz, hogy felkeltsék a diákok érdeklődését e világ iránt, és megértessék velük, hogy minél többet tudunk, annál többek vagyunk. A Jókai-enciklopédiában az egybegyűjtött anyag széles spektruma további lehetőségeket kínál a szókincs és a nyelvhasználat kutatására nyelvészek és irodalmárok számára is.

Hivatkozott irodalom

BALÁZS GÉZA – P. EÖRY VILMA – KISS GÁBOR – J. SOLTÉSZ KATALIN – T. SOMOGYI MAGDA szerk., *Jókai-szótár* 1–2. Unikornis Kiadó, Budapest.

- HANSÁGI ÁGNES 2021. Mit jelent ma Jókait olvasni? *Tiszatáj* 75/4: 112–122.
- KISS GÁBOR főszerk. 1998. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- KISS MARGIT 2016. Egy XVIII. századi írói korpusz modern feldolgozása. *Magyar Tudomány* 177/11: 1305–1309.
- SZILASI LÁSZLÓ 2000. *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*. Osiris – Pompeji Alapítvány, Budapest–Szeged. 2000.
- T. SOMOGYI MAGDA 2020. Az íróinév-szótárak kérdései a tervezett Jókai-névszótár kapcsán. *Névtani Értesítő* 42: 109–126.
- T. SOMOGYI MAGDA – TINER TIBOR 2017. A földrajzi nevek Jókai műveiben. In: BENŐ ATTILA – GÚTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA – TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében*. Termini Egyesület, Törökbálint. 65–75.
- WACHA IMRE 1994. Utószó a Jókai-szótárhoz. In: *uo.* 2: 437–446.

T. SOMOGYI MAGDA
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Komlósiné Knipf Erzsébet 70 éves*

Az ismert körülmények miatt ugyan kissé megkésve, de annál nagyobb szeretettel és nagybecsüléssel köszöntöm sokak nevében is Komlósiné Knipf Erzsébet egyetemi tanárt 70. születésnapja alkalmából. Ennek oka, hogy ma ezt a laudációt én tartom, kettős.

Egyrészt – noha az élet úgy hozta, hogy immár több mint 50 éve a francia nyelv és kultúra tanulmányozásának és terjesztésének szolgálatában állok – az ELTE volt német szakos hallgatójaként sohasem szakadtam el a germanisztikától. Sőt, éppen ennek köszönhetően szűkebb szakmai területem, a frazeológia és a lexikográfia művelése során a német románistákkal kialakult szoros és megtermékenyítő szakmai kapcsolataimat. Egyben itt szeretnék hálával megemlékezni az egykori Német Nyelv és Irodalmi Tanszék olyan kiváló oktatóiról is, mint Juhász János, Mollay Károly, Tarnói László, Manherz Károly, Hessky Regina, akiktől sokat tanultam szakmából, emberségből és akik közül utóbbi kettő a későbbiekben is mindig mindenben segítette pályám alakulását. Megtiszteltetés és öröm továbbá számomra, hogy a Germanisztikai Intézet számos kiváló oktatójával – a teljesség igénye nélkül Brdar-Szabó Rita, Erb Mária, Müller Márta, Orosz Magdolna, Rada Roberta – a mai napig van szerencsém együtt dolgozni habilitációs bizottságokban, PhD-védéseken, államvizsgákon.

A másik, szintén személyes okom az a szakmán túli régi, mély, legjobban az „egyívású” szóval jellemezhető barátság, ami Lízhez és férjéhez, Komlósi László barátomhoz fűz immár közel harminc éve, és ami által valódi értelmet nyer számomra az az arisztotelészi gondolat, miszerint „Barátok nélkül senkinek sem lehet kedves az élete, még ha minden egyéb jóban része is van”. De ha már klasszikust idéztem, megemlítem még Cicerót is, aki

* Elhangzott 2022. november 8-án az ELTE Germanisztikai Intézete ünnepi konferenciáján.

pedig azt hirdette, hogy „A barátsággal sosem szabad betelni úgy, mint egyéb dolgokkal: minél régebbi, annál édesebb, miként a borból is az, amelyik kiállta az idő múlását.”

E személyes bevezető után pedig következtek ünnepeltünk laudációja!

Bizonyára sokan tudják, hogy Knipf tanárnőnek két anyanyelve van, a szó legneme-
sebb értelmében. Családi környezetében, a német–bunyevác–magyar többnemzetiségi fa-
luban, a Bács-kiskun megyei Garán természetes volt az ötvenes években, hogy mindenki
azon a nyelven beszél szűkebb családi és baráti körben, ami a saját kulturális közegéből
adódik. Knipf Erzsébet anyanyelve a német nyelv volt, ezzel nőtt fel. Édesapja, Knipf
József, tisztában volt a kisebbségi német nyelv értékével, de azt is tudta, hogy magyar
környezetben a magyar a domináns nyelv, és a kisebbségi nyelvek ápolása az etnikai ki-
sebbségek saját feladata. Édesapja a saját dialektusuk használata mellett a német irodalmi
nyelv ápolását is szem előtt tartotta. Ezért sok német irodalmi művet adott Líz kezébe,
aki örömmel olvasott iskolás korától kezdve, és e jó szokását a mai napig is megőrizte.
Édesapja saját magával szemben is igen igényes volt nyelvi-kulturális vonatkozásban, és
hasonló pályacélt tűzött ki leánya számára is, akit gimnáziumba, majd főiskolára, később
egyetemre küldött, ahol ő német–magyar szakos tanári diplomát szerzett.

Édesapján kívül tantéja, anyai ági nagynénije, háromévnvi szovjetunióbeli kény-
szermunkából hazatérve szintén nagy szeretettel és gondoskodással fordult egyetlen uno-
kahúga felé. Ennek az egyik, ma már érthető, bár a környezetükben akkor nem mindig
támogatott „szeretetnek” a megnyilvánulása volt, hogy Lízzel sokat beszélt magyarul.
Tudta, hogy az utcán játszva Líz megtanul a gyerekektől magyarul, de az irodalmi ma-
gyar nyelv elsajátítását – a német mellett – hasonlóan fontosnak tartotta. Feltehetően az
apától és a nagynénitől kapott kettős késztetés miatt lett Líznek két anyanyelve. De az itt
élő magyar nyelvű lakosság is igen változatos nyelvjárásokat beszélt: a második világhá-
ború után ugyanis sok székely, felvidéki, délvidéki, kárpátaljai kényszerült menekülni,
és Garán talált új otthonra. Líz – alap kétnyelvűsége miatt – természetes érzékenységet
fejlesztett ki magában a különböző magyar és német dialektusok megkülönböztetésére
és értékelésére. Az sem véletlen, hogy a népzeneét illetően ma is a „délsláv kólóra” és
a délsláv egyházi énekekre dobban meg leginkább a szíve: ez lett számára – lévén a garai
soknemzetiségű közösség tagja – a harmadik „anyanyelve”.

E hármas kötődésnek, indíttatásnak köszönhetően Knipf Erzsébet számára az anya-
nyelvével és az idegen nyelvekkel való elmélyült, igényes kapcsolat egyszerre lett nagy
odaadással üzött kenyéradó foglalkozás és felüdülést jelentő varázslatos időtöltés. Mert
Kosztolányinak a Nyelv és Lélek című tanulmánykötetében megfogalmazottakkal együtt
vallja ő is, hogy „a nyelv varázsa [...] éppen az, hogy telis-tele van emberi tartalommal,
letűnt nemzedékek életével, okos és ostoba emberek szellemével, akik az indulat hevében
nyűtték és rontották szavait, s úgy hagyták ránk, az érzés megindító szeszélyével együtt.
[...] Minden szó ereklje. [...] Családi emlékek évezredes kincstára az élő nyelv. Azért
tudunk rajta beszélni, mert hasonlóít hozzánk: éppoly eleven és gyarló, mint mi. Édes hibái
többet érnek a tökélynél. Jellemezhetjük vele magunkat, kik szintén hibákkal vagyunk tel-
jesek. Szólásai körülhatároltak, de rugalmasak is, annyira tágíthatók és szűkíthetők, hogy
lelkünk egész gazdagsága beléjük fér”.

Líz lelke pedig különösen gazdag, hisz abban nem egy, hanem több nyelv szavai,
szólásai is kölcsönös vonzalomban férnek meg egymással. És Friedrich Schiller gondo-
lata is jól illik rá: „Die Sprache ist der Spiegel einer Nation. Wenn wir in diesen Spiegel

schaufen, so kommt uns ein großes treffliches Bild von uns selbst daraus entgegen. Wie menschlich Menschen sind, zeigt ihr Umgang mit der Muttersprache.”

Néhány szót szólnék Knipf Erzsébet oktatói pályafutásáról is. 1974 óta oktat a felsőoktatásban. Először főiskolai oktatóként, majd hamarosan egyetemi oktatói-kutatói beosztásban. Először a Pécsi Tudományegyetemen, ami később Janus Pannonius Egyetem, majd újfent Pécsi Tudományegyetem lett. 1994-ben egyetemi docensi kinevezést kapott az Eötvös Loránd Tudományegyetem Germanisztikai Intézetében. 1999 és 2002 között Széchenyi Professzori ösztöndíjban részesült. 2001-ben habilitált. 2004-ben egyetemi tanári kinevezést kapott. 2006 és 2017 között a Germanisztikai Intézet igazgatója volt. 2015 és 2021 között az ELTE BTK Habilitációs Bizottságának elnöki tisztét látta el. Több éven át abban a szerencsében és kitüntetésben részesültem, hogy e bizottságban együtt dolgozhattam vele. Felelősségteljes munkáját minden beosztásában, minden megbízatása során mindig nagy empátiával, precizitással végezte.

Ünnepeltünk a magyarországi germanisztika nemzetközileg is egyik legismertebb és legelismertebb személyisége, amit jól bizonyít a 12 hazai és németországi szakmai szervezetben, 17 kutatási projektben való aktív részvétele, valamint számos díjjal, kitüntetéssel – többek között a DAAD Grimm-díjjal és a Magyar Érdemrend Polgári tagozat Tisztikeresztjével – elismert, gazdag és sokrétű oktatói, kutatói, tudományszervezői, szerkesztői, tanácsadói, szakértői, lektori és közéleti munkássága, aminek állomásait – mivel azokat az itt egybegyűltek bizonyára jól ismerik – számosságukra való tekintettel most szíves engedelmükkel egy kivétellel nem sorolnám fel. Ez a kivétel pedig az oktatott doktori kurzusainak izgalmasan sokszínű tematikája, amit jól illusztrálnak a következő címek:

- a nyelvtudomány története és módszertana,
- empirikus módszerek és eszközök a nyelvészeti kutatásban,
- nyelvrendszer és nyelvhasználat,
- modern szociolingvisztikai irányzatok, a német nyelv szociolingvisztikája,
- a nyelvészajátítás kérdései,
- kontaktusnyelvészet, kétnyelvűség kisebbségi és migrációs helyzetben,
- német nyelvészeti kutatás, variációkutatás, a német nyelv pluricentricitásának modellezése,
- nyelvfejlődési tendenciák a mai németben,
- lexikológia és lexikográfia.

És talán épp ez utóbbi az, ami a személyes szimpátián túl a több évtizedes ismeret-ségünk és barátságunk egyik fontos pillére.

Kedves Líz! Szívvel kívánom neked, hogy még nagyon sokáig „hetvenkedj” köztünk erőben, egészségben kedvenc kutatási témáid – a Sprachvariation, Minderheitensprachen, Mehrsprachigkeit, Wortbildung, Wortschatzforschungen, Soziolinguistik, Normfrage – vonzásában. Mert tudom, hogy az ezekkel való szinte napi szintű foglalkozás neked nem munka, hanem felüdülés. Ha pedig néha mégis úgy érzed, hogy meg kell pihened, gondoldj Goethe szavaira: „Man sollte alle Tage wenigstens ein kleines Lied hören, ein gutes Gedicht lesen, ein treffliches Gemälde sehen und, wenn es möglich zu machen wäre, einige vernünftige Worte sprechen”.

De ha már Goethe idéztem, köszöntőmet szintén egy tőle vett ismert gondolattal zárnám: „Der Worte sind genug gewechselt, lasst mich auch endlich Taten sehen”.

Kedves Líz! Kívánok neked a következő évtizedekre is jó egészséget, alkotókedvet és sok boldogságot. Születésnapod alkalmából fogadd szeretettel e csokrot! Isten éltesen sokáig! Ad multos annos!

BÁRDOSI VILMOS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Castaldo-kódex és a benne található magyar nyelvű forrás

1. Federico Borromeo (1564–1631) a bolognai egyetem diákja volt. Miután a papi pályát választotta, Paviában tanult teológiát, s ezután Rómába került, ahol Cesare Baronio bíboros köréhez tartozott. 31 éves korában, 1591-ben lett Milánó érseke. Ekkor kezdte meg a kéziratok gyűjtését ágensei révén szerte Itáliában és az Alpokon túl, majd nyilvános használatra megalapította az Ambrosiana Könyvtárat (1609-ben), amely világhírű képtárral is rendelkezik, és az Accademia Ambrosiana székhelye is egyben. A Castaldo-kódexet ez a milánói Biblioteca Ambrosiana őrzi, jelzete G 275 Inf. Az alapító szándékának megfelelően számos humanista könyvtárat és gyűjteményt vásároltak meg, köztük Gian Vincenzo Pinelli padovai humanistáét, aki szisztematikusan gyűjtötte a magyarországi anyagot. Pinelli (1535–1601) nápolyi születésű humanista, botanikus és könyvgyűjtő. Levelezése révén kapcsolatban állt a korabeli Európa csaknem minden humanistájával, és padovai háza a tudósok kiemelkedő találkozóhelye lett. Halála után gyűjteménye kalandos úton végül Milánóba került, benne a „Cose d’Ungheria” [Magyarországi ügyek] elnevezésű fond is, a Castaldótól származó iratokkal, amit talán ő maga köttetett még egybe (DBI. 1960–2010).

A Castaldo-kódex 129 papírra írt, latin, olasz, német, spanyol és magyar nyelvű dokumentum egybekötésével alakult ki. Az iratok 1547 és 1558 között keletkeztek, és mindegyik kapcsolódik valamilyen módon Giovanni Battista Castaldóhoz, a császári csapatok vezéréhez. Castaldo a spanyol hadseregben küzdötte fel magát, s első ízben 1536–37-ben küldték Magyarországra, hogy támogassa I. Ferdinánd császárt (V. Károly fivérét és Jagelló Anna magyar hercegnő hitvesét) a magyar trónért folyó véres háborúban, amelyet Ferdinánd Szapolyai János erdélyi vajda, választott király ellen vívott (vö. SENATORE 1887, DE CARO 1978: 562–566).

A 129 dokumentumból több mint 70 az 1551–52. évi magyarországi és erdélyi eseményekre vonatkozik, amely időszak kiemelkedő jelentőségű volt a régió története szempontjából. 1551. július 19-én következett be a Magyarország és Erdély feletti fennhatóság átruházása a Szapolyai-házi ról a római királyra, Habsburg Ferdinándra. Ez az esemény azonnal kiváltotta Szulejmán török szultán reakcióját, aki eddig közvetlenül vagy közvetett úton, adófizetés révén ellenőrzést tudott gyakorolni ezek felett a területek felett. A Habsburg-dinasztia hatalomra lépését követően Szulejmán 1556-ban ismét megszállta Erdélyt, és Szapolyai János fiát, János Zsigmondot tette meg fejedelmé.

A Castaldo-kódex anyaga teljesen szervesen módon, esetlegesen van összeállítva és egybekötve, sem kronológiai, sem tipológiai szempontból, a dokumentumok szerzője vagy címzettje szerint sem követ semmilyen logikát. Jelentőségére már többen felhívták a figyelmet: KOVÁCS ZSUZSA készített róla szócikket (2012) a Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (MűvLex.) számára, és tartalmát, valamint a benne szereplő személyeket doktori disszertációjában CHIARA MARIA CARPENTIERI is elemezte (2013: 30–34). Nem történt meg még eddig annak részletes vizsgálata, hogy a Castaldo-kódexben fellelhető dokumentumok eredeti vagy másolati példányok, esetleg több eredetivel rendelkező iratok vagy hitelesített másolatok. Magának Castaldónak a kézjegyét viseli mintegy húsz irat, ezek nagy része ugyanattól a kéztől származik. A Ferdinánd által aláírt iratok közül többen a bécsi alkancellár, Justus Jonas, valamint Markus Sinckmoser ellenjegyzését is megtaláljuk, más dokumentumokat Oláh Miklós, későbbi esztergomi érsek szignált. Több dokumentum részben rejtjelezett (ezeken későbbi kéztől a rejtjelezés feloldását is megtaláljuk). Tartalmukat tekintve a császár által kiadott iratok katonai utasítások Castaldónak.

Az egyik legkiemelkedőbb irat a gyulafehérvári egyezmény (1551. július 19.) egy példánya: ezzel az irattal ruházta át Izabella királyné Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Erdély felett az uralmat Ferdinándra, hiszen tartalmazza a korona átadását is. A dokumentum szerint Castaldo, Nádasdy Tamás és Báthory András vállalták a korona átadását a Habsburg uralkodó részére. Ennek a dokumentumnak a kiadását CHIARA MARIA CARPENTIERI végezte el: olaszul (2012) és magyarul (2015). Ugyancsak szerepelnek a kódexben azok az iratok, amelyek egy nappal később már Tövisen egészítették ki az egyezményt azzal, hogy Izabella részére átadják a sziléziai Oppeln hercegséget, illetve János Zsigmond részére Kassát.

Martinuzzi Fráter György, váradi püspök és bíboros meggyilkolása 1551 augusztusában az alvinci várkastélyban minden bizonnyal nem volt független a császári seregek erdélyi ténykedésétől, halála után hosszas kivizsgálás kezdődött a római Kúrián. Magára a gyilkosságra vonatkozó dokumentumot nem találunk a Castaldo-kódexben, de itt maradt fenn a Horváth György által írott latin nyelvű Epitaphium (KOVÁCS 2012–2013: 51–56) és főként számos leltár és jegyzék a főpap halála után lefoglalt vagyontárgyakról, amit Castaldo emberei vettek át: a címek szerint ezek A barát ezüstneműinek jegyzéke (192r–v), két Pénzek jegyzéke (86r–v és 141r–v), Kincsek, amelyeket Alvincen találtak és Ófelsége kincstárnoka vett át (58r–59v), az Egyéb helyeken található javak jegyzékei (199r–v, 200 r–v).

Az olasz és spanyol nyelvű dokumentumok is igen különböző tartalmúak: kifizetési jegyzékek, katonai instrukciók, feljegyzések, erdélyi magyar nemesek felsorolása stb. Ezek mellett kiemelkedik Izabella királyné levele Krzepicéből, Sziléziából Castaldóhoz, akit védelmezőjeként szólít meg és egészsége felől érdeklődik (a levél és magyar fordítása: CARPENTIERI 2015).

2. A jelen tanulmányban bemutatandó, Déva váranak leltárát felsoroló irat (133r–137v) a címtől eltekintve teljes egészében magyar nyelvű. Az irat keletkezése Castaldo tevékenységéhez kapcsolódik, aki az erdélyi erősségeket a császár részére átvette. Ebben az esetben az átadó Fánicsy János, az átvevő Kapitány György, a dátum csak az évet (1552) jelöli meg.

A felsorolásból úgy tűnik, hogy az egyes tárolásra alkalmas helyszínek bejárásával keletkezett a felsorolás: az „első”, a „másik”, a „harmadik” pincében a bort, a káposztát,

húsféléket, gabonaféléket sorolja fel, majd a csekély hadi felszerelést: mozsarakat, puskákat, csigákat, köteleket, dobokat, lakatokat, lőport, golyóbisokat. Végül a konyhai edények, lámpások, gyertyatartók is sorra kerülnek.

Az alábbiakban a régi magyar források közlésének szabályai szerint bemutatjuk a szövegű átírást, néhány magyarázattal. Az átírásról: az iratban következetesen használt *ʒ* jelet *z*-ként írtuk át, az *s*-re használt jeleket (*s*, *ʃ*) pedig *s*-ként (így az iratban előforduló *ʃz* digráf az átírásban *sz*-ként szerepel). Az *y* fölötti két pontot jelöltük ott, ahol megvan. A kisbetű és nagybetű különbsége – akárcsak a Középkori leveleinkben (HEGEDŰS–PAPP 1991: XIV) – a jelen iratban sem mindenkor egyértelmű (főként az *n*, *k*, *t* esetében), a mellékelt facsimile alapján az olvasó megítélheti az átírás hitelességét. Az eredetileg az *o* és *w* fölé írott kis *e* betű – mellyel az *ö*-t és az *ü*-t jelezte a kézirat szerzője – az iratban lényegében két pontként jelenik meg, ezért ezt két ponttal jeleztük (még akkor is, ha a két pont közül az első esetenként erősebbnek látszik is). A nazális rövidítést, illetőleg a latin szöveg rövidítéseit [...] -ben oldottuk fel.

Déva várának leltára (Biblioteca Ambrosiana G 275 Inf, ff. 133r–137v)¹

Rationale de rebus et victua=| libus In Arce Dewa existen[tibus] | que tradita sunt ad manus | E[gregii] d[omini] Georgy Capitan per | Joannem Fáczy Anno | 1552. |Az elseo pinczebe[n] wagian tizen | hat hordo bor | Az masik pinczebe[n] wagian tizen=| ket hordo bor es neg hordo | kapazta | Az harmadik pinczebe[n] wagian | eoth hordo bor | Szalanna wagian kilencwen | eoth | Soldor² Nyolcwan negy | Dyzno orya feyewel egetembe | hetwen wagian | Hay wagian harmincz | Olwaztatth hay eotwen pinth | Bwza wagian Nyolczwan | kylencz köbel | Köles wagian kilencz köbel | Kender mag wagian Negl köbel | Lyzth wagian ket szaz es | hwzan ket köbel ||

Labra walo wass wagian | eoth | Eg Rez mosar | Ecyeth wagian Eg hordo | es haram altalag³ | Eg nag cziga vono hozza | wekan köthel | Eg Algýwhaz walo Nag | köthel | Eg wass czyga | Eg masa fággýw | Eg kws Rez dob | Pragay szakalas⁴ wagan | Negywen eoth | Czethneky⁵ wagian heth | Neg Tharazk ketthey | wass ketthei Ręz | Pwska wagian Neg | Eothwen Neg so | On Thál wagian Neg | haram on Thalner | Thizenket darda | Eg Nag wass | huszan eoth lakath ||

Az felseo bolthban wagian | eg hordo por | Es szaz syng wass | Az also boltban wagian | Nyolciadfél berbence⁶ | por Thonnanal⁷ nagiab | Thizen haram Thonna | por

¹ Az Ambr. G 275 inf. kézirat (az ún. Castaldo-kódex) facsimiléit Federico Gallo, a Biblioteca Ambrosiana igazgatója engedélyével tesszük közzé. Köszönjük a szíves hozzájárulást.

² 'sonka', vö. OklSz. **sódar**, TESz. **sódar**.

³ TESz. **átalag** 1395. k. 'hordó, faedény'.

⁴ Prágai szakállas: lőfegyverfajta, vö. SzT. **szakállas ágyú**, **szakállas puská**.

⁵ 'Csetneken gyártott vaseszköz', vö. SzT. **csetneki**. A csetneki vashámorokból országosan ismert vasáru került ki. Az irat összefüggésrendszerében itt valószínűleg egyfajta lőfegyver megnevezése.

⁶ Kisebb (boros)hordó, kb. 75 liter ürmértékű, vö. OklSz. **berbence**, TESz. **berbence** 1422. 'kis hordó, bödön'; MTsz. **berbence** 'hordócska', 'nagyobb fajta, tonnaszámba menő dőbön, bödön', 'úti tarisznyába való túrós faedény'; PallasLex. **berbence** vagy **börbönce** ¼ hl.-nél kisebb boroshordó.

⁷ TESz. **tonna** 1548: 'hordó', 'úr- és súlymértékfajta', vö. BOGDÁN 1991. 485.

| Kws Tharazknak valo golio=| bis kęth szaz es wthwen | kilencz | Thizen eg lampas |
 Eg Thonna szakalasnak | valo golyobis vagdalth | wass | Onnal oththeth⁸ golyobis az | kis
 Tharazknak⁹ kilenczwen | oth | Az orog Tharazknak walo | wass golyobis negwen | Neg
 | Onbol oththeth golyobis sza=| kalasnak Neg zaz | Hozzw darab on huszan | kylencz | Eg
 Thabla es ket darab on | Eg kewes kenko ||

Pornak walo mertek | kettheo | Nyolcz kez yj /arcus/¹⁰ | Ket Thonna Nyl | Az also
 wdwar haznal | ket altalag lizth | Eg Rez giertthya tartho | Thizenket wress hordo | Hethwen
 kilencz Jwh ||

A várleltár fakszimiléje

Rationale de rebus Turcicis
 libris 7m Arce Doma existen
 que tradita sunt ad manus
 F. d. Georgy Capitan per
 Joannem Tanczy Anno
 1552
 Az első pincsele wengum kőn
 ha gardo tor
 Az másik pincsele wengum kőn
 ha gardo tor, az más gardo
 kőn.
 Az harmadik pincsele wengum
 weng gardo tor
 Szalanna wengum kilenczwen
 weng
 Dabon nyolczwen weng
 Dyzon oya pincsele wengum
 garmen wengum
 Hay wengum garmen
 Olwastny garmen wengum
 Kuzza wengum nyolczwen
 kőn kőből
 Kőls wengum kilencz kőből
 Koudon wengum wengum weng
 kőből.
 Lygg wengum kőből az
 garmen kőből

Laba walo weng wengum
 weng
 Kő kőn weng
 Kő weng wengum kő gardo
 az garmen alabaly
 Kő weng wengum weng gardo
 wengum kőből
 Kő Algy wengum walo weng
 kőből
 Kő weng wengum
 Kő wengum fagyweng
 Kő kőn az dob
 Pragy Bakalos wengum
 wengum weng
 Czegnyky wengum garmen
 Weng garmen kőből
 weng kőből az
 Ruska wengum weng
 kőből wengum
 On Thal wengum weng
 garmen on Thalweng
 garmen kőből
 Kő weng weng
 garmen weng labaly

⁸ 'öntött'.

⁹ 'egyfajta löveg', vö. TESz. tarack'.

¹⁰ A lista szövegétől kissé jobbra írva, arcus 'ív, íj'.

Az első bolgári nyelv
 - 7. Gorda per
 40.
 Az első bolgári nyelv
 nyelvészeti története
 per. Szemmel vizsgál
 Tízben javam Szemmel
 per
 Kés Szemmel való golo-
 bós nyelv és nyelv-
 képzés.
 Tízben új nyelv
 Kés Szemmel való golo-
 bós nyelv és nyelv-
 képzés.
 Újmal ötödik golo-
 bós Szemmel képzés-
 és
 Az ötödik Szemmel való
 nyelv golo-
 bós nyelv-
 képzés.
 Újmal ötödik golo-
 bós Szem-
 mel képzés.
 Hozzá tartozó új nyelv
 képzés.
 Kés Szemmel és képzés új
 Kés képzés képzés

Formák való nyelv-
 képzés
 Nyelv és új nyelv
 képzés Szemmel
 Az első nyelv Szemmel
 képzés képzés
 Kés új nyelv képzés
 Tízben új nyelv képzés
 Hozzá tartozó új nyelv

Kulcsszók: Erdély történelme, magyar nyelvű várlajstrom, középkori hadi terminológia.

Hivatkozott irodalom

- BOGDÁN ISTVÁN 1991. *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1847-ig*. MOL Kiadványai IV., Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CARPENTIERI, CHIARA MARIA 2012. Ungheria 1551–1552. Nuovi possibili spunti sulle campagne imperiali contro il turco tratti dal codice ambrosiano G 275 inf. *Verbum Analecta Neolatina* 13/2: 464–476.
- CARPENTIERI, CHIARA MARIA 2013. *Per un primo censimento delle fonti storiche e letterarie ungheresi dei secc. XV–XVII in tre biblioteche lombarde*. Doktori disszertáció, témavezető: Giuseppe Frasso, Milánói Szent Szív Katolikus Egyetem.

- CARPENTIERI, CHIARA MARIA 2015. *Minima hungarica*. Jegyzetek a lombardiai könyvtárakban őrzött, magyar vonatkozású XV–XVII. századi kéziratokról és nyomtatványokról. In: DOMOKOS GYÖRGY – MÁTYUS NORBERT – ARMANDO NUZZO, *Vestigia. Mohács előtti magyar források olasz könyvtárakban*. Piliscsaba, PPKE BTK, 31–46.
- DBI. 1960–2010. *Dizionario biografico degli italiani*. Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma, 100 voll., 1960–2010. Elérhető a világhálón: www.treccani.it/biografie.
- DE CARO, G. 1978. Castaldo, Giovanni Battista In: *Dizionario Biografico degli Italiani* (DBI). Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma. 21.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KOVÁCS ZSUZSA 2012. *Castaldo-kódex*. In: *MűvLex*. 13: 345–346.
- KOVÁCS ZSUZSA 2012–2013. Horváth György: Fráter György epitáfiuma (Milano, Biblioteca Ambrosiana, G 275 inf. ff. 181r–182r). In: *Lymbus* 51–56.
- MűvLex. = *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 13. Főszerk. KÖSZEGHY PÉTER. Balassi Kiadó, Budapest. 2012.
- SENATORE, G. 1887. *Della patria di Gio. Battista Castaldo (generalissimo di Carlo V)*. Napoli, A. Valle.

A source in Hungarian in the Castaldo Codex

In the course of the processing of Hungarian-related documents of the Ambrosiana Library of Milan, the so-called Castaldo Codex, marked G 275 inf, was also examined. The documents of Giovanni Battista Castaldo, who marched into Transylvania at the head of the imperial armies, have been arranged in a later moment into a volume and contain many important historical documents, including the Treaty of Gyulafehérvár, which handed the country over to the Habsburgs, sources relating to the murder of Cardinal György Martinuzzi, and a Hungarian-language castle register, which was written in Déva in 1552. This paper outlines the historical-philological background of the document and includes a transcription of the source.

Keywords: history of Transylvania, Hungarian castle register, medieval military terminology.

DOMOKOS GYÖRGY – HEGEDŰS ATTILA
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Számunk szerzői

DR. BÁRDOSI VILMOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet, Francia Tanszék, bardosi.vilmos@btk.elte.hu – DR. DOMOKOS GYÖRGY, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete, Olasz Tanszék, domokos.gyorgy@btk.ppke.hu – DR. FARKAS IMOLA-ÁGNES, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Angol Nyelv és Irodalom Tanszék, imola.farkas@ubbcluj.ro – DR. FORGÁCS TAMÁS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, forgacs@hung.u-szeged.hu – DR. GYARMATHY DOROTTYA, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, gyarmathy.dorottya@nytud.hu – DR. HÁMORI ÁGNES, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, hamori.agnes@nytud.hu – DR. HEGEDŰS ATTILA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, hegedus.attila@btk.ppke.hu – DR. HORVÁTH LÁSZLÓ, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, horvath.laszlo@nytud.hu – DR. HORVÁTH VIKTÓRIA, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, horvath.viktoria@nytud.hu – HUSZÁR ANNA, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, huszar.anna@nytud.hu – DR. JÁNK ISTVÁN, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, jank.istvan@uni-eszterhazy.hu – DR. KREPSZ VALÉRIA, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont; Humboldt-Universität zu Berlin, krepsz.valeria@nytud.hu – DR. PÉTERI ATTILA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, peteri.attila@btk.elte.hu – RÉDEY-KERESZTÉNY JÚLIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár, kereszteny.julia@lib.elte.hu – DR. SÁROSI ZSÓFIA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, sarosi.zsofia@btk.elte.hu – DR. SINKOVICS BALÁZS, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvi és Irodalmi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, sinkov@hung.u-szeged.hu – DR. T. SOMOGYI MAGDA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, somogyimagda@gmail.com – DR. SZÓKE MELINDA, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék; Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport, mszokem@gmail.com – DR. SZÜCS TIBOR, Pécsi Tudományegyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék, szucs.tibor@pte.hu – VÖRÖSNÉ DR. RADA ROBERTA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztikai Intézet, Német Nyelvészeti Tanszék, rada.roberta@btk.elte.hu – VRABÉLY MÁRK, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Levéltár, vrabely.mark@lib.elte.hu – DR. ZELLIGER ERZSÉBET, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, zelliger.erszebet@btk.elte.hu.